

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA
CURANT A. FÖRSTER ET G. MÉSZÖLY

GERMANISZTIKAI TANULMÁNYOK

I. KÖTET

SZERKESZTI
SCHMIDT HENRIK

TOMUS XV.

FASC. 1

S Z E G E D, 1 9 4 0

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA FRANCISCO-JOSEPHINA
FUNDOQUE ROTHERMEREIANO ADIUVANTIBUS EDIDIT
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA
CURANT A. FÖRSTER ET G. MÉSZÖLY

GERMANISTISCHE
STUDIEN

BAND I.

HERAUSGEGEBEN
VON
HEINRICH SCHMIDT

TOMUS XV.

FASC. 1.

S Z E G E D, 1 9 4 0

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA FRANCISCO-JOSEPHINA
FUNDOQUE ROTHERMEREIANO ADIUVANTIBUS EDIDIT
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

+

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO PHILOLOGICA
CURANT A. FÖRSTER ET G. MÉSZÖLY

GERMANISZTIKAI TANULMÁNYOK

I. KÖTET

SZERKESZTI
SCHMIDT HENRIK

TOMUS XV.

FASC. I.

S Z E G E D, 1 9 4 0

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA FRANCISCO-JOSEPHINA
FUNDOQUE ROTHERMEREIANO ADIUVANTIBUS EDITIT
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS

50285

Bevezetésül

Ha a magyarországi német filológia feladatain gondolkozunk, önkénytelenül számot vetünk annak eddigi eredményeivel. Bármily sokoldalúak legyenek ezek és bármily körültekintő irányításra valljanak, mégis kétségtelen, hogy lépten-nyomon űr és hézag tekint felénk. Lehet, hogy ezek sohasem lesznek kitöltve, lehet, hogy a rohanó idők a feledés futóhomokjával temetik be őket.

Kétségtelen, hogy a hazai germanisztika megfigyeléseinek túlnyomó része inkább művelődéstörténeti, mint művészi értékű jelenségekre vonatkozik. Évszázadok óta a művelődés vágya vezette a lelkeket, mikor széles körben ismert, általános érdeklődést keltő német szellemi termékek után nyúltak. A legtisztultabb ízlés sem tehetett mást, mint hogy elfogadta az egykorú német kritikának az irodalmi divatot irányító megállapításait. Ezért látjuk, hogy múltó értékű, ma már rég elfelejtett irodalmi termékek művelődésünkre és költészetünkre nagyobb hatással voltak, mint a művészet legmagasabb csúcsait jelentő örök értékű alkotások. Későn felismert írók nagy művei, melyeknek bensőséges finomságát a kortársak át nem értették, utólagos németországi méltánylásuk nyomán az értük rajongó kis körök minden lelkesedése ellenére sem akadtak az időközben megerősödött és önálló utakat járó magyar irodalomban követőkre.

Joggal felmerülhet azonban az a kérdés is, vajon a külföld szellemi áramlatainak a hazai művészetekre gyakorolt hatása oly vizsgálódási terület-e, melynek művelése az illető nyelvek és kultúrák filológusainak és művészettörténészeinek feladatát képezi. A kételyeket e tekintetben alaposaknak kell tartanunk. Mert e kutatások és megállapítások könnyen a szel-

lemi fölény bántó és igazságtalan hangoztatásaivá válhatnak, különösen, ha anyagnak, motívumoknak, formáknak túlzott fontosságot tulajdonítanak.

Művészi alkotások tökéletes átértése, lelkünkbe való teljes befogadása és megértésüknek mások számára való gondos előkészítése és átvitele súlyos lélektani feladat. Ennek elvégzésére elsősorban azok vannak hivatva, kik az illető tudományos terület legnagyobb elmélyedésű művelői. Ők tudják, minő értéke van az illető műalkotásnak, eszmének, szellemi áramlatnak vagy művészi divatnak a magyar génusz teremtő munkája szempontjából. Lehet, hogy a külföldi hatás nélkül egyik-másik magasra értékelt kulturális kincsünk egyáltalában nem teremtdőött volna meg, vagy nem a meglevő volna a formája, színvonala vagy lelki tartalma.

Ámde a legfontosabb, amit meg kell figyelnünk, mégis csak az, hogy az a külföldi indíték, legyen az anyag, eszme vagy forma, milyen lelki szűrőn ment át, míg sokszorosán megváltozott, esetleg szívérványosan átalakult, esetleg betegségeitől és túlzásaitól megszabadult alakban jelenik meg előttünk, magyar talajban felnőve. Ennek megállapítása a magyar esztétika feladata.

Kétségtelen ugyan, ha most a német filológiára gondolunk, hogy annak művelője sokszor jó szolgálatokat tehet a magyar esztétikusnak. Mert ennek figyelmét felhívhatja nem egy mozzanatra, mely ez előtt esetleg ismeretlen. De ekkor is tisztában kell lennie avval, hogy végzett munkája csak annyi, mint azé a napszámosé, aki a kőművesnesternek a téglát, a vakolatot kezéhez adogatja.

Ha tehát e sorozatban, amennyiben ezt a mostani nehéz időkben folytatni lehet, oly kísérletek fognak megjelenni, amelyek német-magyar érintkezésekről szólnak, úgy ezeknek csak ily szerény értelemben vélünk jogosultságot tulajdoníthatni.¹

¹ Tervbe volt véve, hogy e kötetben kiadjuk Kristóf Margit: *Deutscher und ungarischer Sentimentalismus* és Vargha Károly: *Magyar és német kölcsönhatások Délkelet-Somogy népköltészetében és népzenejében c. értekezéseit.*

Minthogy azonban a nyomdai költségek fedezete kimerült, e munkák kiadását — több máséval együtt — el kellett halasztanunk.

Úgy gondolom, nem lehet kétség a tekintetben, hogy a hazai germanisztika legelső és legfontosabb feladata mégis csak az, hogy megismertesse a magyar közönséggel a német szellem legkimagaslóbb egyéniségeit és ezek legtökéletesebb alkotásait. E nehéz feladatra, ha nem akarjuk azt méltatlan módon elvégezni, csak alázatos szívvel, széleskörű előkészülettel és megalapozással, a tárgynak lelkünk minden erejével való megragadásával vállalkozhatunk.

Kedves tanítványom, Kovács János, ki tanulmányai befejezése után mint a berlini Collegium Hungaricum tagja, egy éven át Julius Petersen és Franz Koch vezetésével folytatta az itthon jól megkezdett irodalmi vizsgálódásait, a mai német irodalmi kritika egyik legsúlyosabb problémakörét választotta itt közölt tanulmánya tárgyául. Aki ennek nehézségeit, bonyodalmaikat, de egyszersmind aktualitását és fontosságát ismeri, méltányolni fogja gondos tanulmányának alaposságát, fejtegetéseinek világosságát, a költő lelki világába való odaadó és hű elmélyedését.

Egész más körben mozog Varga Anna tanulmánya. Míg az irodalmi és művészi hatások vizsgálata jórészt egyoldalú és egyirányú erők működésének képét adja, a népi élet kisugárzásai kölcsönösek. Szent István óta költöznek Közép- és Nyugat-európából különböző német törzsek gyermekei a Kárpátok medencéjébe, megerősítve a magyar népet tudásukkal és képességeikkel a bányászat, az ipar, a föld művelése, a tudomány, a művészet terén. Biológiai tulajdonságaik megmaradhattak ősi sajátosságaikban mindazon telepeiken, melyeken zárt egységekben éltek. Lelki világuk, népi életük folyása azonban sok tekintetben erősen átalakult az őket körülvevő magyar, vagy kisebb mértékben a mellettük élő szláv törzsek életfelfogásának és életszokásainak átsugárzása következtében.

A beköltözött németek példája és tudása viszont nem maradhatott hatás nélkül környezetük lelki világára, e környezet életmódjának szellemi és tárgyi berendezésére. Elszórt megfigyelések e téren régóta általánosak. Ilyen kölcsönhatások rendszeres vizsgálata terén azonban ez az első kísérlet, úgy-hogy ennek úttörő volta menteni fogja a hiányokat, amelyek egyrészt a rendelkezésre álló keret szűk voltából is magyarázhatók. Hosszú évek gondos és odaadó munkájának eredményeit

nyújtjuk itt, melyek megalapozásukat találták Varga Annának ugyancsak töretlen útakat járó, módszerében és eredményeiben egyaránt alapvető értekezésében: Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn (Kistormás). Zeitschrift für Mundartforschung (Theutonista) XIII. 193—312.

Az itt közölt dolgozatokat, éppúgy, mint azokat, amelyek esetleg követik őket, a szakemberek jóindulatú figyelmébe ajánljuk.

Schmidt Henrik.

KOVÁCS JÁNOS

KOLBENHEYER E. G. ESZMEVILÁGA

Előszó.

A német irodalom utolsó három évtizede meglehetősen nagy gondot okoz az irodalomtörténészeknek. A jelszavaknak oly sokasága merült fel gyors egymásutánban, hogy nemcsak az olvasóközönség, de még a szakember is könnyen zavarba jön, ha egy új német író helyét kell kijelölnie az irodalomtörténetben. A múlt századok költői alkotásai a rájuk vonatkozó kritikákkal úgyszólván szerves egésszé olvadtak már össze, és, ha Lessing, Wieland, Herder, Goethe, Schiller, Novails stb. nevét halljuk, azonnal felmerül bennünk az írókkal együtt a velük kapcsolatban évtizedek folyamán elhangzott kritikákból kialakult általános vélemény is. Az ő helyüket már nem kell kijelölnünk a német irodalomtörténetben. Nevük és legtöbbször irányt mutató működésük elszakíthatatlanul egybefonódott a német szellem alakulásával. Fejlődést látunk, majdnem ok és okozati összefüggésben, ha végigtekintünk azoknak az íróknak a során, kik a német nyelv használhatóvá és használatossá tételétől, a különböző külföldi hatások és a változatos irodalmi divatokon át olyan távlatokat nyitottak a német irodalomnak, melyek egy Goethe számára sem bizonyultak szűknek.

A romantika ezerfelé ágazó vonalaiból lassan kialakul a realizmus irányzata és Stifter, Raabe, Fontane, C. F. Meyer után, külföldi minták nyomán lelkes hívekre talál a naturalizmus, majd az impresszionizmus is.

A világháború előtti évek szellemi vajúadásából is születik néhány író, kiknek a neve ma már általánosan ismert, de eltekintve néhány, többnyire tisztázatlan jelentésű címszótól, mint *Expressionismus*, *neue Sachlichkeit* és *volkhafter Dichtung*, nem tudunk teljes határozottsággal egy uralkodó irányra, hanem csak uralkodó irányzatokra rámutatni. Ugyanazt az írókat a különböző felfogású kritikusok más és más csoportokkal kap-

csolatban említik, és maguk az írók is gyakran változtatják, fejlődésükből kifolyólag, irodalmi nézeteiket. Világos tehát, hogy a nagy szintézis ideje még nem érkezett el és valószínűleg csak rövid életű sikernek örvendhetne az olyan munka, amely kellő történeti távlat nélkül a mai német írókat végérvényesen rendszerezni óhajtana, ismertetés helyett. Célunk jelen munkával is csak az, hogy a mai német irodalom egy művelőjének lehetőség szerinti tárgyilagos és hű képét adjuk. Azt óhajtánók, hogy az ő írói arculatából majdan a távolabb állók kikereshessék azokat a vonásokat, melyek a kor legtöbb írójánál fellelhetők és így áttekinthetővé és rendszerbefoglalhatóvá legyen ezen, a kortársak számára egyelőre ezerarcú irodalmi szakasz is. A rendszer csak a közepesek és még kisebbek számára jelenti majd a véget, de az igaziaknak méltó helyet mutat a német Parnasszuson.

Életrajz.

Kolbenheyer Erwin Guido¹ ősei révén nagyon közel áll a magyar földhöz és a magyarsághoz. A család Sziléziából vándorolt be a Szepességbe és itt csakhamar gyökeret is vert. Költőnk apai nagyatyja, Kolbenheyer Móric² (1816—84) Bielitzben született, de iskoláit már Eperjesen és Késmárkon végezte. Mint evangélikus lelkész működött több felvidéki községben. Legjelentősebb azonban soproni munkássága, ahol az evangélikus tanítóképzőintézet megalapítása körül szerzett nagy érdemeket.² Izzó-magyar érzelmei a szabadságharc után kilenc hónapra börtönbe is juttatták. Közérdekű tevékenysége mellett mindig szívügye volt az irodalom. Szepességi mivoltából fakadó különleges hivatását helyesen értelmezve, állandó törekvése volt a magyar és német szellemi kapcsolatok oly irányú fejlesztése, melyben a magyar szellem termékei is az őket megillető méltatásra találnak. E célját elérendő, németre fordított több magyar költői és irodalomtörténeti munkát.

¹ *Heintze—Cascorbi*: Die deutschen Familiennamen: Kolbenhauer > Kolbenheyer.

² A német irodalomtörténészek magát az alapítást tudajdonítják neki, tévesen.

Különösen nevezetes Arany János Toldi-jának a fordítása (1855), melyet elküldött véleményezés végett Friedrich Hebbelnek, kivel 1851 óta levelezésben állott.³ Főként az érdekelte Kolbenheyer Móricot, hogy vajjon ez a magyar költemény Fr. Hebbel véleménye szerint méltó-e arra, hogy a német irodalomba is bevonuljon. Hebbel válasza igenlő volt: „Ich glaube Ihre Frage unbedingt bejahen zu dürfen, denn... (das Gedicht) ist in der Ausführung höchst eigentümlich und macht den Leser rascher und lebendiger mit den ungarischen Grund- und Urzuständen vertraut, als manches geschichtliche Buch.“

Hebbel szerint maga a fordítás is jól sikerült,⁴ pedig figyelembe kell vennünk, hogy Kolbenheyer Móríc a magyar népies irodalom remekét szolgáltatta meg németül.

A német ősök és a magyar jelen közötti közvetítés vágya vezette akkor is, mikor Toldy Ferenc: A középkori magyar irodalom története c. munkáját fordította németre 1865-ben. Ez az emelkedett cél világosan kitűnik a mű előszavából; azért fordította le Toldy irodalomtörténetét, mert maguk a legkiválóbb német munkák is a magyar irodalomról „...entweder völlig schweigen, oder doch fast nur Fehlerhaftes bringen.“

Ha kérdezzük, honnét e német ősöktől származó evangélikus lelkész izzó és okos magyarsága, akkor válaszként két körülményre gondolhatunk: a magyar föld erejére és Kolbenheyer feleségére, ki magyar nemesi családból származott. Ebből a házasságból született költőnk atyja, Kolbenheyer Ferenc, ki Budapesten a kultuszminisztérium szolgálatában állott, mint építész.

A Kolbenheyer-család ezen ágának beolvadása itt el is akad. Kolbenheyer Ferenc Karlsbadból hozott magának feleséget, aki Budapesten, 1878. december 30-án egy fiúnak adott életét; ez a fiú Kolbenheyer Erwin Guido.

A gyermek élete már külső körülményeiben is a Kolbenheyer-család eddigi életfolyásának visszafordítása. A sziléziai ősök eljutottak a magyar föld fővárosáig. Erwin Guido útja Budapesten kezdődött és Karlsbad, Wien, Tübingenen át a bá-

³ Loeffler, L.: Fr. Hebbel an M. Kolbenheyer. Euphorion Bd 5., (1898) 724. l.

⁴ „Sie empfiehlt sich durch Energie des Ausdrucks und Wohllaut des Verses von selbst“ Loeffler: i. h.

gor főváros szomszédságába vezet, ami a magyarsággal való teljes szakítást jelenti.

Erwin Guido születése után két évvel atyja meghalt; özvegyen hagyta feleségét az idegen világban akkor, mikor az a második gyermeket, egy lányt hordott a szíve alatt. A fiatal özvegy visszatért szülővárosába, Karlsbadba, ahol költőnk gyermekévei is eltelték. Karlsbad minden esztendőben visszahívja Kolbenheyert azóta is. A gyógyító erejű források titokzatos örvénylése a természet mélységeivel szemben csodálattal vegyes tisztelettel tölti el már a fiatal gyermeket annál is inkább, mert ő maga gyengé testalkatú volt és, mint önéletrajzi vázlatában írja, az elemi iskolából majdnem minden gyermekbetegséget hazahurcolt.

Nem egyszer a halál öleléséből ragadta ki a gondos anyai ápolás. Ez az anya természetszerűleg mély nyomokat hagyott a gyermek lelkében és ez élményeknek nem kis részük lehet abban, hogy Kolbenheyer költői alkotásaiban csupa kötelességtudó és gyermekeiért rajongó anyát találunk. *Rorate Coeli* c. novellájában így ír egy anyáról, kiben nem nehéz felismerni az ő saját édesanyját: „Die Mutter des kleinen Jungen war im tiefsten Wesen eine muntere, lebensvolle Frau, deren offener Güte das Haus hätte mit Freude füllen können, aber sie trug schwarze Kleidung und stand oft in bitteren Tränen vor dem Bilde des Gatten.“ (38. l.) Ugyanilyen gyengéden ír anyjáról az *Ölberg, Krippe und Kerzenschein, Weihnacht eines Sonderlings, Cornelius Perzian besucht seine Jugend* c. novelláiban. Érdekes, hogy a későbbi, hosszabb lélekzetű költői alkotásokban ennek az anyának az alakja a feleségével olvad össze.

A gyermek Erwin Guido idegenül állt szemben iskolatársaival, kiket nap-nap után apjukkal láthatott. Az ő atyja pedig már rég meghalt, s csak azt tudta róla, amit anyja mesélt neki esténként a magyar főváros kiváló építéséről. És a meghalt mégis oly közel került így hozzájuk, hogy: „... weder die Mutter, noch die beiden Kinder zweifelten nur einen Augenblick daran, daß der Vater mit ihnen sei und alles um sie wisse.“ (*Rorate Coeli*, 38. l.)

Tizennégy éves volt, mikor Égerbe került a gimnáziumba. A nyomasztó megkötöttségek közepette csak a természettudományi tárgyak jelentettek számára némi megkönnyebbülést.

Pedig ő szabadon, saját elgondolásai szerint szeretett volna tanulni. Regényalakjai is mind szabadságra, kötetlenségre törekcsenek. Talán épp a kényszer e napjaira gondol vissza a költő, mikor ifjúkori drámája elején e sorokat írja:

Wo Särge stehen, Litanein murmeln,
Dort taugt der frei Himmelsodem nicht.

(Giordano Bruno: Vorspiel).

De a szabadság ideje még soká nem érkezett el. A gimnázium után következett a katonaság. („Dann folgte neuer Zwang und innere Leere: das Freiwilligerjahr.“ Autobiographische Skizze.) Ez az év kevés, költői újraátélésre alkalmas nyomot hagyhatott a lelkében, mert írásaiban, az említetten kívül, sehol nem emlékszik meg róla.

1900-ban érkezett el álmainak kapujába. Ekkor iratkozott be a bécsi egyetemre, hogy nem a diploma kedvéért, nem kenyérkereső foglalkozást tanulandó, hanem kénye-kedve szerint foglalkozzék tudományokkal. Hogy mit jelentett számára Bécs, ahol álmai megvalósulásának szele először csapta meg, azt egy későbbi költeményéből érezhetjük át igazán:

Meine Jugend war an dir erglüht
Wien, du tausendhaft verkannte, leise
Wehmutvolle Stadt, die heimlich weise
Vor den klugberühmten Städten blüht... (Wien.)

(Das Innere Reich. Mai, 1938.)

Ezeknek az éveknek szenteli egyik legmegrázóbb regényét, a *Montsalvasch*-t. Tanulmányait kezdettől fogva céltudatos, a dolgok igaz megismerésére irányuló munka, a benső szabadság megszerzésére erőt adó ismeretért folytatott lankadatlan küzdelem jellemzik.

Bölcséleti, lélektani és állattani tanulmányokkal foglalkozott. Professzora, Adolf Stöhr, maga mellé vette asszisztensnek. 1904-ben már megszerezte a doctor philosophiae címet is a kísérleti lélektan köréből írt értekezésével. De nem aludt benne a költő sem; 1903-ban befejezte első drámáját, a *Giordano Bruno*-t, melynek prágai bemutatóját a klerikális cen-

zura megakadályozta.⁵ Így tehát nem kaphatta meg a költő a közönség köréből azt a visszhangot, melyre Kolbenheyer szerint minden alkotó művésznek szüksége van. Élénken érdeklődött a képzőművészetek iránt is. A festőiskolában ismerkedett meg egy bécsi tanár leányával, kit 1906-ban feleségül vett.

Természettudományi kutatásai terelték figyelmét Giordano Brunora, majd Spinozára és így alakult ki benne az első dráma után az első regény eszméje. Festészeti tanulmányai nagy érdeklődést keltettek benne Rembrandt iránt és felesége társaságában megtett németalföldi kirándulása után nem soká késett a regény, *Amor Dei*, melyben egymás mellett szerepel a két magáramaradt lángész: Spinoza és Rembrandt. A Kolbenheyer-i költészet fő-eleme, a meg nem értett, az emberiségért küzdő és az önmegtagadásig eszméinek élő ember ábrázolása most már egész világosan kitűnik. A hősök vágya mögül nem nehéz kiérezni az elhivatottsága tudatában, népéért dolgozó költő vivódásait. A művek ismerete alapján igazat kell adnunk A. Rosenbergnek, ki a *Mythus*-ban így ír Kolbenheyréről: „Glaubt jemand etwa, eine Kolbenheyer hätte sein großes Werk aus artistischem Wohlgefallen heraus geschrieben und nicht, weil er selbst ein einsamer Sehnsüchtiger ist.“

Regények és novellák sora jelzi Kolbenheyer állandó munkásságát. 1914-ig Bécs elővárosaiban, Döblingben, majd Sieveringben lakott feleségével és két kislányával. A háború őt is kiközöktette elmerültségéből. Frontszolgálatra alkalmatlan lévén, egy Linz melletti fogolytáborban működött,⁶ mint állományvezető. 1917-ben jelent meg *Paracelsus-trilógiájának* első kötete, melyet különben már a háború kitörése előtt befejezett, s ezzel évekkel előre kijelölte írói programját. A trilógia utolsó kötete 1923-ban készült el, de a költő ekkor már nem Bécs mellett, hanem Tübingenben lakott, hova 1919-ben telepedett át. Az itt töltött idő a legtermékenyebb kor Kolbenheyer életében.

⁵ C. Wandrey: Kolbenheyer der Dichter und Philosoph. E. G. Kolbenheyer: Cornelius Perzian: er war mit seinen Zensuren ins Gedränge geraten. (22. l.) E. G. Kolbenheyer: Zur Zensurfrage. (Stimmen 1929. 156. l.)

⁶ „... (er) hatte dabei das Eigenste verloren: die Möglichkeit zu schaffen und so eine Rechtfertigung seines Lebens zu finden.“ (Rickert festő a *Wassili heilt seinen Herrn* c. novellában 58. l.)

1925-ben megjelent filozófiai főműve, a *Bauhütte, Elemente einer Metaphysik der Gegenwart*. Bizonyos összegezésre való vágy tölti el a költőt. A történeti művek sora hosszú időre meg is szakad és előtérbe kerülnek a modern tárgyú munkák, főként a drámák. Átdolgozza az ifjúkori *Giordano Bruno*-tragédiát is. Színpadi műveinek legnagyobb részét a düsseldorfi színház mutatta be először, közülük egyet, a *Jagt ihn, ein Mensch* c.-t Gelsenkirchenben. Most már nem hiányzik az elismerés sem a költő munkássága számára. A tübingai egyetem díszdoktorává avatja, megkapja az ezüst Wartburg-díjat, a cseh állami díjat, majd a Goethe-díj és München város díja gazdagítják Kolbenheyer babérkoszorúját. Elvi okokból H. Hesse, E. Strunz és W. Schäfferrel együtt kilépett a művész-akadémia irodalmi tagozatából; később a német költők akadémiájának szenátora lett. H. Stehrrel elvállalja a szudétavidéki német irodalom fejlesztésére kiírt irodalmi díj döntőbírói méltóságát, a müncheni egyetemen működő román-német kultúr-társaság elnökévé választották, előadásokra hívták meg többek között szülővárosába, Budapestre is és állandóan hallatja szavát az irodalom és a német nép súlyos kérdéseivel kapcsolatban.

Közben, még 1932-ben lakóhelyét a München melletti Solln-ba tette át és azóta ott írja az egész német nép érdeklődésére számot tartó műveit az immáron életének hatvanadik évét is betöltött költő és filozófus.

Alapvetés.

Függetlenül a formától, Kolbenheyer-nél a művek két nagy csoportját különböztethetjük meg, mely két csoportot egy még magasabb egységbe zár a főprobléma állandósága. A két csoport: a történeti és a modern művek csoportja. A főprobléma: a lángész és általában az egyén sorsa a közösségen belül.

Hogy ez a felosztás indokoltnak lássék, ahhoz szükséges Kolbenheyer művészeti és irodalmi felfogásának ismerete.

Kolbenheyer a *Bauhütte*-ben szembeszáll azzal a felfogással, mely szerint anyagi jólét, nyugalom és kiegyensúlyozott-

ság termeli ki azokat az energiatöbbleteket, melyeket egy nép, kiváló egyénein keresztül művészi alkotások céljaira fordíthat. E felfogás ugyanis kizárja annak a lehetőségét, hogy egy anyagi természetű gondokkal küzdő, esetleg belső, konszolidációs munkával elfoglalt nép, jelentős művészi alkotásokat hozhasson létre. Kolbenheyer szerint, a művészi alkotás független a nép anyagi helyzetétől, de a legszorosabb kapcsolatban van a nép biológiai fejlettségi állapotával. A fejlődés, és ez nem mindig tökéletesedés, szolgálatában áll az emberiség, a nép, a művészet és az irodalom is. Az írók maguk pedig nem levezető csatornái egy, a jólét következtében felhalmozódott energiatöbbletnek, hanem, mint a nép testének legfinomabb és legérzékenyebb szervei, előre jelzik és előre igyekeznek megoldani azokat a nagy feladatokat, melyek valamely újabb alkalmazkodási kényszer folytán, a népre várnak.

Leszámol Kolbenheyer az esztéticizmussal⁷ is, melyről azt állítja, hogy „Form scheint ihm Wesen und der Stil ist ihm der Mensch“. Elismeri ugyan ő is a forma fontosságát, valamint azt is, hogy a szép forma önmagában is leköthet, de mindez még nem költészet. Költészetről csak akkor lehet szó, ha „dem bedeutenden Inhalte eine beherrschte Form entspricht.“ (u.o.) Ezzel Kolbenheyer valójában nem megy túl a klasszikus felfogáson.

A költői alkotásnak nemcsak a tartalmát, hanem a formáját is biológiai kényszer határozza meg. Különösen világos ez Kolbenheyer szerint a német regény fejlődésénél, hol a korát messze megelőző Goethe után G. Kellernek és W. Raabének kellett eljőnnie az igazi német regény életrehívására. *Wie wurde der deutsche Roman Dichtung* c. 1937-ben megjelent értekezésében így ír a német irodalom e fontos mozzanatáról: „Keller und Raabe sind die ersten nicht nur versuchenden, sondern meisterlichen Organisten jenes gewaltigen Spielwerkes, dessen Register in das charaktereigentümliche Innenleben des Menschen greifen.“ De ők még csak a tartalomig jutottak el és nem tudtak megbirkózni az új forma nehézségeivel. Megoldást itt csak a naturalizmus hozott, midőn a formát az anyagtól tette függővé. A német regénynek a többi európai népek iro-

⁷ E. G. Kolbenheyer: *Unser Befreiungskampf und die deutsche Dichtung*.

dalmához képest késői kialakulása azzal magyarázható, hogy eladdig a német nép élettani fejlettsége nem érte el azt a fokot, melyen a regényköltészet egy nép számára életszükségletté válik. Ennek megfelelően, a költő nem a semmiből alkot „Kraftgenie” módjára, hanem a kor kényszerítő nyomása alatt, s a kor igényeit kielégítendő.

Kolbenheyer világosan meg is mondja műveinek célját: „... das weltanschauliche Gewissen zu beleben, das in den letzten Jahrzehnten der weißen Menschheit unter sekundären Beruhigungen eingeschlummert ist.“ (*Bauhütte*. VIII.) Az a körülmény, hogy az emberek metafizikai ösztöne hosszú éveken át kielégítetlen maradt, azt eredményezte, hogy a legtöbb emberben bizonyos felelőtlenség alakult ki a metafizikai ösztönnel szemben és sokan azt hiszik, hogy világnézet nélkül is boldogulhatnak.

Kolbenheyer két vonalon kísérte meg a világnézeti problémák megoldását, vagy legalább is a megoldás útjának kijelölését. A történeti regényekben és drámákban a német mult világnézeti elemeit igyekezett a ma német embere számára érthetővé és átélhetővé tenni, a modern művekben pedig a jelen világnézeti problémáit tárgyalja. (*Bauhütte* u. o.) Ezzel a tárgyválasztással már eleve le kellett mondania a könnyű sikeréről, mert világos, hogy napjaink inkább üdülést és szórakozást kereső embereinek igen csekély része fogja végigkísérni akár *G. Bruno*, akár *Spinoza* vagy *J. Böhme* okoskodásait a világ végtelenségéről és az Isten és a világ egybefonódásáról.

E hősök említésénél azonnal szembetűnik, hogy Kolbenheyer a romantika örökségét folytatja, mikor a német misztika és különösen, mikor *J. Böhme* felé fordul, kit Tieck és Novalis fedeztek fel.

Kolbenheyer nem is akar gyors közönség-sikereket. Ő segíteni akar írásaival azoknak, kik metafizikai problémák iránt érdeklődnek, tehát azokkal küszködnek. A segítség nem indulhat ki a jelenből, hol e kérdés válságát éljük, hanem csak a multból. „Der Leser muß in jene vergangenen Welten versinken können und dann aus Ihnen erleben, ohne daß er ihrer Ferne gewahr wird.“ (*Wie wurde der deutsche Roman*. 13. o.) Vigyázzunk, hogy Kolbenheyer e fogalmazása félre ne vezessen bennünket; ő nem azt akarja, hogy az olvasó a multból vett

analógiák alapján keressen megoldást a jelen problémái számára, hanem célja, mint azt később meg is mondja: „die Kunst der Lebensepochen der Volkswerdung so unmittelbar zur Wirkung zu bringen, daß der Leser sein eigenes Volk in seinen Lebenstiefen zu erleben vermag.“ (u. o. 14. o.) Az olvasót tehát az elmerülésben akarja segíteni. Ehhez szükséges, hogy először maga a költő jusson el addig a pontig, honnét szerinte, a német nép metafizikai problémáinak fejlődése áttekinthető és a német nép szellemi arculatának alakulása érthetővé válik.

Kolbenheyer első ilyen tárgyú művei nem német gondolkodókról szólnak: az első dráma Giordano Brunoról, kinek csak az anyja volt német, az első történeti regény Spinozáról, a zsidó filozófusról. Tehát feltehető, hogy Kolbenheyerben csak később alakult ki az a célkitűzés, hogy a sajátos német metafizikát fejlődése egyes mozzanataiban örökítse meg. Így csakhamar a reformáció korának nagyhírű vándororvosára, Theophrastus Paracelsusra terelődött a figyelme, kiben az igaz ismeretért küzdő, de népi kapcsolatait soha el nem szakító német orvost és filozófust igyekezett megrajzolni. Hogy mennyire Paracelsust tartja maga Kolbenheyer is a történeti regényciklus legkiemelkedőbb alakjának, azt büszkén mutatják a Trilogia zárószavai: *Ecce ingenium teutonicum*.

E munka folyamán, Kolbenheyer saját bevallása szerint, igen nagy nehézségeket okozott neki a kor nyelvkincsébe és kifejezésmódjába való beleélés és így nem is tudta egyszerre ezt a nagy lépést visszafelé megtenni, hanem egyelőre egy közelebbi fokon kényszerült megállni. Így előzte meg a *Meister Joachim Pausewang* (1910) a Paracelsust, melynek első kötete noha már előbb készen volt, csak 1917-ben jelent meg. A harmadik kötet pedig 1926-ban került a közönség kezébe. Időközben a költő alig foglalkozott más tárggyal.

Ezután újra munkához fogott, átdolgozta ifjúkori Giordano Bruno-drámáját és 1929-ben *Heroische Leidenschaften* címen adta ki. Zárószóként *Unterhaltung mit Freunden der Literatur über Heroische Leidenschaften* c. értekezésében visszapillantást vet a drámára és így ír: „Die Tragödie des Nola-ners begleitet mich seit 25 Jahren.“ Különösen azért érdekelte ez a tárgy, mert Giordano Bruno előfutárai, Cusanus és Kopernikus is német vérűek (deutschen Blutes) voltak és így Gior-

dano Bruno is, kinek ugyan csak az anyja volt német, Kolbenheyer szerint természetszerűleg, oly irányban keresett megoldást problémáira, mint az említett előfutárok és német misztikusok.

A darab szcenikai újításai, a hatástkeltő eszközök teljes mellőzése, mind Kolbenheyer célját szolgálják: a német színpadot visszavezetni az igazi színpadművészethez, a német színeszt a ráerőszakolt marionettszereptől megszabadítani és ismét a költő interpretálójává tenni.

A történeti regények sora most egy időre lezárul és a költő most a német egység gondolata, az egységes birodalom eszméje számára keres a német múltban őseket. Így születik meg *Gregor und Heinrich* c. (1934) megrázó drámája, melyben az ismert Canossa-járásban aratott pápai diadalt majdnem teljesen kiegyenlíti a pápa bizonytalansága a győzelem után: „Wo ist deines Wesens Grund, Herr, daß ich sehe und wisse, ob ich lebe von dir.“ (Gregor) A római egyház és az Alpoktól északra lakó fajta ellentéte állandóan újra kísért Kolbenheyer-nél. Ez az ellentét uralkodik a Paracelsus óta eltelt tíz esztendő egyetlen történelmi regényén is, az 1938-ban megjelent „*Das gottgelobte Herz*“-en. Most már nyugodtan mondhatjuk, hogy a kör bezárul. E regény ugyanis oly mélységekig hatol vissza, melyen túl már bizonytalanná válik a költő és a tudós lépése egyaránt. A német misztikát, Meister Eckhartot és a körötte zajló világot, a harcokat Róma ellen és a német egységért, a németiség felekezeten túli összetartozásának gondolatát igyekszik a költő élményközelségbe hozni. E történeti művek adják meg az első vezérfonalat Kolbenheyer össz munkásságának áttekintéséhez. A második fonal a modern tárgyú művek sorozata.

Ilyeneket már írói működésének első éveiben is írt, sőt akkor írta az egyik legmélyebben járót, a *Montsalvasch*-t.

Az individualizmus jegyében induló regény konklúziója ismét csak visszavezet a biológizmus mély gondolatainak közvetlen szomszédságába; mert a lét értékét mi adja meg?: „Seinen Anteil an der Entwicklung gewinnen.“ (256. old.) E regény után kb. tizenöt évig nem írt Kolbenheyer nagyobb terjedelmű, modern tárgyú munkát. A történeti művek írása teljesen lefoglalja a költőt és ehhez járult még a háború okozta lelki meg-

rázkódtatás is. A kisebb terjedelmű munkák közt sok visszaemlékezésszerű írás és a saját gyermekeivel foglalkozó novella a legjelentősebbek. 1927-ben jelent meg *Das Lächeln der Penaten* c. regénye, egy művészcsalád életének mélyen átértett leírása.

A modern kor zenésze után sor kerül a modern filozófusra is a *Begegnung in dem Riesengebirge* c. 1932-ben megjelent novellában. Rövid néhány oldalon, mesteri kézzel az élet és az emberi lélek oly mélységeit tárja elénk a költő, hogy megrendülve tesszük le a könyvet.

Igy kerül sorra többi modern művében a Bildungsphilister (*Reps*), és a feltaláló is. *Die Brücke, Jagt ihn, ein Mensch, Das Gesetz in Dir* az ilyen tárgyú drámai alkotások. A színpadon közülök különösen a *Brücke* c. nagyon hatásos. A többiek drámai szempontból nem egészen kifogástalanok, de Kolbenheynél nem is a színpadi hatás a cél. Tanítás és segíteni-akarási vezeti a költő tollát a modern művekben is. Közben több verskötet is került a közönség kezébe, telve Kolbenheyer gondolati lírájának gyöngyeivel. Ezek közül is kiemelkedik az 1929-ben megjelent *Lyrisches Brevier*. A költői alkotások mellett számos kisebb munkában igyekszik Kolbenheyer a régi fogalmaknak új jelentést adni, a mai német élet jelenségeit és lehetőségeit biológiailag áttekinteni. Ezek mind a modern művekhez számíthatók, de nem költői munkák, hanem inkább felvilágosító célzatú propagandaírássok.

Igy tehát áttekintettük Kolbenheyer írói munkáit az ön-maga által kijelölt két vonal szem előtt tartásával. Ha közelebb akarunk kerülni írónkhoz, akkor ez természetesen nagyon kevés.

Jobban el kell merülnünk Kolbenheyer műveiben. Szempontjainkat, azt hiszem, Kolbenheyer szellemében választom meg, ha tárgyalásaink folyamán a mai emberi közösség legkisebb egységét, a családot, majd az ezekből összetevődő népet, a nép kiváló egyedeit, s végül a nagy egyének célját vizsgáljuk Kolbenheyer költészetének tükrében.

A család.

Glaub' deine Väter, sie litten wie du.

(Kolbenheyer: Ewiger Trost.)

A biologizmus szempontjából nézve — és Kolbenheyer mindent így vizsgál, — az életben minden szükségképen történik, minden szükségképen alakul ki. De ez a szükségképeniség nem törvényt, vagy ehhez hasonlót jelent, hanem biológiai kényszerít. Mi kényszeríthet és mire kényszeríthet? Ami kényszerít, az nem más, mint maga az élő plazma, melyből minden lett és amely mindenben tovább él, illetve amelyért minden él. Így a felelet második kérdésünkre már szinte adva van: az életre lehet kényszeríteni, még pedig az életre, mint a plazma egyetlen céljára. A plazma élni akar, a plazma élni fog minden akadály ellenére is. A plazma az idők folyamán olyan alkalmazkodási kényszerek elé került, melyekkel szemben mint egység nem állhatott meg, tehát kénytelen volt osztódni, fennmaradása érdekében. Az osztódásnak jelenlegi legvégső eleme az egyén, ki önmagában hajtja végre az alkalmazkodás ráeső részét és így az egyének alkalmazkodásának összetevődéséből biztosítva van a plazma élete. „Das Individuum hat metaphysisch nur einen Sinn und Zweck, und dieser beruht auf seiner Bedeutung als Funktionsexponent der plasmatischen Anpassung im Wechsel der geologisch-kosmischen Konstitution des Plasma.“ (Bauhütte. 424. o.) Mivel az emberi plazma ma már típusokká differenciálódott, világos, hogy tipikus működésre alkalmas egyénekre van szüksége saját fennmaradásának biztosítására. Az egyén élete folyamán egyre jobban beleéli magát különleges feladatkörébe és közben egyre tudatosabbá lesz benne, hogy ő bizonyos egyénfeletti individuációk tevékeny exponense. Az egyénfeletti legkisebb funkcióegység pedig a család. Ezen belül működik az egyén, nem mint öncél, hanem mint egy jól szervezett egyénfeletti biológiai egység exponense, mely nagyobb egység viszont saját képességei szerint szolgálja a plazma fennmaradását. Így a család sem más, mint a plazmának egy, az új alkalmazkodási kényszerrel szemben megnyilvánult és kialakult alkalmazkodási formája. A családba helyezett egyén önmagán éli át azokat az egyénfeletti

konfliktusokat, melyeknek harmónikus megoldása a plazma életének fennmaradását szolgálja. Mivel a megoldás nem mindig sikerül olyan formában, mint azt az egyén szeretné, a ki nem egyensúlyozott egyén kénytelen megkísérelni nyugalmi helyzetének helyreállítását. Így jön létre Kolbenheyer szerint a vallás, a metafizika, így a művészet. Ezek szabadítják meg az embert attól, hogy a megoldatlan egyénfeletti konfliktusok terhét állandóan magával kelljen hurcolnia. (Az ilyen konfliktusok átélésére, tehát vallásra, metafizikára és élő művészetre is csak olyan nép alkalmas, mely még érintetlen plazmarészekkel rendelkezik.) Az egyénfeletti konfliktusokat átélő egyén, a plazma jelenlegi állapotában a családban él. Így megértéséhez szükséges a család biológiai jelentőségének ismerete.

Kolbenheyer szerint a családot és a házasságot vizsgálták már erkölcsi, jogi, gazdasági stb. szempontok alapján, csak éppen a legtermészetesebb, a biológiai szempont szerint nem. Mégpedig azért nem, mert az egyén költött nagyságától leigázva, nem tudták megérteni, hogy az egyén sem pszichikai, sem physiológiai szempontból nem tekinthető metafizikailag zárt egységnek, hanem csak különböző, egyénfeletti jellegű egységek exponensének. A pozitívizmus hívei könnyen elintézték a család és a házasság problémáját, mondván, hogy a házasság intézmény, a család pedig az ősből párból alakult ki, miként a családokból még később a társadalom. De az újabb kutatások megállapították, hogy a közösségi élet legprimitívebb formája nem is a pár, nem is a család, hanem a horda. A biologizmus alapján már a horda is csak mint egyénfeletti egység fogható fel, mely egység a plazma akkori fejlettségi állapotában alkalmas volt arra, hogy a plazma fennmaradását biztosítsa. Ha tehát később mégis családok alakultak, annak az a magyarázata, hogy a plazma olyan újabb alkalmazkodási kényszerek elé került, melyeknek a régi formában nem tudott megfelelni és így, mint újabb alkalmazkodási reakció, kialakult a család. A családdal szemben a horda olyan biológiai és metafizikai egységnek tekintendő, mely már nem rendelkezik további alkalmazkodásra képes plazmával. Az emberi plazma csak polityp individuációkban tud már fennmaradni, ezek kialakulása pedig csak a családon belül lehetséges. „In Ehe, Familie ist also eine biologische Reaktionsform

des menschlichen Plasma geänderten inneren und äußeren Verhältnissen gegenüber zu erblicken.“ (Bauhütte. 378. o.) Így kellett a plazmának alakulnia, mert csak ebben a formában és a családokat összefogó törzsi együttélés védelmében volt lehetséges az utódok felnevelése.

Ennek alapján már meg tudjuk okolni, miért foglalkoztak annyit a házassággal és családdal vallási és jogi szempontból, miért védik mindezek, mondhatni ösztönösen, a házasságot. „Deshalb, weil menschliche Paarung jenseits des Hordenstadiums nicht mehr biologische Zeugung schlechthin ist, sondern einem spezifischen Reaktionskomplexe angehört, der über die biologische Zeugung hinausgehend, eine überindividuelle Funktionseinheit bildet.“ (Bauhütte 380. o.) Ennek az egységnek a jelenlegi kiteljesedése az egynejűség. A polityp individuációkban élő plazmának fennmaradását nem biztosíthatja már a diffúz, csak a létét biztosító nemzés. Ennek a lehetőségét a házastárs-választás van hivatva biztosítani. A választó ösztön működésére vezethető vissza a társadalmi osztálynak megfelelő házastárs keresése, ebben keresendő az emberi szerelemnek oka és magva is.

Szerelemről csak ott beszélhetünk, ahol az ösztönöknek megfelelő választás alapján jön létre a házasság. Ezek az ösztönök két irányúak: fajfenntartók és kiválasztók; így e két irány között kell az egyénnek áthidalást keresnie a plazma fennmaradásának érdekében. E nagy feladat természetesen nagy konfliktusokat okoz az egyén életében. A megoldás felé vezető úton éppen a szerelem érzése a legfőbb tájékoztató. Látjuk, hogy míg pl. Schopenhauernél az egyén semmisége és a szerelem jelentéktelensége következik a faj irányító hatásából, addig egy fél századdal később, az ugyancsak a faji kötöttség alapján álló Kolbenheynernél a szerelem, az egyén életének legfontosabb pillanatában nagyon is jelentős és magasztos szerephez jut.

Ha tehát, amint láttuk, az egyén csak az egyénfelettiért van, érthető, hogy életének azok az eredményei a legjelentősebbek, melyeket az egyénfeletti érdekében ért el. Ezt fejezi ki Ulrich Bihander, a Montsalvasch hőse: „Wir sind alleine nichts. Mir müssen uns fortwährend aus den Ich-Schranken befreien, über uns hinausgehen. Darin liegt der Wert eines

Lebens in dem großen fernen Etwas.“ (249. o.)^s A nagy fejlődés és alakulás részesévé válni, önmagunkon felülemelkedni, ez az ember célja. Ezt a gondolatot fejezi ki Kolbenheyer minden hőse.

Ha a fentiek ismeretében vizsgáljuk költői alkotásait, azonnal szembetűnik, hogy a történeti regények hősei, az egy Böhme kivételével nőtlenek voltak. Ennek magyarázatára szolgálhat az a körülmény, hogy a felsorolt filozófusok a Kolbenheyer-i fogalmak szerinti úgynevezett „Schwellenmensch“-ek voltak, kik valami nagy, az egész emberiséget érdeklő átalakulás küszöbén saját személyükben valósították meg az átmenetet, amely irányul szolgálhatott a jövőendő nemzedéknek.

A modern tárgyú művek már nagyobb szerepet engednek a családi köteléken belül élő egyéneknek is. A történeti művek említett feltűnő vonása sem jelenti azonban azt, hogy a család ott ne jutott volna nagy jelentőséghez. Ellenkezőleg. Csak a családi adottságok ismerete alapján érthető meg Spinoza, így látjuk tisztán, miért lett orvossá és istenkeresővé Paracelsus, tudnunk kell, hogy Giordano Brunonak német anyja volt és ezért nem tudott megmaradni a dogma szűk keretein belül, hogy Eckhart mester anyja is vallásos szektában működött stb.

Valóságos családfakutatás vezet be a műveket. Zola Pascal orvosának egy lelki rokona működik itt. Nem is képzelhető ez másképp, ha tudjuk, hogy Kolbenheyer történeti regényei kivétel nélkül ú. n. Erziehungsromanok, fejlődési regények. Folytatói annak az életerős érnek, mely már a középfelnémet irodalom hőskölteményeiben jelentkezett (Parsifal), majd a Simplicissimuson és Wieland Agathon-ján keresztül századokon át fennmaradt, hogy az újabb német irodalomban ismét szerephez jusson. E regényekben pedig elsőrendű fontosságú a hős életkörülményeinek ismerete.

A biologizmus értelmében az embernek, mint multat a jövővel összekötő láncszemnek, csak akkor lehet egészen világos a hivatása, ha tudja és látja azt, amiből ő lett, ami ő előtte volt. Világos, hogy bizonyos családi körülmények az egyén életét sok tekintetben meghatározzák, sőt döntőleg befo-

^s Von der Gewalt, die alle Wesen bindet, Befreit der Mensch sich, der sich überwindet. (Goethe: Geheimnisse.)

lyásolják. Ezért mutatja be Kolbenheyer olyan nagy alapos-sággal hőseinek környezetét.

A *Giordano Bruno*-drámában még megelégszik annak a tudtulatásával, hogy a nólai szerzetesnek német volt az anyja és katona volt az atyja, s nagyobb súlyt helyez az olasz főúri család bemutatására, melyben Giordano Bruno életének oly jelentős eseményei játszódtak. De többi műveiben már nem egy idegen családot részletez Kolbenheyer, hanem a hős saját családját: apját, anyját, nagyszülőket, testvéreket, rokonokat, s csak a modern művekben csatlakozik ezekhez a feleség és a gyermek.

Igy tárja elénk a Spanyolországból menekült és a Németalföldön gyökeret verni készülő zsidó családot a *Spinoza*-regényben, közben meleg érzéstől átitatott sorokat szentelve Rembrandtnak és Saskiának; az igazi német parasztszaládot az öreg Ochsnerék házában, hova az idegen, sváb orvos eljött Elseért, *Paracelsus* anyjáért; az iparos családot és a szerény életviszonyok közepette is harmónikus életet a *Pausewang*-ban; a *Meister Eckhart*-regényben a kereskedő családot, hol az élet középpontjában a távoli utakról visszatérő családfő várása áll; a modern művekben pedig a hivatalnok-család, a kispolgári-család, a művész, a tudós, a feltaláló családjának rajza mutatja azokat az életkörülményeket, melyek közül egy ember elindul, hogy hivatását betöltse. De vannak olyan hősök is Kolbenheyer műveiben, kik kikerültek a család köréből, s többé nincs hova visszatérniök. Ezek azok, kikre Paracelsus apjának gondolatai illenek: „Theophrast war ein Bombast von Hoheinheim und mußte die Welt frei haben. Die Bombaste hatten kein Haus mehr. Auch sein Vater konnte nur gewesen sein, wie sie, die beiden Letzten.“ (P. I. 367. o.) Mert a Schwellenmensche nem folytatódna. Ezt látja be Paracelsus később apja sírjánál: „er... wußte nun, daß er auch End und Ziel gewesen sei, Ziel aller seines Stammes, deren Element und Stern zerfallen war, ihrer aller lésztes äußerstes Leben auf Erden.“ (P. III. 371. o.) Az a család, melynek nagyapáról unokára szálló hivatását végül egy tagja betölti, nem élhet tovább, minthogy az élet nem ismer cél, helyesebben hivatás nélkül való létezést. Az élet szempontjából közömbös, hogy valaki vallásalapító-e, vagy gyilkos. Erkölcsl szempontoktól függetlenül, mindkettő-

nek élete betölti hivatását. A vallásalapító és filozófus az irányjelző szerepében, a bűnöző pedig az életképtelen és romlásra ítélt sejt szerepében. De aki elhivatott, annak az élete senki másé, csak hivatásáé. „Auch die Wissenschaft ist eine schöne Frau; sie duldet kein anderes Weib im Herzen ihrer Jünger“, inti Jehuda rabbinus a fiatal Spinozát. (Amor Dei 271. o.)

Az életbe kikerülő hős a családon belül kapja meg azokat a tanácsokat, melyek további életútján talán majd hasznára lesznek.

Az apa szerepe nagyon változatos. Van család, hol az apa az üzleti érdekeket minden más elé helyezi, s azon túl csak az ősi hithez való ragaszkodás kap helyet lelkében. Érthető, hogy ilyen körülmények között a generációk összeütközése szakításhoz vezet. Ezért hagyja el Spinoza a szülői házat. Ugyancsak a tradíciókhoz való ragaszkodás egyfelől és az önállóság vágya másfelől okozza Giordano Bruno szakítását második otthonával, a rendházzal. Egészen más a helyzet a Pauséwang-regényben, hol állandóan a jövőendő nemzedékről való gondoskodás vezeti a melegszívű nagyapát. Igazi Kolbenheyer-i értelemben vett apa-fiú viszonyt látunk a Paracelsusban. A generációk harca itt is érezhető, de a természet nagy törvényeivel foglalkozó apa, ki maga is orvos, jól tudja, hogy az ő hivatása fia mellett többé nem a parancsolás és irányítás, hanem a segítség. „Vielleicht vermochte er Theophrast den harten Weg zu kürzen, ohne ihm die Kraft des inneren Erlebens zu schwächen.“ (P. I. 235. o.) Szinte olyan csendes szerepe van az apának, mint a bibliai szent Józsefnek; mikor a Paracelsus-család utrakél, önkéntelenül is az egyiptomi menekülésre gondolunk: „Hohenheim ging schweigend neben dem Tiere her, das Frau und Söhnlein trug, er hielt die Zügel.“ (P. I. 119. o.) A *Meister Eckhart*-regény olyan apát mutat be, ki fájának érdekeit állítja gyermeke vágyaival szembe. Ebnernek előbbrevaló leányának nyugodt és női hivatását betöltő élete, mint az anya szíve szerinti kolostori élet. Itt már kirajzolódik az a probléma, amely majd csak a modern művekben lesz egészen világossá; a férfi és női világ különbözősége. Hogy vannak dolgok, amelyek a férfi számára örökké idegenek maradtak és mások, melyeket a nő fog mindig a férfi-világból valónak érezni.

A mai életből merített művekben szereplő apák hasonlatosak a már említettekhez. A *Montsalvasch*-ban nincs szó az elhalt apáról, de a „*Das Lächeln der Penaten*“-ben már maga az apa a hős, a küzdő, ki saját életcélján kívül még családjáról, feleségéről, gyermekekről is kénytelen gondoskodni.

Nem annyira önmagáért, hanem inkább leánya boldogságáért harcol a „*Brücke*“ c. dráma hőse. A Pokol-völgy felett nagy erőfeszítések árán és minden intrika ellenére megépített híd két nemzedéket köt össze és békít ki. A legnagyobb fokra hevül az apa-gyermek viszonyban a generációk ellentéte a „*Das Gesetz in Dir*“-ben. A végső feszültségben két ifjú ember halálához vezet az apai önkény. Igaz, hogy az erkölcsi törvény az apát is az önként keresett bűnhődésbe hajtja. Nyomasztó sötét világot tár elénk e dráma; mindenkinek igaza van benne, a saját szempontjából és nincs kibékülés a szembenálló felek között. A „*Jagt ihn, ein Mensch*“-ben a generációk ellentéte a családi körből kiemelve, mint az újat és jobbat akaró feltaláló és az addig uralkodott kizsákmányoló tőkének az ellentéte jelentkezik, tragikus végű összeütközés formájában.

A generációk összeütközése a modern regények közül csak a „*Reps*“-ben észlelhető. Szinte logikus sorrendben következik az apa és leányának ellentéte után a vő és após harca. Reps így látja az apósa és az ifjak világa közötti ellentétet. „Unsere Zeit ist aufrichtiger geworden, das ist es, woran sich die frühere Generation nicht gewöhnen kann.“ (Reps. 76. o.)

Az apai érzések elemzése és a gyermekekről való gondoskodás vágya tölti ki a „*Klein Rega*“ c. kis történet. Az a harmonia, melyet a Paracelsusban láttunk, itt ismét feltűnik és a finom megfigyelések a kislány fejlődésével kapcsolatban, sejtetni engedik, hogy ebből az apából a felnőtt gyermekkel szemben sem fog hiányozni a megértés.

Ez különben az a kis írása Kolbenheyernek, melyben majdnem biztos, hogy saját első kislányának a születendő, majd a megszületett második kislányával kapcsolatos érzelmeit írja le.

A generációk hosszú idők óta vajudó problémájának bemutatása mellett jellemző Kolbenheyer műveire az a szerep, melyet az anyának, feleségnek, és egyáltalán a nőnek juttat.

Az anya az, aki megérti azt a gyermeket, akit az apa eltaszított magától; a feleség férjének egyúttal inspirálója is, mellette áll jóban-rosszban, szeretettel veszi körül otthon, a távollévőt Solveig hűségével várja. A gyermekeknek gondos anyja, mert tudja, hogy azok férje szerelmének zálogai és a család jövőjének biztosítékai. Kolbenheyer valamennyi női alakjára jellemző az, amit Herta mond férjének a „Das Gesetz in Dirben“: „Lade nur ab. Dazu bin ich da immer, das ist meine Funktion.“⁹ Olyan nehézségeken segíti át a nő a férfit, ha az nem is férje, hol még a vallás sem tud utat mutatni. (Begegnung in dem Riesengebirge.)

Gondolható, hogy az ilyen nő csak a *Bauhütte*-ben ismertetett párválasztás útján kerülhetett férje mellé. Az irányító a szerelem volt. Ezért van, hogy olyan gyakran elemzik, különösen Kolbenheyer modern műveinek hősei a szerelmet. Kiegészülési vágyat jelent a szerelem, a szerelem a halhatatlanságra törekvés megnyilatkozása, a szerelem az én jobbik felének megtalálása, segítség a hős kifejlődésében. „Nichts ist die Liebe, als dann ein Ringen wider den Tod, wider das spurlos Vergehen“, mondja Pausewang.

A kiegészítő szerelmes elvesztését érzi Paracelsus, mikor Luzia meghal. A szerető hitves nélkül nem tudta volna megépíteni a hídat a *Brücke* hőse. De ez a szerelem nem lehet vak szenvedély, s csak a házasság kereteiben nyerhet kielégülést: „Die gebundene Liebe webt das Gewebe der Menschheit, das die Leidenschaft zerstört.“... inti a lányát Bödding a „Das Gesetz in Dir“-ben.¹⁰ A férfi részéről a helyes kiválasztásra törekvés, a nő részéről inkább alázatos szerelem a Kolbenheyer-i

⁹ „Das Genie eines Mannes muß angeregt, befreit, durchgesetzt werden. Und Frauen haben immer am besten verstanden einen Mann, der etwas will, durchzusetzen. (Jagt ihn... 7. o.) V. ö.: Eine Frau kann viel sein, kann alles sein und kann auch nichts sein. Sie kann lebendig machen und töten, erwecken und vernichten. (Stegemann: Ewig still. 119. o.)

¹⁰ V.ö.: H. Stehr: Heiligenhof: „...denn die Liebe ist ein zu unpersönliches ein Allgefühl, als daß es über die Stürme der Umarmungen hinaus, bis in die Sanddünen unseres alltäglichen Lebens die Seele der Welteinsamkeit entreißen könnte. (37. o.) P. Ernst: Der Schmale Weg zum Glück: „Solche sind die Werke der Liebe in uns, daß sie unsere schlechteste Eigenschaft überwindet, nämlich den Dünkel, der nichts umsonst empfangen will.“ (400. o.)

hősök házasságának alapja, hol mindkét fél tudatában van annak, hogy nem önmagukért, hanem a jövőért vannak. Ezt a célt Bödding így fogalmazza meg: „Nicht in dir und mir, sondern in dem, was aus uns wird, liegt die Welt.“

Az így értett házasságból származó gyermekek nevelése nagyon fontos helyet foglal el Kolbenheyer műveiben. A Bildungsromanok leírják a gyermek születését, legifjabb éveit, játékeit, gyermeki szokásaikat és a kis gyermek megnyilatkozásából már következtetni lehet arra, hogy itt nem egy mindennapi emberpalántával állunk szemben, hanem olyannal, ki valaha újat fog adni az emberiségnek.

Ha összegezni akarjuk mindazt, amit eddig a Kolbenheyer műveiben szereplő családokról mondtunk, megállapíthatjuk, hogy ezek a családok a legszigorúbb patriarchális rendszer képviselői, ahol azonban az asszony is a neki megfelelő és kívánatos szerephez jut. Mindkettőjük közös akarása a gyermek, a folytatás. A gyermeki alakok rajzát kissé kedvezőtlenül befolyásolja a gyermekek túlságos határozottsága és céltudatossága, ami azt az érzést kelti bennünk, mintha a gyermekek már hallottak volna a Bauhütte elveiről. A vallásnak nem jut jelentősebb szerep a családon belül, inkább minden családtag a saját érzései és meggyőződése szerint igyekszik kielégíteni metafizikai igényeit.

A nép.

alle Welt schäumt sich auf im Herrenwahn. Wohl dem Volk, das einen Menschheitsglauben noch hat.

(Kolbenheyer: Leviathan.)

A család, mint egyénfeletti közösség csak akkor vált lehetségessé, mikor egy, a család felett álló törzsszerű közösség a gyermekek ellátásával és nevelésével kapcsolatos gondok egy részét átvette. Így tehát a törzs, majd a nép a családra nézve az a magasabb közösség, melyen belül és melynek érdekében a család fennáll. Az egyén nemcsak mint családtag, apa, anya, gyermek stb. hajtja végre önmagában az alkalmazkodást, hanem tagja ugyanekkor népének, az emberi alfajnak,

az emberiségnek és végső fokon magának az élő emberi plazmának. Az egyénnek, mint exponensnek az ilyen tágabb értelemben vett egyénfeletti közösségekkel való kapcsolata természetesen nem olyan közvetlenül átélhető, mint volt a családi kapcsolat. A logikai magyarázat egyre gyengébbé válik és a kapcsolatok megvilágítása érzelmi motivumokra támaszkodik. De, függetlenül attól, hogy vajon az egyénben tudatossá vált-e a népéért, vagy épenséggel az emberiségért folytatott munka, az egyén, adottságai szerint elvégzi a feladat reáháruló részét, de más kérdés megint, hogy ez kielégíti-e az illető egyént.

Amint már a párválasztásnál említettük, a polityp differenciálódott plazmának különleges típusú egyénekre van szüksége az alkalmazkodás végrehajtásában. Hasonló kényszer előtt állott a plazma akkor is, mikor fajokra, majd népekre differenciálódott. Ezek alapján, minden népnek különleges hivatása van, különleges funkciókat végez, melyeket helyette semmi más nép nem végezhet el. A német nép kultúrteljesítményeit pl. nem termelhette volna ki a spanyol és így tovább. Vagy fajokban beszélve, a fehér emberiség szerepét nem tölthette volna be a fekete, vagy a sárga.

Miként az egyén, úgy a nép életében is bizonyos, nagyjából egységesnek nevezhető korszakokat különböztethetünk meg. A nép plazmaállományának összetételétől függ, hogy egy nép a biológiai érettség milyen fokán áll. Ezt a biológiai kort a még alkalmazkodásra képes és a már elhasznált plazma-részek viszonya határozza meg.

A Kolbenheyer elmékedéseinek középpontjában álló német nép a misztikával lépett be az ifjúkorba. A német misztika nemcsak, sőt elsősorban nem vallásos mozgalom volt, hanem az eladdig idegen formákban tengődő német szellem erőteljes nyújtózása, mellyel lekötött tagjait szabaddá igyekezett tenni. A misztika előtti századokban más népek, főként közép-tengeri népek kultúrájának átvételében és alakításában merült ki a német szellem tevékenysége. Ez a munka nem vette igénybe a német nép használatlan plazmaállományát és így annál nagyobb erővel tört fel a sajátos német szellem, mikor az önállósághoz szükséges biológiai érettségi fokot elérte. Ennek a szellemnek a diadalát jelenti a reformáció is: szakítás a közép-tengeri világgal.

Tehát mintegy hétszáz éve éli a német nép ifjúkorát és ez idő alatt számtalanszor tanujelét adta el nem használt erőiben való gazdagságának. Ennek a biológiai ifjúságnak az átérzése és élése magyarázhatja meg a német jellem alapvonásait: a kitartást, a meg nem alkuvást, az önuralmat a veszély idején, a kihívó magatartást a dicsőséges napokban és mindazokat a Kolbenheyer szerint fiatalos reakciókat, melyek a többi népeket velük szemben csodálatra készítették, vagy kiábrándították belőlük. A német nép ifjú nép; ifjú módjára reagál a külső hatásokra, ifjú módjára ideáljai vannak, ifjú módjára szereti, ha elhivatottak vezetik. Elhivatott az a vezető, ki a nép fejlődési lehetőségeit biztosítja. „Es dürfte kaum ein Kulturvolk zu finden sein, das so leicht zu lenken wäre wie das deutsche, wenn ihm ein Weg zur eigengearteten Entwicklung oder zur Überwindung von Entwicklungshemmungen gewiesen scheint.“ (Bauhütte 467. o.) A vezért azonban nem lehet kierőszakolni. Ha itt az ideje, ha a nép is érett rá, akkor itt lesz a vezér is. „Wenn ein Volk, wenn eine Zeit reif ist, dann ist der Führer da.“ (Volk und Führer. 1928.) Kolbenheyer tehát úgy képzei el a vezér eljövételét, miként az Írás szerint Jézus is az idők teljességében jött el.

A nép gyermekkorában az egyénre nézve még közömbös, hogy népe az érettség mely állapotában, az alkalmazkodás milyen válságát éli, mivel tudatosultság nélkül is minden tag be tudja tölteni a maga hivatását. Az ifjúkorban azonban a népi tudat szükségessé válik. Kell, hogy az egyén saját népének helyzetét felismerje és azt más népekével összehasonlítsa. Ez a felvilágosult nacionalizmus. De az ifjúkorba jutott népeken belül is mindig aránylag nagyszámban vannak olyanok, kik még a népbiológiailag kezdetlegesebb állapotban élnek. Ez a réteg a továbbfejlődötteknek, mint állandó energiatartály áll rendelkezésre. Így a népeken belül társadalmi osztályok alakulnak ki különleges feladatkörrel. *Der Lebensstand der geistig Schaffenden und das neue Deutschland* c. értekezésében Kolbenheyer négy osztályt különböztet meg: (15. o.)

1. parasztság — feladata az utánpótlás;
2. munkásság — adja a népi átalakító erőket;
3. közigazgatás, közlekedéssel foglalkozók — feladata a kapcsolatok és a rend fenntartása;

4. szellemileg alkotók — a nép idegrendszerét adják.

Hangsúlyoznunk kell, hogy e sorozat a munkamegosztás rendjét mutatja, de semmi esetre sem rangsorolás, mert pl. a parasztosztály feladatát nem tudná ellátni a tisztviselő osztály és megfordítva. A szellemileg alkotók csoportja pedig, ha a sor legmagasabb helyén áll is, nem állhat meg önmagában, mert akkor elveszítené létjogosultságát, de alkotni sem tud önmagában, mert az alkotónak szüksége van megértésre és visszhangra. „Es sind größte, bedeutendste Leistungen in der Geschichte des Menschengesistes unterblieben, weil den schaffenden Naturen das Ja ihrer Menschheit gefehlt hat; denn alles was geschaffen wird muß zur Menschheit zurück können und die muß es zur Vollendung steigern.“ (*Begegnung*. 45.o.) Az egységnek tekinthető nép a faj fennmaradásához szükséges funkciókat osztályokban végzi el. De adódhatnak olyan népfelletti problémák, melyeknek megoldására a népek pillanatnyilag képtelenek, a megoldásra pedig a fajta fennmaradása érdekében szükség van. Ilyenkor a háború hozhat megoldást. „Krieg ist eine volksbiologische Reaktion im Sinne eines anpassenden, übervölkischen Ausgleiches.“ (Bauh. 453. o.) Ebben a harcban a nép csak mint biológiai egység vehet részt. Ány nyira néphez kötött az ilyenfajta háború, hogy pl. a több népből kialakult államok nem is avatkozhatnak bele, államuk egységének veszélyeztetése nélkül, különben az ilyen állam népi individuációkra bomlik. Ez volt a sorsa a volt osztrák-magyar monarchiának, ez lesz a sorsa a jelenlegi cseh köztársaságnak.¹¹ (Bauhütte 454. o.) Ez a magyarázata az Egyesült Államok tartózkodó semlegességi politikájának, mely csak a végső pillanatban, döntő tényezőként való beavatkozást engedi meg. Így számol az államvezetés a népbiológiai adottságokkal.

Tehát világos, hogy különbséget kell tennünk állam és nép között. De nem szabad azt hinnünk, hogy az elmondottakból az a logikus következmény, hogy tehát minden népnek legyen önálló állama. Ez tisztára formai logika lenne, de helytelen biológiai értelemben, mert csak az a nép élhet önálló államban, mely nép a biológiai fejlettség oly fokára ért el, hol az önálló állami élet a nép fennmaradása érdekében biológiailag lehet-

¹¹ a könyv 1925-ben jelent meg.

ségessé, tehát kényszerítővé válik. A nép fogalmának illetően biológiai megvilágítása érthetővé teszi a történelem néha rejtélyesnek és érthetetlennek tűnő eseményeit. Miért bomlanak fel kiválóan megszervezett nagy birodalmak, miért szűnnek meg nemzeti államok rövid önállóság után, miért van az, hogy a különböző népek ellentétbe kerülhetnek egymással, mikor pedig valamennyien az emberiség összetevői?

Az elméleti írásokban ismertetett alapelvek nagyjából érvényesülnek a költői alkotásokban is. Kolbenheyer történeti művei főként a német nép helyzetével és problémáival foglalkoznak. Említést nyernek ugyan zsidók, olaszok, magyarok, sőt még amerikaiak is, de a főprobléma mindig a középtengeri és a német világ ellentéte, vagy egyénekre redukálva: a tradíció és az új szellem képviselőinek összeütközése.

A Giordano Bruno-dráma 1903-ban megjelent első formájában már feltűnik ez a római világgal való szakítani akarás. Lépten-nyomon látjuk, hogy Giordano Bruno, mivel anyja német volt, nem tudott beleilleszkedni a szűk regulákba, nem tudta elviselni a dogmák fékező és vezető erejét. Ugyancsak ez első drámában tesz kísérletet Kolbenheyer egy, úgy látszik fontos problémájának, a külföldön tanuló német diákok helyzetének a megvilágítására. A dráma második fogalmazásában ismét találkozunk a három olasz egyetemen élő német fiúval, de legsikerültebb e három bajtárs ábrázolása a *Paracelsus*-ban. A Giordano Bruno-dráma német diákjai tudatában vannak Giordano Bruno-val való összetartozásuknak;¹² amiért az harcol, az nekik is ideáljuk. Ezek a diákok hordják szívükben a ködös-erdős német föld fiainak a kék ég, a meleg tenger utáni vágyát, ők azok, akik kifelé teljes erővel képviselik a nagy német álmot, az akkor még meg sem született német egységet. Az összetartozás tudata, a közösségért való munka, férfias és gyengéd barátság, jellemzi ezeket az idegenbe szakadt német diákokat.

Mennyire más népet ismerünk meg az *Amor Dei* hősnéinek környezetében. A zsidó nép faji összetartása is csodálatraméltó a száműzetésben, megkapó a hagyományokhoz való ragaszkodás is, de nincs meg bennük az az áldozatos, önr-

¹² ... so wahr deutsches Blut in meinen und des Nolaners Adern rollt. (G. Br.: I. Otto szavai).

dektől eltekintő hősiesség, amely más kedvező körülmények között igazi népközösségre és államalkotásra képesít.¹³ Ilyen népből emelkedik ki Spinoza, a szerény üvegcsiszoló és istenkereső.

Spinozára a német filozófusokkal való lelki rokonság terelhette Kolbenheyer figyelmét. De ezután nemsokára viszont az író véglegesen ahhoz a néphez, melynek ő maga is fia, melynek problémái az ő egyéni problémái is. Mély érzésű, néha kissé romantikus, de mindig őszinte szavakkal mutatja be népét a költő.

A szabadság, a kötetlenség, a közvetlen átélés utáni vágy Kolbenheyer német népének a legjellemzőbb vonásai. Ugyanaz a vágy, mely a Paracelsus sejtelmes bevezető soraiban a koldust tölti el: „Mich dürstet nach Herzenslaut, nach Muttersprache. Sie haben mich so tief in das gläserne Latein begraben, daß mir die Auferstehung und Flucht schwer geworden ist.“ (P. I. 8. o.) Ugyanaz a vágy, amely Pausewang mester szavaiban is ott lobog: „Bin gut lutherisch, weil darinnen die meist Freiheit liegt. Bin lutherisch, wo verlangt wird zu bekennen. Aber Gott liegt in kein Bekenntnis, da sein der Wort zu viel.“ (Paus. 37. o.) Ez az őszinteségre, a lényegre és kényszerűségre való törekvés; minden írott szón és szabályon túl, a legerősebb válaszfal a német és a középtengeri népek között. Így nő az ellentét a németiség és a római egyház között is. Az Alpok hófedte csúcsai két világot választanak el egymástól. Két különbözőképen alakult szellem él és alkot az Alpok két oldalán. Egyiktől a másikhoz nem is vezet út, legfeljebb áthidalás. Az idegen világokat bejárta Paracelsus is csak hazájában érezte magában tisztán és erőteljesen azokat a vágyakat, melyek őt messzi útra hajtották, az örök német vágyakat. De még a német földön belül is legerősebben saját törzséből valók között.¹⁴ Megható az a megnyugvás, mely az örök ván-

¹³ ...„Melchior, ich weiß kein Volk, das unfähiger wäre sein Reich gründen, und keines, das leidenschaftlicher nach dem Messias schrie.“ (Königslegende: Balthasar szavai.) „Ein Volk, das der natürlichen Magie des Landes trotzte, ein harter Same. Sie gingen nicht unter, mußten ausgetrieben sein.“ (Paracelsus. I. 160. o.)

¹⁴ „... hab' erfahren die hohen Schulen Italiae, Hispaniae, Frankreichs, und hab erst müssen neu treiben aus mein abgestümmelten Ästen in Ger-

dort hazájában eltölti, ahol pedig nincs senkije és semmije, csak az a szellemi közösség, melynek minden tagját olthatatlan vágy hajtja az élő Isten megismerése felé. Az isten közvetlen szemlélete, az istennel élés gondolata mindig ott él a németek között: „Es ist kein Volk wie dieses, das keine Götter hat und ewig danach verlangt, den Gott zu schauen.“ (P. I. 8. o.)

Mert e nép számára idegenebb a római isten, mint a zsoldosoknak, kik köntösére sorsot vetettek. Ez a német nép békében hagyja a Megfeszített ruháit, nem akarja elvenni annak földi vagyonát, de kockára teszi magát a Megváltót és a megváltást. Az Alpoktól északra élő nép nem érti meg a latinba temetett, dogmákkal körülbástyázott Isten áldozatát.¹⁵ Ifjúi erőiben tobzódó, kötetlen és fékezhetetlen természete egyúttal végzete is. A német nép az örök szomjazó, az örökké megvilágításra vágyó. A kialakulatlan forma és a nagyra képesítő benső feszültség népe. „Andere Völker werden rascher alt und klar, folgen ihren toten Göttern ins Nichts. Dies Volk muß steigen und fallen wie Ebbe und Flut.“ (P. I. 11. o.) Zwingli és Luther szelleme él Paracelsusban, ez a szellem nyilatkozik meg az Aurora szerzőjében, az a szellem, melynek első megmozdulásait a német misztika gondolatoktól és Isten utáni vágytól terhes predikációi és imái hoztak a világ tudomására. A még ki nem próbált önerő érzete, a gyermekes naivitás, az idegen majmolása mind-mind ennek az ifjúi szellemnek a következményei. Ezt az erőt nemcsak a német nép tagjai érzik, hanem a kívülállók is és különösen a római egyház, melynek számára Germánia a gondok és veszélyek örökös forrása. Ennek a tudata érzik ki a pápa szavaiból, mikor Meister Eckhartot tanai visszavonásra akarja rábírní: „Ihr seid anders dort in dem Waldland. Ihr könnt es nicht fassen, daß Gott den Menschen aus seiner Erbarmlichkeit nur durch die Kirche retten will,

mania und mein Fruchtbarekeit mindert gewonnen, dann auf deutschem Boden.“ (P. II. 85. o.)

¹⁵ E gondolatnak ad logikai formát a *Der zweifache Weg der Wahrheit* c. értekezésben: „Wir sind unreligiös: wir haben die Entwicklungszeit, in der sich hätte bei uns eine eigene Form der Religion bilden können, überwachsen, indes der religiöse Bildungstrieb an fremden Heilslehren seine Beschwichtigung fand.“ (85. o.)

denn ihr fühlt die ganze Erbärmlichkeit nicht recht... Wie die Kinder seid ihr, die im Kot wühlen und meinen, köstliche Kuchen gebacken zu haben.“ (Das gottgelobte Herz. 437. o.) Ugyanezt fejezi ki a modern művekben a Montsalvasch hőse, ki úgy látja, hogy sehol sem olyan bizonytalan az egyház talaja, mint Németországban.

Természetes, hogy az a feszültség, mely a középtengeri néppel és annak szellemi megnyilvánulásaival szemben Germániában mindig fennállott, előbb-utóbb összezsapáshoz vezetett. Az összeütközés tetőpontját a reformációban érte el. De eltekintve a korai hitújítóktól és a misztikusoktól, már korábban fegyveres döntésre került a sor a birodalmi egységért folytatott küzdelem során. A Canossa-járás még a pápai diadal külső jeleit mutatja. De Heinrich ezt az áldozatot már a birodalomért hozta. A feltámadó német szellemnek szenteli Kolbenheyer erről szóló drámáját. Már az ajánlás is jelzi, hogy a pápaság és császárság küzdelme nem pusztán pillanatnyi politikai helyzetből eredő harc, hanem annál jóval mélyebb jelentőségű; két világ első erőteljesebb összezsapása. A megkövesedett világ csapott itt össze a megújulni akaróval, mely világ népe már megtérésekor sem akart elismerni egy számaron lovagoló királyt, még ha ez a király maga Krisztus volt is. A harcért és a hősi ideálokért lelkesedő fajta nagyon nehéz órákat szerez Krisztus földi helytartójának: „Du kennst die Deutschen nicht; ich kenne sie. Es mag sie Gott unter dem Zorn der ganzen Welt verderben wollen, wenn sie nur um sich herum klirren und blasen hören.“ (Gregor.)

A régmúlt századok e forrongó népe napjainkban sem tudja megtagadni önmagát, de történeti fejlődésének Kolbenheyer művei alapján való ismerete után jobban meg tudjuk érteni a modern művekben szereplő alakokat. Az egységes, szinte prófétai hangú nyilatkozatok a német népről a modern művekben elmaradnak. Inkább szociális térre helyeződik át a kérdések súlypontja. Mintha Kolbenheyer ezzel is igazolni akarná az elméleti írásokban mondottakat; a nép osztályokra differenciálódva tölti be hivatását. Világos, hogy a különböző társadalmi rétegek együttműködése folyamán számos súrlódásra adódik alkalom. Új erők is beleszólnak az új élet küzdelmeibe. A tradíció és megkötöttségek szerepét sokszor a töke

veszi át. Harc a kenyérért, harc az érvényesülésért mozgatják e művek szereplőit. Talán csak Reps emelkedik magasabbra, mikor a maga kultúrfiliszter módján leszögezi: „Wir sind ein Volk der Theoretiker geworden, eine Reaktionserscheinung nach den Erschütterungen des verlorenen Weltkrieges und der Inflation. Wir müssen in die Tatsächlichkeit.“ (59. l.)

A német-osztrák viszony eltekintve az elméleti írásoktól (*Die volksbiologischen Grundlagen des deutsch-österreichischen Anschlußgedankens*. 1928.) a *Begegnung*-ban nyer némi megvilágítást. Egyéb elméleti írásainak (*Stimme* c.) a népi problémáról szóló fejezetei nem nőnek túl a *Bauhütte-elveinek* magyarázásán.

Ezek szerint, Kolbenheyer történeti műveiben a német népet, mint zárt egységet látjuk más népekkel folytatott küzdelmei folyamán. A modern művekben az osztályokra differenciálódott német népet mutatja be a költő. Mindkét vonalon, legfeltűnőbben pedig a történeti művekben, az egyén, majd a család munkájának célja a közösség, a nép, mely biológiai meghatározottsággal terhelve küzd, egyedein keresztül, eszményeiért, földi javakért, igazi életformájáért.

A küzdő.

Ihn krönt der Gott mit seiner ganzen Schwere.

(Kolbenheyer: Der Gott und sein Seher.)

A népről szóló fejezetből már kitűnt, amit különben a történetírók is mindig hangsúlyoznak, ha nem is a Kolbenheyer-féle biológiai megfontolás alapján, hogy minden népnek hivatása van. De minden nép csak akkor tudja hivatását helyesen betölteni, ha kellőképpen tájékozva van, melyik az út, mely az új életbe vezet, melyek azok az eszközök, melyek segítségével elérhető a kitűzött cél? A „célkitűzés“ kifejezés természetesen biológiai szempontból ellentmondás, mert teleologizmust engedne feltételezni. Márpedig Kolbenheyer nem ismer el kitűzött cél szerint való fejlődést, hanem kényszer alatti alakulást

és metafizikailag célszerű létezést. Sőt Kolbenheyer szerint, ami metafizikailag értelmetlen, az maga a nemlét, a *me on*.

A kényszer következtében folyó alakulásban, mely az új alkalmazkodási forma felé vezet, a nép először nem mint egység vesz részt, hanem csak kiváló egyedein keresztül. Ezeknek az átlagból kiemelkedő egyéneknek jutott az a szerep, hogy az átlagember képességeit felülmúló feladatokat megoldják és a megoldás folyamán előttük megvilágosodott új eszméket a tömeg számára hozzáférhetővé tegyék. De e feladat nagysága nem jelenti még, hogy a lángész és általában a kiváló egyén teljesítménye abszolút individuális. Az ő működésének is vannak feltételei és meghatározói, amint azt már említettük. Feladata kettős: erjesztő hatás a ki nem elégitő állapot ellen, serkentő hatás a lángészhez hasonló fejlődési állapotba jutottakra, kik már csak egy vezetőre várnak, hogy annak irányításával átléphessenek a régiből az új alkalmazkodási formába. (Bauhütte. 446. o.) E kettős feladatra való elhivatottságot örök kényszerként érzi magában a nagy egyén, ki nem keresi sem kortársai elismerését, sem a dicsőséget, hanem csak az új formát, az új rendet. A cél eléréseért a lángész felelősnek érzi magát. A felelősséghez járul még egy nagy teher: az egyedülvalóság érzete, ami főleg azért nyomasztó, mert az új formáért küzdő nem láthatja, nem élheti át munkájának hatását, nem láthatja beigazolva a feladatra való alkalmasságát.¹⁶ (Bauhütte. 447. o.) Pedig ez az élmény a lángész nagy vágya, amint az világosan kitűnik a *Begegnung* c. novellában Arthaber szavaiból: „Ist ein Werk an die äußersten Grenzen gelangt, dann muß sein Meister die Möglichkeit erhalten, das Werk auf die Probe gestellt zu sehen, auf die Probe der Lebenswirksamkeit.“ (44. o.)

Az ilyen nagy feladatokra elhivatott egyének mindig felbukkannak egy népen belül, mikor a régi alkalmazkodási forma már tovább nem biztosíthatja a nép és így a plazma életét, tehát mikor új rendet kell keresni. A régi világban állva mutat-

¹⁶ Erst als sie ihn am Kreuzesstamm erhöhten, War einsam er und litt die Schöpfungsnot. Erst an des Meisters stummen Todesnöten, Entschwang sich Platos Kunst zu Morgenröten. (K.: *Golgotha, Lyrisches Brevier*.)

nak ők útát a jövő számára. De hogy jól megértsük Kolbenheyert, ki, mint már említettük, a nagy embert is belehelyezi a nagy folyamba, mely a tömegeket hömpölygeti, idézzük a *Bauhütte* szavait: „Es übt weder das Geniale einzig und allein bleibende Anpassungswirkung aus, noch ist der *Letzte* unter den Alltagsmenschen von einer überindividuellen, für die gesamte Menschheit notwendig Anpassungsfunktion ausgeschlossen, nur ist der Wirkungsgrad und die Wirkungsweite verschieden. (448. o.)

A hatófok és a hatótávolság azonban biológiailag meghatározottak, egyénenként különbözők és nem helyes a különbségeknek kiegyenlítődését egy másik világba helyezni, mert minden kiegyenlítődés befejeződik a földi életben, illetve ezen a világon. A zseni felelősségérzetéből eredő önmarcangolások és a magány kínjai ellensúlyozzák az önelégült átlagemberek tömegeinek szürkébb és a hír fényében nem tündöklő életét. Kolbenheyernek a túlvilági kiegyenlítődés elleni tiltakozása hasonlatos ahhoz, amit Lessing írt a *Nathan der Weise*-ben (I. 2.): „Denn Gott lohnt Gutes hier Getan auch hier noch.“

Lessingnél még világos, hogy a jóvátételt és kiegyenlítést Isten hajtja végre. Arra kell gondolnunk, hogy Kolbenheyer szerint valami Leibniz-féle harmonia praestabilita van mindig a világban, de ez a harmonia sem cél. A kiegyenlítődés önmagától alakul ki a plazma minden individuációs formáján belül. Az egyensúlyt még a nagy egyéniségek sem bontják meg. A küzdők, az örök Mózesek nem érhetik meg eszméik diadalát; elvezetik népüket az új ígéret földjére, de nem érik meg azt az időt, midőn a vezetettek már beleilleszkedtek az új rendbe. E nagy hiányérzet ellensúlyozása az egyénfeletti teljesítmények halhatatlansága.

Az új világot hirdető eszmék alakulásában Kolbenheyer három szakaszt különböztet meg — *Unterhaltung mit Freunden der Literatur* c. tanulmányában: 1. Durchbruch der Idee, 2. Mittlertum der Idee, 3. Opfer der Individualität für die Idee.

Az első fokon a lángész önmagára ismer és elszakítja azokat a szálakat, melyek valamely közösséghez kötik, tehát akadályozzák az eszméért való élésben. A második fokon tanítványokat keres a vezéregyéniség. Tanítani akar és tanítania

kell akkor is, ha nem értik meg.¹⁷ A harmadik fok, melyen az egyén feláldozza magát az eszméjéért, hozza meg az eszme teljes tisztaságát és az egyén kiteljesülését. A lángész feláldozza egyéniségét, hogy az emberek ne őt lássák, hanem az eszmét és az eszmét éljék.

Ez a három fokozat nagyjából megismétlődik minden eszme fejlődésének folyamán és minden alkotó sorsában. Természetesen nem mindig szükséges, hogy az alkotó kínhalált szenvedjen, mint Giordano Bruno, hanem az a lényeges, hogy saját személyiségét elszakítsa az eszmétől, mely ekként függetlenné válva szabadon és teljes tisztaságában ragyoghat az emberek előtt. Így érthető, hogy a nagy embereket csak a haláluk után értik meg igazán.

Az alkotó és úttörő készség több formában nyilvánulhat meg. Kolbenheyer is ilyen értelemben mutat be nagy egyéniségeket, mint vallási reformátorokat, mint orvost, mint művészt, mint filozófust, mint feltalálót, kikben egy egész nemzedék harca érte el tetőpontját, kik egész nemzedékek, nagyapák és dédapák vágyát valósították meg.¹⁸

A lángész különböző megnyilvánulásainak elhatároló vonalai a történeti művekben nem mindig élesek. Giordano Brunoról tudjuk, hogy ő elsősorban vallási és filozófiai téren harcol az új világért, de Paracelsusnál pl. már nehéz megmondani, hogy a Kolbenheyer-féle beállításban kit csodáljunk inkább, az orvost-e, vagy az istenkeresőt. Mindazonáltal mondhatjuk, hogy a történeti művekben a vallás problémája foglalkoztatja legerősebben a hősöket. G. Bruno, J. Böhme, ill. M. J. Pausewang, Spinoza, Paracelsus a történeti művek hősei. Ha a művek megjelenésének sorrendjében vizsgáljuk ezeket az

¹⁷ V. ö. „Wer von der Vorsehung ausersehen ist, die Seele seines Volkes der Mitwelt zu enthüllen, der leidet unter der Gewalt des allmächtigen, ihn beherrschenden Zwanges; der wird seine Sprache reden, auch wenn die Mitwelt ihn nicht versteht oder verstehen will; wird lieber jede Not auf sich nehmen, als auch nur einmal dem Stern untreu werden, der ihn innerlich leitet.“ (A. Hitler az NSDAP egy kultúrgyűlésén; *H. Langenbucher: Volkshafte Dichtung der Zeit.* S. 24.)

¹⁸ „Die schöpferische Persönlichkeit ist kein Zufall. Sie muß als Ende und Kulmination von eigengearteten Triebreihen erfaßt werden „... Kolbenheyer: *Stunde der Kunst: Irrationales über das Wesen des schaffenden Menschen.* (86. o.)

alakokat, alkalmunk lesz megfigyelni, hogy mennyiben felelnek meg ezek Kolbenheyer genie-elméletének. Előre kell bocsátanunk, hogy az elmélet csak jóval a költői művek után látott összefüggő formában napvilágot, részint a Bauhüttében, részint más elméleti írásokban, tehát nem számíthatunk arra, hogy a már ismert jellemző vonások valamennyinél hiánytalanul fellelhetők lesznek és, hogy a költői művekben csak az elmélet szemléltetését fogjuk tapasztalni.

Kolbenheyer ifjúkori drámájában Giordano Bruno az elhivatott. Ő tudja, hogy nem önmagáért és önmagából kell harcát megvívnia. Nyugalmat, szabadságot kíván, hogy művét befejezhesse. A kolostorban ez nem lehetséges, tehát megszökik onnét. Világjárása folyamán rendszerré fejlődnek eddig határozatlan eszméi. Meg kell érlelnie önmagát, hogy eszméi is csiraképekké váljanak. Megnemértés, közöny, ellenségeskedés kísérik élete útján és még azok is csak titkos tudományt akarnak tőle ellesni, kik a barátság mezében közelednek hozzá. Lelkének szárnyalása a tömeg számára érthetetlen marad. A régi rend hívei és urai szembeszállnak vele, harcolnak ellene hatalmi eszközökkel, de mindez csak arról győzi meg Giordano Brunot, hogy helyes úton jár. Nem térhet el attól, ami hivatása. Az ellenséges világban egy megértő lelkű nő jut hozzá legközelebb, talán azért, mert ő nem eszével, hideg számítással, hanem szívével közeledett feléje. Az állandó üldöztetések és a szünni nem akaró megnemértés világossá teszik előtte, hogy fel kell áldoznia önmagát, ha az eszmét szabaddá akarja tenni. Ha ezt nem tudja megvalósítani, akkor hatástalan lenne egész élete munkája. Szavaival, magyarázataival nem sokat ér, nem hisznek neki. „Du hast Werke geschrieben, Gedanken ausgesprochen, aber im Grund bist du immer mit deinen Gedanken allein geblieben“ mondja neki Mirundala (*Heroische Leidenschaften*. 91 l.) Nem érhetett el eredményt, mert minden, amit mondott, amit írt, túlságosan énjéhez volt kötve. Csak végső felmagasztosulásban, máglyahalála után, Sokrates és Krisztus társaságában látja be Giordano Bruno, hogy amiért ő meghalt, az nem az ő személyes igazsága, hanem az egyén felett álló és attól független, az egyénnél jóval nagyobb jelentőségű életforma. Ezért mondja neki Sokrates: „Auch wir sind für die Wahrheit gestorben, nicht aber für unsere.“ (99. o.)

Az útmutatás a nagy ember hivatása; hogy az emberek képességük szerint tovább haladjanak azon az úton, melyet az úttörő, élete feláldozásával, megnyitott előttük.

Giordano Bruno nyomdokain indult a modernkori filozófia egyik legrokonszenvesebb alakja, Baruch Spinoza is. A róla szóló regényben a költő még jobban érzékelteti az igazságért folytatott önfeláldozó küzdelem feszültségét azáltal, hogy Spinoza körül az új világot akarók egész sorát mutatja be, akik közül azonban egy sem ér célt, mert csak a vágy van meg bennük, de hiányzik az elhivatottságadta erő. Ezt az erőt nélkülözni a kételkedő és új formát akaró számára egyenlő az elbukással. Ezt a hiányt ismeri be da Costa az öreg rabbinusnak: „Mein Geist war kraftlos, weil er zu gering war.“ (*Amor Dei* 109. o.); ez az erő hiányzott Simonból és Adriaanból, Beelt-houwerből és magából Jehudából is. Ha valaki ilyen gyengeséggel terhelt is hangot mer adni kételyeinek, ahelyett, hogy elhallgatná azokat, elbukik.

Az elhivatott útján is állandóan fenyeget az elbukás veszélye. Mikor kényszerítő lelki okok hatása alatt az ősi vallást is elhagyja, attól kezdve állandóan tartania kell az orgyikos törtől, mely hivatva lenne egy szúrással helyreállítani az apák hitének megtépázott tekintélyét.

Spinozát kizárják minden zsidó közösségből, rokonai megtagadják, az utcagyerekek kövel dobálják, s csak nyomorúságos életet tud neki biztosítani kevés barátjának jó szíve. Az elhagyatottság nyomasztóan nehezedik lelkére, de nem szabadulhat végzetétől. Mestere, Jehuda rabbi, jól tudta, hogy Baruch az életben mindig egyedül fog maradni. De éppen az egyedüllétben érlelődik majd meg az új eszme. Elhivatottságát felismerve, Spinoza nem is vágyik későbbi éveiben sem egy szűk baráti körön túl népszerűsége. „Der Geniale verschmäh't die Anerkennung der Vielen, soweit er kann; er muß die Bewunderung der Wenigen fühlen, zu denen er spricht. Er trägt die Prophetenkrone und hütet ihre Reinheit.“ (*Amor Dei*. 193. l.). A szűkmellű kis zsidó üvegcsiszoló betöltötte hivatását. Vérről ázó halálos ágyán soha nem érzett megbékélés szállt az örökké üldözöttre és ha sírkövét még le is köpdösték, emléke annál ragyogóbbá vált, eszméi annál szebb gyümölcsöket érleltek az utókor számára.

Sokkal nyugodtabb életkörülmények között alakul ki a görlltzi suszter, Jakob Böhme világnézete. E hiányos műveltségű, a világtól elfordult, egészében soha meg nem értett filozófusnak alakja lágy kontúrokból rajzolódik ki Meister Joachim Pausewangnak unokája számára írt soraiból. Ez az egy lélekzetre írt könyv a csendes, elmélázó, mindennel elkészült, semmi nagyra nem törő ember emlékirata. Szemlélődések, tanítások, örökérvényű utasítások az unoka számára. A gyengéd és vágyódó lelkek várnak a kiválasztottra, ki majd egyszer eljő és lángralobbantja a lelkek szikráit. Jakob Böhme alakja már a regényben magában is csak emlék, de szelleme átlengi az öreg Pausewang minden sorát. Ő is egyike azoknak, kik Böhme nyomdokaiba lépkedve igyekeznek eljutni istenükhöz. Nincs küzdelem, nincsenek alattomos ellenfelek, nem fedeznek fel világot alakító új igazságokat ebben a regényben.

Giordano Bruno, Spinoza, majd Jakob Böhme után eljutott Kolbenheyer legbonyolultabb regényhőiséhez, Paracelsushoz. Paracelsus lángész mint orvos, útkereső vallási téren, felfedező a kémiában és asztronómiában és talán azért nőtt annyira hozzá Kolbenheyer szívéhez, mert a Paracelsus család a Szepességben is gyökeret vert, ahonnét, mint tudjuk Kolbenheyer is elindult. Az ismert hármas tagozódást az eszme kifejlődésében a Paracelsus három kötete is érzékelteti. Csak trilogiában sikerült Kolbenheyernek ezt a hatalmas anyagot összefogni. Paracelsus működését is a hozzá hasonló lelkűek egész sora festi alá, éppenúgy, mint Spinózáét.

Mindent tudni vágyó, realitásokhoz ragaszkodó természete már kiskorában feltűnik. Egész környezete idegenkedve látja a megszokott gyermeki kíváncsiságon túlmenő, mindenirányú érdeklődését. Megdöbbenve kiált rá az öreg Baltizar, mikor Theophrastus kijelenti hogy nem hisz az ördög létezésében, mert hiszen annak nincs teste.: „Du. du Arzetsohn was spricht us dir. Tüfel oder Gott? Du hast ein Kraft in dir: Sünd oder Leben? Was soll us dir werden.: (P.I.358.) Paracelsus életének célja kezdettől fogva világos és határozott: orvos akar lenni. Ezért járja az erdőt, mezőt, ezért tanulmányozza később Hyppokratest és a többi orvosokat. Mikor már fékezhetetlenné erősödött benne az önállóság, az önfejlesztés utáni vágy, elszökik a kolostori iskolából. Elindul egy életen át tartó vándorút-

jára. Számára sehol sincs megállás, nincs pihenés. A régi elvek hívei elüldözik mindenhonnét, mikor már-már azt hiszi, hogy végre alkalma lesz művét befejezni. De belenyugszik sorsába, tudja, hogy ez nem lehet másként: „Es ist des Wegs und Wanders Zeichen in mich gelegt von Stund miner Geburt. Ich bin geboren in eim Hüsli an der Pilgerstraße.“ (P. II. 236. o.)

Hajtja a vágy, úzik ellenfelei; életét kockáztatja, csak azért, hogy a pestist kiismerje, hadjáratok szenvedéseit éli át, hogy gyógyíthasson, mindegy, hogy kiket. Így nevelődik Paracelsus egyéniséggé. Szenvedések nélkül nem juthatna el igaz emberségre. „Ein glattes Herz taugt nicht. Hinter den Narben liegt all unsere Menschheit.“¹⁹ Önmaga szakítja el azt a köteléket is, mely egy szívhez fűzhetné. Egyedül akar maradni, hogy hivatásának élhessen.

De az ő életében is elkövetkezett az idő, mikor a magány nyomasztóvá lett, mikor a leírt gondolatok már nem keltették fel benne a kielégültség és a munkasiker érzését, mikor visszhangra, megértő lelkekre, tanítványokra vágyott. Láttá, hogy az emberek számára csak akkor válhatik érthetővé, ha tanai terjesztésére felhasználja mindazokat a fogásokat, melyekhez az emberek már hozzászoktak. Mert a tömeg nem az Istent nézi, hanem az oltárt. Ha tehát hatni akar rájuk, akkor neki is az oltár elé kell állnia. De a nagy gondolatok magányos hordozója csak nehezen tudta magát megértetni. Nem szerette a tudományosság nyelvét, a latint. Anyanyelvén akart beszélni. A néphez is csak így szólhatott és szólania kellett, mert az ő eszméi a fejlődés olyan állapotába jutottak már, hol alkotójuk nem állhatott meg önmagában. „Halb war er ohne sie, dië ihn willig hörten.“ (P. III. 250. o.) Egész életét tanulmányainak, eszméinek áldozta, soha nem gondolt önmagával. Halála után hosszú századok multak el, míg az utókor előkereste a mikrokozmosról és makrokozmosról, a paraganum és a paramirumról szóló poros lapokat és a modern orvostudomány úttörői között méltó helyet biztosított az állandóan földig érő karddal járó, vézna, istenkereső orvosnak.

A Paracelsusok és Jakob Böhmék ősei felé vezető utolsó lépést a *Das Gottlobte Herz*-ben teszi meg Kolbenheyer.

¹⁹ V. ö. Musset: Rien ne vous rend si grands qu'une grande douleur. (La Nuit de Mai.)

Az alig látható hős, kinek szelleme az egész regényen ural-
kodik, Meister Eckhart. Az aquinói Tamás és Augustinus írásain
nevelődött dominikánus egyetemeken és iskolákon igyekszik
terjeszteni akkor még korainak nevezhető reform-eszméit. Az
irányszabó nagy egyéniség küzdelme itt is érezhető, de közel
sem fokozódik olyan feszültséggé, mint a már említett művek-
ben. A test megdicsőülése után jut el a lélek a megvilágosodás
állapotába, ekkor lesz teljes a szabadsága. „Denn nur der Er-
leuchtete ist frei von dem Gesetze durch seine innewohnende
Gesetzlichkeit.“ (267. o.), tanítja M. Eckhart. Az ő legnagyobb
ellenfele a pápaság és az egyház elvilágosiasodott szelleme.
Az állandóan előtérben álló hős, a kis Ebner Margit látomásai
és titokzatos megbetegedései idézik ezt a szellemet és a kor
beteges lelkiületét, melynek megreformálására Eckhart hivatást
érez magában. A pápa elnémítja ugyan, de eszméi tovább ter-
jednek és halála után, a német reformációban igazi tömegek
mozgatói lettek Eckhart mester pontjai.

A vallási reformtörekvések mellett gyakran jut szerep
a történeti művekben is a politika, vagy a művészet terén ki-
váló egyének bemutatására. (Wittek, Rembrandt stb.) Tisztára
történeti jellegű művet azonban csak egyet találunk Kolben-
heyer alkotásai között: a *Gregor und Heinrich* c. drámát. A
nagy egyén és az eszme fejlődése itt nem kísérhető végig, mert
a dráma nem is tárja eléink Heinrich egész életét. Ami mégis
Giordano Bruno, Paracelsus és a többiek társaságához közelíti
Heinrichet, az az elhivatottság tudata és a felelősségérzet a
népért. A birodalmat kell megalapítani, ez az ő élete célja, ezért
kerül összeütközésbe az egyházzal, ezt a szándékát érti félre
sokszor népe is, melynek érdekében feláldozza egyéni nyugal-
mát és békéjét, melyért feláldozza büszkeségét.

A vallásos tárgy egészen háttérbe szorul a modern
tárgyú költői alkotásokban. Vagy talán nem is háttérbe-
szorulás a helyes kifejezés, hanem közelebb járunk az
igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy Kolbenheyer modern
műveinek hősei nem a mindent átfogó istenség megisme-
résére töreksenek, sőt azzal a legtöbb esetben egyál-
talanban nem is törődnek. A vallás kérdése számukra már olyan
probléma, melyről legfeljebb, ha beszélnek, de a kérdés már
nem kérdés az ő életükben. Ez a magatartás megfelel Kolben-

heyer elméleti írásának is, melyek szerint a német nép már túlnőtt azon az állapoton, mikor még a vallás útján kereshetne megoldást metafizikai problémáira. Így a modern tárgyú művekben az istenkeresők helyét a modern filozófus, a művész és a feltaláló foglalják el. Olyan hősök ők korukban, mint Giordano Bruno és társai voltak a maguk idején. Egy építészeti, vagy egyáltalán technikai újítás, egy nagy zenei siker több érdeklődést kelt manapság a legszélesebb rétegekben, mint esetleges hitviták. Ezek a modern hősök nem zsenik. Mindegyikből hiányzik valami az igazi nagysághoz.

A filozófus hősök közé sorolható Ulrich Bihander, Gregor Arthaber, míg a filozófusok karikatúráinak tekinthető Wenzel Tiegel, Iwan Muffoloff és többé-kevésbé Reps, a személyiség is. A költőhöz ezek közül kétségenkívül a Montsalvasch hőse, Bihander áll legközelebb; benne érezzük leggyakrabban, hogy itt a költő beszél, a költő érez. Küzdelmeinek eredménye az individualizmus fickójának felszámolása, A lét célja ekkor már nem a szeretettel óvott én, hanem résznyerés a közös nagy fejlődésben. Az egyetemi város forгатagába került fiatalembernek sok akadállyal kell megküzdenie, míg ismét magára talál és megnyugszik. Igaz segítője egy öreg pénzügyi tanácsos, ki megvilágítja előtte a filozófia néhány nagy kérdését és a zsenisorsot. „...von einem Genie wird in jedem Falle der höchste Ausdruck der Natur gefunden in der es lebt.“ (125. o.) Aki elhivatottan veszi fel a harcot, az meg fogja szerezni a harc megvívásához szükséges fegyvereket is.

Az elhivatottság-tudat és az adni-vágyás vezette Gregor Arthabert filozófusi tevékenysége folyamán. Eljutott énjének határához, arra a pontra, melyen túl már nem állhat egyedül, hanem tanítványokra kell támaszkodnia, ha nem akar terméketlenségében elpusztulni. Ezt a csapatot szeretné ő most megszerezni, melyre addig nem is gondolt, míg el nem vették tőle a megszerzés lehetőségét. „Ich wollte meine Glocken hören, ich wollte in den Tönen meiner Orgel schweben und ich wollte erleben, daß die Stimme vom Predigstulhe durch mein Säulenschiff, wie auf Flügeln verhallte,“ (*Begegnung* 6.o.) Nem vallásos lélek, tehát nem is találhat megnyugvást és vigaszt vallási tanításokban abban az órában, mikor eléri a legnagyobb nyomorúság, ami embert érhet: „Niemand zu wissen, den man sättigen

kann.“ (8. o.) A meg nem értett, visszautasított, magányában pusztulásra ítélt filozófus szálnalmas vergődése tárul elénk Art-haber feljegyzéseiből. Tudja jól, hogy fajának akarása mozog benne, hogy műve önmaga felett áll, de nem lát lehetőséget a rábizott feladat elvégzésére. Egy osztrák lány győzi meg az öngyilkosság gyávaságáról és helytelenségéről; nem szabad feladni a küzdelmet, még akkor sem, ha nem látjuk biztosítva célunk elérését, mert ami eszméinkben igazán jó és helyes, az önmagától is hatni fog minden ellenállással szemben. is. A *Bau-hütte* szelleme és nyelve már erősen érezteti hatását ezeken az írásokon.

Ugyanez a helyzet az *Ahalibama* c. novellával is, melynek hőse Wenzel Tiegel „...ein Metaphysiker ärgster Sorte mit jenem abgefeimt erkenntnistheoretischen Einschlag.“ (16. o.) Derűs alapossággal mutatja be a költő Wenzel családfáját; az apa pincér volt, az anya konyhalány és mégis ... die Tiegels waren schon in Theobald (apa) soweit empordifferenziert, daß sie imstande waren, am Zeichenhaften Genüge zu finden.“ (26. o.) Wenzel Tiegel szerint, és ő ezt alapos kutatások és tapasztalatok alapján állítja, a túlzások mind asszonyi természetűek: Ezért gyűlöli ő az aszonyokat. Hogy anyja kívánságára mégis megnősül, az egyáltalán nem befolyásolja elveiben.²⁰ A nagy akarás, szegényes eszközökkel, sőt csökkentett beszélő készséggel párosulva csak bukáshoz vezethet.

Wenzel Tiegelhez hasonló vágású ember a „*Münchhausen über uns*“ c. novella hősei Iwan Michailowitsch Muffoloff, a nagy moralista és örök diák is, ki, mint nagy entellektüell, mindig dél-előtt dolgozott és így kénytelen volt feltételezni, hogy nagy agyának kéregállománya délutánra kimerült.

Ezeknél életteljesebb alak Reps, a hasonló c. novella hőse. Vállalkozik sok mindenre, mindenben újítani akar, de nem fejez be semmit. Személyiségének szentsége felett éberén őrködik, annyira, hogy pl. az egyetemen vizsgázni sem próbál, mert nem hajlandó egyéniségét előírt, meghatározott dolgok tanulására kényszeríteni. Reps számára minden rossz, ami régi; már első egyetemi éveiben pálcát tört a tudomány felett, majd

²⁰ ...er verkörpert gleichsam einen übersteigerten U. Bihander; führt das, was jener schuldig-unschuldig lebt, förmlich ad absurdum. (F. Koch: E. G. Kolbenheyer, Eger, 1929.)

hasonló sorsra jutott az irodalom, művészet és a színház is. Annak ellenére, hogy könyvkereskedéssel foglalkozik, nagyon ellenszenvesek neki az írók. Szerinte egy modern népnek nincs is szüksége irodalomra, ezt csak elhítetik vele.

Reps előtt csak a reálisan mérhető teljesítményeknek van értékük. Hogy ez a nagy akarás egy kispolgári benőösüléshez vezet, az már szinte hozzátartozik Reps egyéniségéhez. Szavai, melyeket az emberi gyengeségről mond, éppen őreá illenek a legjobban: „Der Mensch braucht, immer wieder einen Termin, von dem aus er neu beginnen kann.“ (208. o.) A közepes képességű ember számára a lángészhez illő akarás nem lendítő erő, hanem kisebb körökben mozgó életét is megbénító teher.

Teljesen a művészsorsnak szentelte Kolbenheyer a *Das Lächeln der Penaten* c. regényét. A hőst, Bruckmeier Eduardot, a háború utáni kedvezőtlen viszonyok megakadályozzák abban, hogy saját életét élhesse, hogy alkothasson. De az elhivatottság tudata állandóan él benne és, ha kávéházi zenészségig süllyed is, nem adja fel a harcot az elvesztett életformáért. „Glaub mir — mondja feleségének — der Künstler, der nicht hoffen kann, ist verdorben. Nur unter der Sehnsucht wird die Kunst und ich war nie sehnsuchtvoller, als ich jetzt bin.“ (25. o.) De hogy alkotó ereje kiteljesedhessék, a saját életformájára van szüksége, bár a művészi alkotás nem egyetlen, csak a legmagasabb életformája a művésznak, ki nem véletlen folytán, hanem öröklött feladatérzet nyomása alatt alkot kielégülési vágytól vezérelve. Ahogy Arthaber belátta, hogy a filozófia nem lehet öncél, úgy nem az a művészet sem. Bruckmeier ezt nagyon jól tudja: „Wer nur einer Kunst dient, dient dem Nichts, einer Eitigkeit. Er gleicht den vermessenen Priestern, die einer Kirche, einer Konfession dienen und nicht Gott.“ (268. o.) Az alkotás felszabadítja a művészt. Bruckmeier a *Bauhütte* embere, ki nem optimista, nem is pesszimista, hanem mindig csak természetességre törekszik. Ezen a vonalon pedig el kell jutnia az ő természetstől való hivatásához, az alkotó művészetéhez.

Napjaink hőseit állítja elének Kolbenheyer három drámájában is: a feltalálót, a professzort, az építészt. A feltaláló, mint új munkarend és új szociális elrendeződés hirdetője szembe kerül a régi világ minden hatalmasságával, így elsősorban a tőkével, mely meg akarja akadályozni egy, a munkások hely-

zetén könnyíteni akaró, a tőke rabságából őket kiszabadító találmány létrejöttét. Wengertnek, a feltalálónak tragédiája, hogy maguk a munkások, akiknek érdekében éjt-nappallá téve dolgozott találmányán, nem értik meg és engedik magukat fellázítani a találmány és Wengert ellen. Megsemmisül a találmány és a feltaláló legmegértőbb munkatársa, felesége is a harc áldozata lesz.

A *Das Gesetz in Dir* hőse Bödding professzor, az erkölcsi törvény és felelősség alatt élő ember. Ilyen felfogással érthető, hogy nem tud belehelyezkedni napjaink társadalmába. „Ich weiß, ich falle aus dem Rahmen. Und es scheint die beste Kunst unseres Lebensstandes: im Rahmen zu bleiben, im Gefüge.“ (18. o.) A legnagyobb tehetséggel megáldott ember számára sem alkalmas életforma az elmélet világából merített kategorikus imperativus értelmében való élet, különösen akkor nem, ha mint Böddingnél is, teljesen hiányzik a gyakorlati élettel való kiegyezésre képesítő hajlandóság.

Lukas Prein a Pokolvölgy feletti híd építész a *Brücke* c. dráma hőse.²¹ Őt felesége inspirálta, mert képességei ellenére sem tudta volna különben megalkotni a technika e csodáját.

Prein a dolgok Kolbenheyer-i értelemben vett rendjébe belenyugodott ember, ki azonban még megőrzött valamit a válások által hirdetett túlvilági újraéledés hitéből.

A modern művek hősein lépten-nyomon érezzük a *Bauhütte* hatását. Némelyek közülök helyesen értelmezik a jelenkor eme metafizikáját, mások a dolgok lényegét meg nem értve, felszínességekben elveszve, a Bauhütte emberének torzképeivé lettek. Általában olyan hősök ezek, talán az egy Bruckmeier kivételével, mint volt pl. Da Costa a Spinoza-regényben; valami hiányzik belőlük és ez megakadályozza őket abban, hogy igazi iránytszabó, az egész emberiségért küzdő hősök lehessenek.

²¹ V. ö. H. Stehr: Der gefesselte Strom c. regényhőisével.

A cél.

... aus heißen Wunden wächst die
heilig neue Erlöste Welt, der einge-
borne Sohn.

(Kolbenheyer: Zueignung.)

Mikor Kolbenheyer hősei a lét kérdéseinek megismeréséért, vagy a művészet, vagy a technika egy-egy problémájának megoldásáért küzdenek elhívatottságuk tudatában, tulajdonképpen énjük kiteljesedését akarják elérni. Azon, ősidőktől belőlük oltott és velük fejlődött törekvés abban nyilvánul meg bennük, hogy igyekeznek megtalálni azt a legmagasabb rendező-elvet, melyhez életüket, munkásságukat igazítaniok kell. Ez a cél, mint azt már láttuk, az egyes hősohónél más és más. Kolbenheyer hősei nem fogadják el a vallások által kitűzött célokat, nem fogadják el a rend alapjának a fennálló rend alapelveit sem. De ez az újat-akarástávólról sem jelent individualizmust minden áron. Nem is jelentheti azt, mert Kolbenheyer filozófiája felszámolja az idealizmus és racionalizmus örökségét, kimutatva, hogy a modern gondolkodás alapjainak tekinthető és ellentétesnek látszó két irányzat alapján egy nagy közös betegségben szenved. Ugyanígy természetesen a belőlük kialakult és elágazott filozófiák is. „Überall, aber überschätzt, geleugnet oder unter scheinbarer Neutralität erwogen, stand eigentlich das psychische Erlebnis, das Bewußtsein, als das Problem der Metaphysik im Kerne des Strahlenkegels.“ (Bauhütte. 139. o.)

Márpedig Kolbenheyer szerint a tudat nem az a végső adottság, melyet metafizikai vizsgálódásoknál alapul lehetne venni, vagy melyre mint bizonyosságra hivatkozni lehetne. A tudat nem magától értendő adottság. A tudat is csak a plazma alakulásának folyamán alakult ki akkor, mikor a reflektorikus alkalmazkodási reakciókkal az individuációk, végső fokon jelenleg az individuumok, nem tudták végrehajtani az új kényszerhez való alkalmazkodást. Ekkor létfontosságú és elengedhetetlen a tudat működése, tehát kialakul a tudat. (Bauhütte. 283. o.) Az idealizmus és racionalizmus rendszerei ennek az öntudó énnel a viszonyát az abszolúthoz tették vizsgálat tárgyává. Rendszereket építettek fel, melyeknek

csúcspontjában az abszolút állt,²² vagy melyek kategorikusan tagadták az abszolút pszichikai létezését, a materializmusban, vagy, melyek, mint az ismeretelmélet és ismeretkritika, elemzik az abszolút pszichikait, de óvakodnak a metafizikától.

A tudat és az én hypostásisa, mely szükségképpen az abszolút egyhez, a monizmusához visz, Kolbenheyer szerint kétféle színezetet vehet fel. Lehet metafizikai, és lehet ismeretkritikai irányú. Az első csoportba tartoznak a teremítő istenről, mint végső egyről szóló felfogások, valamint Berkeley theizmusa, sőt Kolbenheyer szerint Spinozának a deus sive naturában megnyilvánuló legfőbb fogalma is. Az ismeretkritikai monizmus kezdettől fogva egyenrangúnak tekinti a tudatos ént és a világot.²³ Ezen a vonalon található az én és az isten misztikus egysége és a solipsismus is, mely szerint csak az van, ami a tudatomban van, mert tudatom az egyetlen valóság és én vagyok az egyetlen tudat. Az első csoporthoz sorolandók a római, egyáltalán középtengeri és zsidó istenfogalmak, a másodikba, mely viszont nem az istent, hanem az énisten fogalmát hiposztazálja, a német misztika.

Innét érthető az északi-germán és a középtengeri, valamint a zsidó világ közötti mélységes szakadék.

Az említett irányok, idealizmus, racionalizmus stb. mind megkíséreltek feleletet adni arra a kérdésre, hogy mi az élet célja, vagy közelebbről, mi az egyén életének a célja. Erre a kérdésre választ keresendő, egyesek vallásos indítékok alapján eljutottak a személyes egyéni halhatatlanság hitéhez, mások a nihilizmusához. De az így feladott kérdés Kolbenheyer szerint nem is kaphatott más választ. Mielőtt az egyén célját kutatóknak, azt kell tisztáznunk, miért van egyáltalán egyén.

Mint tudjuk, az egyén idők folyamán a plazma differenciálódása következtében, a plazma érdekében alakult ki. Így már adva van tehát célja is: „Der Sinn und Zweck des Menschenlebens ist darin gegeben und damit erschöpft, daß der einzelne innerhalb des typischen Komplexes seiner überindividuellen Individuationen die anpassende Funktion erfülle.“

²² W. Linden: *Kolbenheyers Metaphysik und seine Dichtungen*, szerint Kolbenheyer tagadja az abszolútot. (Die neue Lit. 2. Nov. 1931.)

²³ Kolbenheyer szerint a rómaiak Jupiter fulgura pl. csak csinálja a villámot, de a német Wotan maga a vihar. (Banhütte 338. l.)

(Bauhütte. 425. o.) Ez a hivatás pedig semmiképpen sem hozható összefüggésbe erkölcsi értékeléssel. Ez a Kolbenheyer-féle naturalista felfogás erkölcsi relativizmusa. Jó az, ami hivatását betölti. De e relativizmus nem azt jelenti, hogy az egyén és egyénfeletti közt fennálló metafizikai viszony, mint az értékelés alapja, lenne változásoknak alávetve. A viszony állandó. De nem állandó az értékelés érzelmi formája. „Nicht konstant und relativ zur spezifischen Funktion, deren Exponent jede Individuationsform metaphysisch ist, muß aber die emotionelle Form sein unter der sich die Wertung vollzieht.“ (Bauhütte, 361. o.) Ami az individuációs formát segíti fennmaradásában, azt kénytelenek vagyunk érzelmileg erkölcsi jónak, ami azt hátráltatja, rossznak értékelni. A halál nem más, mint az alkalmazkodásra képes plazmarészek kiapadása. Az az ember, ki a biológizmus alapján áll, sokkal nyugodtabban néz majd szembe azokkal a nehézségekkel, melyekkel a plazma új alkalmazkodási formájáért folytatott küzdelem folyamán szembekerül, mint az az egyén, ki az én-ben öncélt látott.

Az egyénnek az egyénfeletti vel való kapcsolatai tisztázására és rendezésére a vallások Kolbenheyer szerint ma már nem képesek. Még a vallásos egyén számára is magánügy lett a vallás, ami Kolbenheyer szerint racionális rendezőformája az érzelmi természetű metafizikai ösztönöknek. Tehát csak azoknak a népeknek lehet vallásuk, melyek képesek érzelmeiket racionális formákban átélni, érzelmi feszültségeiket racionálisan feloldani. (Neuland. 84. o.) A németek erre nem képesek. „Wir sind heute noch die Mystiker des Glaubens und die Protestanten der Religion“ (u. o.). De a metafizikai ösztön napjainkban is él, sőt talán még erősebb, mint valaha, mivel éppen napjainkban, a fehér emberiség újabb nagy alkalmazkodási harcot folytat.²⁴ Ha sikerül legyőzni a tudat és én hypostasisát, akkor túl minden vallásos hiten el fogunk jutni, mert el kell jutnunk, a természetes forrásokból fakadó rendező elvhez. (Bauhütte. 301. o.) Ezen az úton akar segítséget nyújtani a *Bauhütte, Elemente einer Metaphysik der Gegenwart*, mely, mint azt címe is mutatja, nem befejezett rendszer, me-

²⁴ „Jung bleibt nur die Sehnsucht, auch wenn sie im Schatten der Gleichnisse ruht.“ (P. I. Bevezető sorok.)

lyet bárki magáévá tehet, hanem alapelemeket tartalmaz, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy bárki elinduljon velük és célhoz is jusson, de csak a maga módján.²⁵

Kolbenheyer költői művei és különösen a történetiek ezt, az igaz, útért, az egyén és az isten kapcsolatának helyes megismeréséért folytatott küzdelmet tárják elénk a századok forrágatában. Giordano Bruno, Spinoza, Jakob Böhme, Paracelsus, Meister Eckhart — mind olyan nevek, melyeknek hallatára vallási harcok, reformtörekvések, eretnkségek juthatnak eszünkbe. Kolbenheyer a történeti műveken belül is két vonalat különböztet meg, amint azt az előre bocsátott elméleti vizsgálódásokból már megállapíthattuk: a mediterrán (metafizikai-monizmus) és a germán (ismeretkritikai-monizmus) gondolkodás vonalát. Az első szerepelhet tehát Spinoza, esetleg Giordano Bruno, a másodikon a többiek. Kolbenheyernek ez a megkülönböztetése kissé önkényesnek tűnhet, mivel a filozófiatörténetek az említett gondolkodókat általában összefoglalóan pantheista névvel szokták jelölni. Giordano Bruno anyai ágról eredő németiségének kihangsúlyozása talán éppen azt célozza, hogy őt is az ismeretkritikai vonalra lehessen hozni. A teremtmény isten és az egyszer teremtetett világ viszonyát vizsgálja ezek szerint Spinoza, az örökké teremtmény isten és a világ viszonyát a többiek. Az első irányzat rendszert állít fel, a második csak irányt szab. Így el lehet kerülni a dogmaképződés veszélyét. Pedig valójában Spinoza nagyon közel áll a német pantheistákhoz, legfeljebb, ha a rideg geometriai módszer emel közéjük erősebb válaszfalat. Nem is beszélve arról, hogy Kolbenheyer plazmája és individuációi mennyi rokonságot mutatnak Spinoza substancijával és modusaival.

Baruch Spinoza nem nyugszik bele apái vallásának oly értelmezésébe, melyet a rabbik akarnak adni. Tehát nyelvi tanulmányok után, maga teszi kezét az írásokra és így saját erejéből és eszéből akarja azokat megérteni. Látja, hogy az *egy isten* különbözőképpen nyilvánította ki magát a különböző embereknek; másként beszélt a harcoshoz, másként a törvényhozóhoz. Ezért nem fogadhatjuk el kritika nélkül, mint nekünk szólót azt, amit az Úr nem nekünk, hanem Mózesnek

²⁵ Kolbenheyer ist eine von dogmatischen Bindungen aus gesehen ungläubige Natur. (F. Koch: E. G. Kolbenheyer. (26. o.)

mondott. David, Salamon és a próféták is mind saját utakon jártak és nem ragaszkodtak mindenben a hagyományokhoz. De nem is lehet egy hitben megtalálni a teljes igazságot, mert ha ez egyben benne lenne, akkor nem lenne szükség annyiféle vallásra. Tehát úgy látszik, hogy isten és az igazság csak egy, de számos út vezet hozzá. Ezzel Spinoza tagadja a vallások jogát az egyedüludvözítésre. Ki is lép egyházából, a zsidó hit-közösségből, de nem lesz kereszténnyé. Minden vallási regulától és dogmától menten igyekszik utat keresni, melyen az istenkereső lelkek majd követhetik. Descartes műve sok dolgot megvilágított előtte, de nem hozott végső megnyugvást számára. Tovább kutat. A meggyalázások és szenvedések végül rendszerré élelik benne az istenről és a világról szóló gondolatait. Minden, ami van, istenben van és semmi sem létezik, istenen kívül. Isten az örök, ő az egyedüli *substantia quod in se est et per se concipitur*, melynek nincsenek határai, mely mindennek a végső oka. Ő alkotta a világot ebben az egyetlen lehetséges formában. Mivel minden istenben van, az embert is ugyanazon törvények irányítják, mint istent; az ember egy az istennel és közöttük csak egy érzelmi kapcsolat lehetséges, a szeretet: az *amor intellectualis Dei*. Istent gyűlölni nem lehet, mert akkor isten kénytelen lenne önmagát gyűlölni.

Ez a geometriai formulákkal, természettudományos módszerekkel meghatározott istenfogalom ad megnyugvást Spinozának küzdelmes évei végén.

A Kolbenheyer szerinti ismeretkritikai monizmus szellemében működtek a német misztikusok és a velük rokon Giordano Bruno. Az ő számára szűkek voltak a dogmák. Úgy látja, hogy a régi világ más vonatkozásokban is kiöregedett és a kialakuló új világ sok helyen már le is győzte a régit. A hitigazságok sem örökérvényűek, hanem egy bizonyos formában csak egy bizonyos korban érvényesek.

Az istenhez hasonló egyéniség korlátait áttörve a végtelenbe feszül Giordano Bruno új embere. Ennek az új embernek az istene már nem a felhőköntúli magasságokban trónoló, a világot egyszer megteremtett és azt azóta kormányzó isten, hanem egy végtelen, mindent magában ölelő körforgást elindító lény, mely benne van minden létezőben, jóban és rossz-

ban egyaránt, mert hiszen belőle ered jó is, rossz is. Ez az isten maga a természet is. Az egyszer elindított és meghatározott körforgás kényszerít mindent, tehát magát az istent is. „Gott kann seine eigene Natur nicht überholen, er muß sie auswirken lassen. (*Herorische Leidenschaften* 52. o.) Önmagából sugárzott ki isten mindent és öhozzá fog minden visszatérni. Minden lényben él az isteni szikra, melynek minden vágya kibocsátójával újra egyesülni. Ez a leküzdhetetlen vágy legyőzi az én korlátaikat, a végesség megkötöttségeit és feltartóztathatatlanul áramlik isten felé. Igaza tudatában, felszabadult énnel, szívében mások felszabadításának reményével, nyugodtan lép Giordano Bruno a máglyára, melynek lángjai tanait, megsemmisítés helyett, örök hatékonyságra élesztik.

Már nem ilyen zárt és egységes jellegű rendszer az, amelyet Meister Joachim Pausewang hagy unokájára Jakob Böhme szellemében és annak írásai nyomán. Jakob Böhmének sem a maga korában, sem azóta meg nem értett rejtélyes, fél tudományos nyelven írott művei csak helyenkint világosak, így nem is alakulhatott ki logikus és áttekinthető rendszer az ő elveiből. De gondolatainak melegsége és meghitt embe riessége mégis annyira hat Pausewangra, hogy unokája számára is meg akarja öröközni az utat, melyet ő járt Jakob Böhme után. Nem vallásos formulákat hagy ő unokájára, hanem élettapasztalatokat. Mert Pausewang mester szerint sem lehet formához kötni az isten felé vezető út keresését. Minden teremtmény a maga módján jut el istenéhez. Miként?: „Basil, dafür ist keine Practic erfunden.“ (37. o.)²⁶

A természetet tanulmányoznunk kell, mert különben önmagunkat sem ismerhetjük meg helyesen, minthogy mindenütt van belőlünk valami. Így majd talán megismerhetjük az istent is, ki mindent teremtett, ami van, ki jónak és rossznak a forrása és ki öröktől fogva állandóan teremti a világot. A világ lényege pedig a növekedés: „Gott in uns, Gott der Welten und Himmel. Nit Werden noch Vergehen, nit Rennen, noch Ruhen, kein totes Spiel, das in sich zurückkehrt. Wachsen.

²⁶ V. ö.: Ich werde mich auch zu keinem Teil vollkommen verpflichten, bis mich eines durch genügsame Erweisung persuadiert zu glauben, daß er vor den anderen die rechte, wahre und allein seligmachende Religion habe. (Grimmelshausen: *Simplicissimus*. III. S. 9.)

Vom Ich zum Selbst und weiter über dein Selbst hinaus. Das ist Weltleben, nur das ist Gott.“ (39. l.) És ugyanaz történik a természetben, ugyanaz az emberben; ugyanaz az isten lélekezik minden lényben. Az isten, ki nem is szakadhat el a világtól, még ha akarna sem, mert ő maga minden, ő a *minden*.

A természet megismerése vezeti Paracelsust is istenhez vivő útján. A makrokozmosz megismerése után juthatunk el az ember igaz megismerésére, mert ő is úgy látja, hogy az embernek legnagyobb része az emberen kívül van. Amit eszünk, amit belélekszünk, a föld, a víz, a csillagok, mind tartalmaznak valamit az emberből.

Ez az ember el akar jutni istenéhez. Az egyházak és híveik nagyrésze szavakban keresik az istent, pedig a szavak és hasonlatok már kiöregedtek, mivel mindennek megvan az istentől előre kijelölt és meghatározott ideje, a szentnek is, meg a latornak is egyaránt. A természet titkaiba kell elmérülnünk és onnét kikeresni az istenhez vezető utat. Csodákban való hitre, csodavárásra nincs szükség. Önmagunkból és a természetből mindent megérthetünk. A természet segítségével igaz ismerethez és istenhez juthat mindenki a maga módján, praedestinációja szerint. Mert az igazság és az isten ugyancsak egy, de az emberi tökéletlenség nem engedi őt egyértelműen megismerni. „...ein Wort ein Testament, hinwider papstisch Wesen, lutherisch, zwinglisch, tüferisch, sektisch mannigerlei. Das kunt aber nit beim Evangeli gelegen sein, und nit im Unvermögen Gottes vor des Menschen Ohr. Es muß in limbo Adae liegen und Adam ist der Irrung und Krankheit untertan.“ (P. III. 134. o.) Ezért különböznek az egyházak is. Mindegyik másra hivatott el. A római egyház pl. a tanításra, a lutheri a beteljesítésre. Ezért volt az elsőnek szüksége tantételekre, a másodiknak azonban nem, mert az maga az isten bennünk. Ebben a minden létező számára neki való feladatkört kereső felfogásban természetes, hogy a rossz is szükséges; a természettudományokból vett hasonlattal Paracelsus úgy magyarázza szükségességét, hogy a méreg sem minden esetben méreg. Néha gyógyszer. Különben is a rossz, a bűn, állandóan erősebben sarkall bennünket isten igaz ismeretére, a bűnt követő büntetés révén. Tulajdonképpen isten, a teremtető lett önmagának mérge a teremtetett világban. Tehát jó

is, rossz is, minden istentől ered, mindenben az istenség, az örökkévaló halad ismeretlen célja felé. Az isten, a creator, creatummá lesz az emberben; ez az ember élete; így minden, amit az ember tesz, a creatummá lett creator révén van meghatározva. Hogy is tehetne az ember jót, vagy rosszat saját akaratából, mikor nem adatott meg neki még egy hajszálat fehérré avagy feketévé tenni sem. Isten az egyedüli, ki meghatározatlanul, kötetlenül akarhat. Ez az isten él az ő műveiben és őbenne élnek művei. „Muß Gott nit leben in sinen Werken und sin Werk in ihm?“ (P. II. 30. o.) A teremtéssel az isten részessé lett bennem és mindenben. Így mindnyájan isten részesei vagyunk. Mivel isten a teremtményekben természetessé vált, a teremtményekben van képesség az isten megismerésére: „...der do lebet in limbo aeterno eures Leibes, der wird den Weg zeigen us euch selbs.“ (P. III. 310. o.)

Paracelsus gondolatai már nyílegyenesen mutatnak vissza oda, honnét az egész német reformmozgalom elindult, a német misztikára. Az akkor divatos, vallásos dogmáktól ment istenkeresésnek egyik legjellegzetesebb alakja Meister Eckhart, ki még nem is annyira a római egyházat, hanem az elvilágiasodás szellemét támadta. Az ő gondolatai és törekvései szolgálnak háttérül Kolbenheyer utolsó történeti regényében. Csak háttérül, mert előtérben a kis Ebner Margit áll, ki átszenvedi a közvetlen istennelélést keresők minden testi-lelki kínját. Ebben a szelídlelkű apácában teljesedik ki Kolbenheyer regényében a kor vágya: „Gott sucht sich selber in einem Volke, und sein Verlangen verlautet am offenkundigsten im Weibswesen.“ (356. o.) De Margit csodálatos és szenvedésekkel teli élete Eckhart tanain virágzott ki. Isten megismeréséhez első kellék a test tisztasága. Nem szabad felednünk, hogy a test megtisztítását célzó minden eszköz: böjt, korbácsolás, sőt maga az egyház is csak eszközök és ezen túl nincs más hivatásuk és jelentőségük isten előtt. A legtisztábban fogalmazott cél a test előlése lenne, hogy az ilymódon felszabadított lélek szabadon egyesülhessen istennel. Csak ekkor ér véget a bűnös állapot, mert isten megfoghatatlan módon magába veszi az ember bűneit.

Küzdelmes évek folyamán alakult ki benne az isten fogalmának új értelmezése; isten teremtett mindent, ami van,

de nem hosszú napokon át, hanem az ő végtelen létének egy pillanatában és azóta is folyton teremt. Míg a világot meg nem teremtette, addig ő maga sem volt isten. Az isten minden alkotása időtlen, mert minden teremtmény öröktől fogva benne van az igében, melynek nincs kezdete. A teremtő isten, él az emberben is, mint szikra, mely lehetővé teszi az embernek isten megismerését, illetve isten számára önmagának megismerését, mert Eckhart szerint bizonyos: „daß Gottes Erkenntnis und meine Erkenntnis eins ist, und daß ich eins bin mit dem lichten Gotte.“ (420. o.)

Isten jóságában és végtelen szeretetében kénytelen önmagát nekem adni, mert isten maga a szeretet; szeretet minden iránt, amit csak teremtett; szeretete hajtja minden teremtménye felé, legyen az jó avagy rossz, mert hiszen istenből ered jó is, rossz is. Ezért nincs is olyan bűn, legyen az akár halálos is, mely engem istentől elválaszthat, attól az istentől, ki mindig bennem van. A megismerésben isten visszateremt engem önmagába és így az ember, kiből isten él, még az angyaloknál is magasabban áll, mivel az angyalokat, mint tisztá lelkeket az isten nem veszi fel többé önmagába, mert őket nem kell megtisztítani.

Ilyen elragadtatott istenszeretetben, melynek átélését elkínzott testén is érzi, oldódnak fel Margit gyötrelmes feszültségei végtelen megnyugvássá.

Az istenközelség, és az istenben élés gondolatai a magasabbra differenciálódott emberekben más természetű legfőbb céloknak adnak helyet. A modern művek hősei számára nem probléma többé sem a Szent Írás értelmezése, sem az egyházak harca; ők a modern idők ideáljai felé irányulva keresik a számukra legfőbb cél elérését. De a hősöknek az irányváltozása nem jelent szakadást a történeti művekkel szemben. A nagy találmányokért folytatott harc és a művészet maga is ugyanabban a metafizikai ösztönben gyökereznek, melyből a differenciálódás alacsonyabb fokán a misztikusok és a pantheista istenkeresők táplálkoztak. „Soweit unter den Reaktions- und Ordnungsformen der Kulturmenschheit heute Technik und religiöse oder philosophische Metaphysik auseinander liegen, so innig waren ihre Urelemente damals verbunden in jeder Menschentat.“ (Neuland. 39. o.) E szétágazás

egy korai jelenségének tekinthető Kolbenheyer műveiben a *Gregor und Heinrich* c. dráma mely ugyan történeti tárgyú, de szelleme egészen más, mint Kolbenheyer többi történeti műveié.

Heinrich nem földöntúli célokért, nem istenben való megnyugvásért harcol, hanem politikai célja van, amint azt a pápa is világosan látja: „Heinrich, ich weiß es: nicht den Frieden der Seele suchst du! Du willst das Reich.“ A birodalom megalapítása Heinrich számára a legfőbb cél, míg az egyház elsőbbségének hite tölti be egészen Gregor lelkét. Heinrich azonban mégsem szakadt el a vallástól és, ha ő maga nem is él már benne, célja érdekében folytatott küzdelmében mégis mindig számol a valással.

A végleges szakítás csak a modern művekben észlelhető. A *Montsalvaschban* a vallás már nem jut nagyobb jelentőséghez. Ami az ősök számára még fájdalmas vágyaktól terhes élmény volt, az a késői unokának csak olyan szemlélődési tárgy, mint az emberség kulturtörténetének bármilyen más jelentősége. A Paracelsus utolsó kötetének misztikus bevezető soraiban a Vihar ura eltemette a Koldust a Brenner sziklába és az azóta sem tudott a németek számára feltámadni. Az isten, mint legfelsőbb fogalom és legfőbb cél ezek szerint betöltötte hivatását. Jó volt és jó azok számára, kik még hinni tudnak benne, kik megtalálják benne a mindennek felett való bizonyosságot. Az emberek mindig vágyaik megnevezhetetlen célját jelölték isten névvel. De az új kor embere számára ez az elképzelés már nem kielégítő. A modern művek hősei is hisznek magasabb, mindennekfelett álló egységben, mely felé az emberek irányulnak, de ez a gondolat nem azonos sem a teremtető, sem a mindenben élő istenbe vetett hittel. Egy isten létének elfogadása az Ulrich Bihanderek szemében gyávaság, megfutamodás a problémák megoldásáért folytatandó harc elől. Szerintük isten feltételezése csak kényelmes búvóhely a gondolkodásra lusták számára. Ami nehéz, ami megfoghatatlannak látszik, az mindig könnyen megmagyarázható egy irányító isten bekapcsolásával. „Aber uns fehlt die Bequemlichkeit eines Gottes, dem man die letzten Schwierigkeiten aufpackt.“ (*Montsalvasch*: a Finanzrat szavai. 125. o.)

A vallás ilyen értelmű háttérbeszorulását követni fogja a filozófiáé is. A jövő embere számára talán már a filozófia sem adhat majd megnyugvást a végső dolgok tekintetében; talán a filozófia sem más, mint egy állomás a *megismerő érzés* (das erkennende Fühlen) felé vezető fejlődésben, mely érzés egy magasabbra differenciálódott emberiség számára nélkülözhetővé fogja tenni a filozófiát magát is. Vagyis érzés és megismerés egybeolvadnak majd egy magasabb egységben. Így a lét célja is új értelmezést kap: „Über die Person zur Persönlichkeit, über das selbstbewußte Ich zur selbstfühlenden Sehnsucht zu gelangen, gleichgültig auf welchem Weg.“ (256. o.)

Elszakad a vallások istenétől a Pokolvölgy feletti híd építője, Lucas Prein is a *Brücke*-ben. Számára nincs abszolút bizonyosság. Nem hisz, de érez. Érzésbizonyosság hiteti el vele, hogy felesége a túlvilágon vár rá. Különben számára már nincs semmi magasabb cél: a híd elkészült, az építő betöltötte hivatását és kiteljesítette önmagát a technika egy csodáján. Ugyanígy függetlenek minden vallástól a *Jagt ihn — ein Mensch* feltaláló hőse és a *Das Gesetz in Dir* kategorikus imperativus alatt nyögő Bödding professzora, valamint Reps, a kulturfiliszter is.

A zeneszerző Bruckmeier Eduard élete során is csak reminiscenciák formájában érezhető valami az egyházak értelmében vett vallásosságból. Bruckmeier, a *Das Lächeln der Penaten* hőse, maga is hitetlennek tudja magát, s csak mikor nehéz küzdelmek után megkomponált szimfóniáját akarják elfogadni, csak akkor tör ki belőle önkéntelenül egy istenhez küldött fohász. Mint a meglett férfi gyermekkorá tájaira, úgy vágyik a művész a hitre, az istenre, kiről azonban tudja, hogy az ő számára már nem lehet az, ami volt letűnt nemzedékek számára. Irigyli Beethovent az istenhitért, melyet ő maga csak gyermekkorában érzett. Mert az istenfélelem kegy minden elfáradt küzdőnek: „Wer seinen müden Kopf in die Hand Gottes legen kann, der muß Ruhe finden, auch wenn er schuldhaft geworden ist, wie ich Schuld und Sühne verstehe.“ (150. o.) A halált is teljesen a Bauhütte szellemében fogja fel Bruckmeier; nem szenvedés, nem megdicsőülés és átmenet az örök életbe, hanem egyszerűen az élet visszaolvadása a termé-

szetbe. A metafizikai ösztön Bruckmeierben is ott él, de az ő istene nem köthető többé vallásos formákhoz, mert ő már tudja, amit Paracelsus is kijelentett, hogy az isten és a művészet ugyanabból a forrásból erednek és hogy miként isten, úgy a művészet is az emberben él, mint a művész legfelsőbb életformája és célja.

A filozófia jelentette Gregor Arthaber, a *Begegnung* c. novella hőse számára a légfőbb célt, azt a formát, melyben megnyugvást lelhet az ember. A személyes isten, a jót akaró és a rossz ellen harcoló isten elképzelése őt nem elégítette ki. De saját hivatását is csak későn ismeri fel. Hivatása lett volna a filozófián túl az emberek felé fordulni és bennük átélni eszméinek hatékonyságát, életerejét. Ez nem adatott meg neki, így az öngyilkosságot akarja választani. Saját megítélése szerint, ő nem tudta betölteni hivatását, nem tudta önmagát adni és az adásban önmagát átélni; képtelenségre van kárhozthatva az élete, „...ich konnte nicht, wie ich sollte um mein Äußerstes zu geben. Darin liegt Schicksal.“ (9. o.) Az önkéntes halál feloldás lesz az örökkévalóságban, kilépés az életből, mely mindent, az istent is magában-foglalást jelenti.

Különleges helyet foglalnak el Kolbenheyer művei sorában a *Weihnachtsgeschichten* c. kötet novellái. Ezekben mintha újra a Spinoza és Jakob Böhme korának emberében élő vallásos szellem és hit nyilatkoznék meg, ugyanolyan melegséggel, mint azokban. Talán a legendás tárgy, talán a gyermekkorra való visszaemlékezés okozza, hogy a biológizmus könyörtelen következetességét elénk táró író itt újra helyet enged a meseszerűnek, a csodásnak, az emberi szívhez szólónak. Hasonló, valóban vallásosnak nevezhető megindító sorokat talán csak a költő lírai köteteiben találunk ismét. A keresztény tanítások lágyan rezgő összhangban olvadnak össze az új tanokkal.

Midőn a teremtő és önmagát teremtményeiben megismerni akaró isten a világok egyikén az embert is megalkotta, az emberbe lehelte az egész világ minden vágyódását. E beléoltott vágy hajtotta Ádámot, hogy áttörje egyedüllétének korlátait még bűn árán is. Lucifer csábította erre, hogy ne csak ő egyedül legyen a bukott; de terve nem sikerült, mert az ember bukása után is vigaszt talált a munkában, Lucifer pedig újra csak egyedül maradt örökre, kielégíthetetlen kísértő és

társkereső vágyával. (*Die Rechtfertigung Gottes.*) A munka és kísértés eme világába várják a három királyok a Messiás eljövételét, mikor megjelenik a csillag. Ők tudják, hogy a csillag nem lobban fel idő előtt, csak akkor, mikor az emberekben már olyan erős a vágy, hogy kényszeríteni tudja a világ urát is. (*Königslegende.*)²⁷ A vágy és a remény kikényszeríti a Megváltót, ki habár a zsidó népből született, mert a Messias utáni vágy ott csapott a legmagasabbra, olyan mélyen emberi lesz, hogy benne minden nép fellelheti a saját legmélyebb énjét.

Láthatjuk ezekből, hogy Kolbenheyer maga a dogmák szerinti vallásosságot elutasítja, de formáktól és kötöttségektől függetlenül annál odaadóbb szívvel fordul az eszmény felé, melyet helyesnek ismert meg. A kereszténységből főként a külsőségek voltak rá nagy hatással (*Rorate Coeli*), de különösen a római egyházzal való szembenállásából tűnik ki, hogy a kereszténységet ő a német nép számára idegennek, minden más vallásosságot pedig időszerűtlennek tart. De az a körülmény, hogy ő mindezek ellenére is majdnem állandóan metafizikai problémákkal foglalkozik és vallásos kérdéseket igyekszik megvilágítani, mutatja, hogy ő maga sem más, mint egy modern Paracelsus, ki természettudományt, művészetet és vallást olvasztott össze pantheista ízű elgondolásaiban, noha önmaga élete végéig katolikus maradt.

Befejezés.

Végére jutottunk fejtegetéseinknek, melyeknek folyamán Kolbenheyer filozófiai elgondolásait és ezeknek a költői művekben való megnyilvánulásait vizsgáltuk a család, a nép, a küzdő egyén és a legfőbb cél szempontjából.

A Kolbenheyer műveiben található problémák sokasága és mélysége már önmagában is meggyőzhet bennünket arról, hogy személyében a jelen német irodalomnak egyik legtehetségesebb művelőjével állunk szemben. Filozófiai eszméi szervesen összefüggnek Kant, Nietzsche, Fichte, Schleiermacher gondo-

²⁷ R. H. Bartsch: *Lukas Rabesam* c. regényében ugyanez, kissé mechanizáltabb formában: A vágy és remény a pozitív pólus telítettség esetén ellenállhatatlanul kikényszeríti a negatív (isten) közeledését.

lataival (F. Koch), majd Bergsonnal, Sprangerrel és általában a naturalizmus és evolutionizmus filozófusaival. Nem is képzelhető, hogy gondolkodók, kik rendszereket adtak és nemzedékeket láttak el eszmékkel, hatás nélkül maradtak volna egy új filozófusra, ki ugyan nem akar rendszert adni, hanem csak irányvonalakat a *naturalista konzervativizmus* szellemében és, aki harcol minden Spengleréhez hasonló rémlátás ellen.

Kolbenheyernek, mint költőnek pedig rokona minden író, ki a mindennapi élet kérdésein túl valaha is megkísérelt mélyebben fekvő problémákat is megoldani. Így a modern német írók közül első helyen Hermann Stehr. De vitathatatlan a szellemi közösség és gyakran a problémák azonossága egész sor más íróval, mint pl. Paul Ernst, R. M. Rilke, Peter Rosegger, Wilhelm Schäffer, R. H. Bartsch, a prágai írók körével és még számos mással.

Érthető, hogy Kolbenheyer művei nem arattak gyors sikereket és hogy írójukat a múlt évtizedekben éppen hogy nem kézlegyintéssel intézték el és szorították vissza abba a verembe, hol a mai német irodalom tehetségei összeszorított fogakkal várták és munkálták a maguk és népük feltámasztását.²⁸ Voltak kritikusok, kik védték és sokat vártak tőle. De ez volt a ritkább eset.²⁹ De a közöny és visszautasítás sem tudta eltéríteni magas céljától. A közelmúlt évek azután meghozták a; ha nem is hangos, de őszinte sikert, melyre a költő eladdig hiába várt.

Hogy gondolatai a jelen német rendszerrel mennyi rokonságot mutatnak, azt talán nem is szükséges kiemelni, hogy biológiai alapon létrejött politikai jóslatai mennyire valóra váltak, azt mindenki tudja. (*Anschluß, Wem bleibt der Sieg, Volk und Führer.* stb.) Csodálatos, hogy ez a költő és filozófus, ki nem is számíthatja magát tiszta németnek, hisz még emlékszünk, hogy apai nagyanyja magyar volt, édesanyja karlsbadi, apai nagyapját pedig a magyar evangélikus egyház érdekei vezették munkásságában, ki Budapesten született és a Szudéta-

²⁸ „... Es fehlt ihm der schöpferische Hauch. Er hat eine beispiellose Museumarbeit geleistet.“ (E. Glaser.) Mühlberger: Stimmen über E. G. Kolbenheyer. Witiko. I. 1928. (330. o.)

²⁹ „Seit Raabe schweigt, ist uns kein größerer Geist entstanden.“ (W. Stapel, Dt. Vt. Dez. 1925.)

vidéken nevelkedett, annyira tisztán érzi magában az összné-
metség vérének lüktetését, annyira magáévá tesz' minden igazi
német problémát, olyan elhivatottan mondhatnók prófétai ihlet-
tel, és mindenesetre prófétai stílusban fordul a német néphez.

Kolbenheyer azonban nincs tájhoz kötve; őrá nem alkal-
mazható jogosan semmi olyan elmélet, mely nagy fontosságot
tulajdonít a földrajzi helynek, vagy akár a történeti környezet-
nek, melybe az író beleszületett és melyben él. Állandó vándor-
lás és költözködés jellemzi inkább Kolbenheyert, miként mun-
káinak hőseit, kik világokat járnak be, mindenütt tanítva és ta-
nulva. Így tehát világos, hogy Kolbenheyernek csak főproblé-
mája a német szellem fejlődése, de ihletője a fajhoz és feleke-
zethez nem kötött, a mindennapi élet feletti problémákra néző
örök emberi.

Azt nem lehet megmondani, de nem is célunk a találgatás,
hogy vajjon Kolbenheyer számára az írói dicsőség kora már
elmúlt-e, vagy talán csak hosszú évek multán lesz eljövendő,
de annyi bizonyos, hogy ő nagyon erős akkordokkal működött
közre a németység háború utáni fejlődésének szimfóniájában.
Ami Kolbenheyer műveinek jövő sorsát illeti, álljanak itt Goethe
szavai:

„Was glänzt, ist für den Augenblick geboren
Das Echte bleibt der Nachwelt unverloren.“

(Faust: Vorspiel.)

Kolbenheyer E. G. művei megjelenésük sorrendjében :

E. G. Kolbenheyers Werke in zeitlicher Folge :

- Giordano Bruno, Die Tragödie der Renaissance. Wien, 1903.
 Die sensorielle Theorie der optischen Raummempfindung. Leipzig, 1905.
 Amor Dei, Ein Spinoza-Roman. München, 1908.
 Meister Joachim Pausewang. Roman aus der Zeit J. Böhmes. München, 1910.
 Das Bild und sein Wert für die Beurteilung einer Dichtung. Der Kunstwart. 25. Jg. 186. o.
 Montsalvasch. Roman für Individualisten. München, 1912.
 G. Hauptmann „Der Bogen des Odysseus“. Eine technische Analyse. Eckhart. 8. Jg. 433—48. o.
 Ahalibama. Drei Erzählungen. München, 1913.
 Klein Rega. Kindernovelle. Schatzgräber 82. 1914.
 Autobiographische Skizze. Lit. Echo. 20 Jg. Nr. 15. 1917/18.
 Die Kindheit des Paracelsus. München, 1917.
 Wem bleibt der Sieg? Tübingen, 1919.
 Rationalismus und Gemeinschaftsleben. Schwäb. Bund. 2. Jg. (Oberdeutschland) H. 2. 128—39. o. 1920.
 Irrationales über des Wesen des schaffenden Menschen. Schwäb. Bund, Jg. 2. H. 1. 4—11 o. 1920.
 Zur Psychologie der Sagenbildung. Masken. 24. 201—8. o. Lit. Echo. 23. Jg. H. 21. Sp. 1283—88. 1921.
 Parteirationalismus und Schulreform. Schwäb. Bund. 3. Jg. Juli. 1921. 297—308. o.
 Ein Lebenslauf. Bundeskalender f. die Deutschen i. Böhmen. Warnsdorf, 1921. 25. J. S. 113.
 Das Gestirn des Paracelsus. München, 1921.
 Grimmelshausen J. Ch. „Der abenteuerliche Simplicissimus“. Gekürzt herausgegeben von E. G. Kolbenheyer. Berlin, 1922.
 Über die Lehrbarkeit des Prosastils. Leipzig, 1922. i.: Meister d. Stils u. Sprache u. Stillehre. 46—54. o.
 Weshalb kann der Wirtschaftskrieg nicht enden? Biologische Individuation d. Völker und d. System d. Weltverkehrs. Deutsches Volkstum, 1922. 247—53. o. Oberdeutschland. Jg. 3. H. 11—12. 298—305. o.

Der Dornbusch brennt. Gedichte. Eger, 1922. Böhmerland-Flugschrift. 16.

Ein Gruß vom Wege — euerem Wege. Auswahlband. Rudolstadt, 1923.

Drei Legenden. Hamburg, 1923. Volksbuch. 49.

Über aufgeklärten Nationalismus. Eger, 1924. Böhmerland Jahrbuch, 190—96. o. Deutsches Volkstum, 1923. Heft 6.

Volk und Führer. Deutsche Handelswacht. Jg. 31. Nr. 3. 1924. 39—40. o. — Ring d. Polit. Wochenschrift. Berlin, 1903. — Bohemia. (Prag) 1932. 14/8. — Wissen u. Leben, Zürich. 17. Jg. 484. o.

Frästeli. Ein Kapitel aus „Die Kindheit d. Paracelsus“. München, 1925. D. Schatzgräber. Nr. 117.

Ein dichterischer Gruß v. E. G. Kolbenheyer. i. Festschrift A. Sauer zum 70. Geburtstag. Stuttgart, 1925. 402. o.

Die Bauhütte. Elemente einer Metaphysik der Gegenwart. München, 1925.

Über das Jugendschutzgesetz. Eckart. Jg. 2. 1926.

Religiöse Dichtung. Eine Fragestellung. Eckart. Jg. 2. 1926. 215—57. o. Aussichten der Zensur. Zum Gesetzwurf gegen Schmutz und Schund. Eckart. Jg. 3. 1926. 40—442. o.

Lebenswert und Lebenswirkung der Dichtung in einem Volke. München, 1926.

Das dritte Reich des Paracelsus. München 1926.

Literarische Kolportage. Deutsches Volkstum. 8. Jg. 1926. 267—70. o. Eckart. H. 2. 1923. 201—4. o. Hochschulwissen. (Prag) Jg. 3. 450—52. o.

Karlsbader Gründungssage. Hochschulwissen. Jg. 4. 1927. 552—56. o. Kongreßblatt f. d. ges. innere Medizin. Bd. 38—40.

An A. Sauer. † 17. Sept. 1926. Süddeutsche Jahrbücher. 1927. 50. o.

Heroische Leidenschaften. Die Tragödie des Giordano Bruno. München, 1928.

Die volkbiologischen Grundlagen des deutsch-österreichischen Anschlußgedankens. Deutsches Volkstum. 1928. Jg. 10. 172—79. o.

Über Dichtung und Kolportage in ihrer volkbiologischen Wirkung. Freie Schulztg. Jan. 1928. — Der Tag. Nov. 1927. — Jugendschriftenwarte. März. 1928.

Dichtung und Kolportage. Witiko. Jg. 1. 1928. Nr. 4. 322—23. o. — Deutsche Lehrerinnenzg. J. 45. Beil. 20.

Unterhaltung mit Freunden der Literatur über „Heroische Leidenschaften.“ Witiko. Jg. 1. 1928. Nr. 4. Masken. Düsseldorf, 1928. XXI. 16. Nachwort i.: Heroische Leidenschaften. München, 1928.

Be-Zor. (Eine Novelle) i. Fortsetzung. Polit. Wochenschrift. 1928.

Dichtung und Literatur. Pol. Wochenschrift. 1928. Nr. 48.

Unsere österreichischen Brüder. Münchener Neueste Nachrichten. 1928. 4/4.

Der Autor als Spielleiter. Das Nationaltheater. 1929. Jg. 2. H. 2. 401—8. o. — Deutsches Theater a. Rhein. Okt. 1930. Düsseldorf.

Zur Zensurfrage. Deutsches Volkstum. 1929. Jg. 11. 761—66. o.

Sensationsbühne, Starkauf und Novitätenhetze. Süddeutsche Monatshefte. Jg. 26. 1929. Apr. 487—89. o. — Berliner Börsenztg. 1931. 13/11.

- Zensur und künstlerisches Schaffen. Ethik. Jg. 6. Sept. 1929.
 Antwort auf Abderhalden: Zur Frage d. Zensur. Ethik. Jg. 6. Nr. 50.
 Der naturalistische Konservativismus. Münchener N. Nachr. 1929. Nr. 288/89.
 Wo bleiben die Universitäten? Der Kunstwart. Jg. 43. Nov. 1929. 81. o.
 Einiges über die Lebensgesetze der Dichtkunst, besonders des Dramas. Masken. Jg. 23. Nov. 1929. 101—7. o. — Das Nationaltheater. Jg. 2. Dez. 1929. 81—6. o. — Hochschulwissen. Jg. 8. 1931. 533—37. o.
 Wenzel Tiegel. Mit einem Nachwort v. F. Koch. Leipzig, 1929. (Philips Recl.)
 Kriegsschuldlüge und die Verhinderung des Friedens. Entgegnung zu A. Diehls ... Tägliche Rundschau. (Berlin) 29/7.
 Das Lächeln der Penaten. Roman. München, 1927.; Hamburg, 1929.
 Lyrisches Brevier. Gedichte. München, 1929.
 Heroische Leidenschaften. Drama. München, 1929.
 Die Brücke. Drama. München, 1929.
 Kämpfender Quell. Novelle. München, 1929.
 Zur Theaterfrage. Süddeutsche Monatshefte. 1929. Jg. 26. H. 7.
 Aufgaben der deutschen Universitäten. Rhein.-Westf. Ztg. 1929. 4/12.
 Stimme. Essays. München, 1930.
 Naturalistischer Konservativismus. Heimatbildung. (Reichenberg.) 1930. Nov. 81—86. o. — Polit. Wochenschrift. 1930. Nr. 82.
 Das deutsche Volk und die Ideologie einer Paneuropa. Münchener N. Nachr. 1930. 3/6.
 Die Sektion der Dichter an der Berliner Akademie. Süddeutsche Monatshefte. Jg. 28. 1930/31. 519. o. — Deutsches Volkstum. Jg. 13. 1931. 249—65 o.
 Reps, die Persönlichkeit. Roman. München, 1931.
 Vorwort. i.; Die Feier v. W. Raabes 100. Geburtstag i. Braunschweig. Mitteilungen f. d. Gesellschaft d. Freunde W. Raabes. 1931. Bd. 23.
 Jagt in — ein Mensch. Drama. München, 1931.
 Das Gesetz in dir. Drama. München, 1931.
 Die nationale Revolution und das Aufleben des deutschnationalen Geistes. Deutsches Volkstum. Jg. 15. 1932. 533—40. o.
 Goethes Weltbürgertum und die internationale Geistigkeit. Deutsches Volkstum. 1932. 357. o.
 Unser Befreiungskampf und die deutsche Dichtung. München, 1933.
 Die Begegnung auf dem Riesengebirge. Novelle. München, 1933.
 Deutsches Bekenntnis. Sprechchor. München, 1933.
 Die volksbiologischen Grundlagen der Freiheitsbewegung. München, 1933.
 Dichtkunst und Volkstum. Leipzig, 1932. Hammer. Jg. 32.
 Deutsche Freiheitsidee. Deutscher Almanach. Leipzig, 1933. (Ph. Reclam.)
 Zuspruch für die Jugend. Fränkisch. Kurier. Nürnberg, 1933. 3/8.
 Die Dichtung im Befreiungskampf. Hannoverscher Kurier. 1933. 29/11.

- Wert und Wirkung der Dichtung in einem Volke. Berliner Tagblatt. 1933. 18/10.
- Die beiden Quellen der Kunst. Christliche Kunst. Jg. 1933. 442. o.
- Lied der Alten. (Ein Gedicht.) Völkische Kultur. Jg. 2. 1934. 97. o.
- Der Lebensstand der geistig Schaffenden und das neue Deutschland. München, 1934. — Deutsche Allg. Ztg. 1934. 1/2.
- Gregor und Heinrich. Ein Schauspiel. München, 1934.
- Weihnachtsgeschichten. München, 1934.
- Neuland. Zwei Abhandlungen. München, 1935.
- Arbeitsnot und Wirtschaftskrise biologisch gesehen. München, 1935.
- Deutsche Bergwerksztg. 1935. 18/10, 23/10, 26/10.
- Blick hinter den Zaun. Deutsches Volkstum. H. 1. 1935.
- Der Weg zur dritten Bühne. Das deutsche Drama. Ein Jahrbuch. N. F. VII. 1935.
- Klaas Y der große Neutrale. Novelle. München, 1936.
- Wie wurde der deutsche Roman Dichtung? München, 1937.
- Dank- der Verwaltungsrat des Frankfurter Goethepreises. Das Innere Reich. Jg. 4. H. 7. 1937.
- Goethes Denkprinzipien und der biologische Naturalismus. — ugyanott, ebenda.
- Das gottgelobte Herz. Roman aus der Zeit der deutschen Mystik. München, 1938.
- Nem soroltuk fel külön azokat a műveket, melyek csak gyűjteményes kiadásban jelentek meg.

A Kolbenheyerre vonatkozó irodalom:

Die Literatur über Kolbenheyer:

- Ackerknecht, Erwin:* Erwin Guido Kolbenheyer. Die Lese. (Stuttgart), 9. Aug. 1913. 497—99. l.
- Ackerknecht, Erwin:* Erwin Guido Kolbenheyer. Die Rheinlande. Jg. 20. (1920.) H. 4. 185—88. l.
- Alker, Ernst:* E. G. Kolbenheyer. Das deutsche Buch. Jg. 7. (1927.) H. 11/12. 385—88. l.
- Bartels, Adolf:* Handbuch zur Geschichte der deutschen Literatur. 2. Aufl. Leipzig, 1909.
- Bartels, Adolf:* Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen. 8. verbesserte Aufl. Berlin, 1910.
- Bartels, Adolf:* Die deutsche Literatur von Hebbel bis zur Gegenwart. 10—12. Aufl. Leipzig, 1922.
- Beer, Johannes:* Deutsche Dichtung seit hundert Jahren. Stuttgart, 1937.
- Bernt, Alois:* E. G. Kolbenheyer. Deutsche Arbeit. Jg. 25. H. 6. 1926. 187—91. l.

Beyer, Fr. Heinz: Begegnung mit E. G. Kolbenheyer. Ackermann aus Böhmen. V. 1937. 430—35. I.

Beyer, Fr. Heinz: E. G. Kolbenheyer. Universum. (Leipzig) 1937. 239. I.

Biedermann, Pirmin: Zur Sprachform Kolbenheyers. Zeitschrift für Deutschkunde. (Leipzig) H. 10. 1933. 719. I.

Binder, Hermann: E. G. Kolbenheyer als Lyriker. Bes. Beilage der Staatsanzeigen f. Württemberg. Nr. 10. 1929.

Birkenfeld, Günther: Innerlichkeit des schöpferischen Deutschen. Neue Preußische Zeitung. (Berlin) 16. Apr. 1927.

Boehncke: Kolbenheyer als biologischer Denker. Hippokrates. (Stuttgart) VIII. 1937. 846—51. I.

Boost, Karl: Kolbenheyers Dramen in der Schule. Zeitschrift für deutsche Bildung. Frankfurt a. M. Jg. XI. (1935.) 243—49. I.

Borsche, Eberhard: E. G. Kolbenheyer. Deutsches Volkstum. 4. 11. Nov. 1922. 348—50. I.

Brandenburg, Hans: E. G. Kolbenheyer. Die schöne Literatur. H. 12. Jg. 30. (1929.) 561—75. I.

Claudius, Hermann: E. G. Kolbenheyer. Zu seinem 50. Geburtstag. Herdfeuer. 4. 1. Jan. 1929.

Cysarz, Herbert: Von Schiller zu Nietzsche. Halle a. d. Saale, 1928.

Cysarz, Herbert: Lebensfragen des sudetendeutschen Schrifttums. Dichtung und Volkstum. Bd. 35. (1934.) 323—48. I.

Cysarz, Herbert: Werdendes sudetendeutsches Schrifttum. Reichenberg, 1934. in: Heimatbildung, Jg. 15. H. 23.

Dietrich, A.: Kolbenheyers dramatische Werke in der letzten Zeit. Akademikerzeitung. (Wien) J. 24. (1932) Nr. 6. 2. I.

Dietrich, A.: Ein Wegweiser für die deutsche Jugend. Sudetendeutsche Akademikerzeitung. (Prag) J. 4. 4. Folge. 1. I.

Eloesser, Arthur: Die deutsche Literatur von der Romantik bis zur Gegenwart. Berlin, 1931.

Elster, H. M.: E. G. Kolbenheyer. Der Hochwart. Jg. 2. (1932) 292. I.

Ernst, Paul: Zu Kolbenheyers 50. Geburtstag. Die lit. Welt. (Berlin) Jg. 5. H. 1. (1929).

Essl, Karl: E. G. Kolbenheyer. Hochschulwissen. (Prag) 1928. 683—92. I.

Fausel, Erich: Das Zipser Deutschtum. Jena, 1927.

Fittbogen, Gottfried: Kolbenheyers Romane. Deutsche Rundschau. J. 48. 7. Apr. 1922.

Flügel, H.: Heroische Leidenschaft. Das Werk des Dichters E. G. Kolbenheyer. Die nat.-soz. Landespost. 1937. Nr. 34. 17. I.

Frank, Ernst: Das Kolbenheyerbuch. Karlsbad-Drachowitz (Leipzig), 1937.

Fuß, Karl: Besuch bei E. G. Kolbenheyer in Tübingen. Schwabenspiegel. Jg. 20. H. 2. 1926.

Fuß, Karl: E. G. Kolbenheyer zu seinem 50. Geburtstag. Die Propyläen. (Beil. d. Münchener Ztg.) Jg. 26. 28. Dez. 1928.

Gerber, E.: Kolbenheyer und unsere Zeit. Arbeit und Stille. (Leipzig) Jg. 16. (1934) 129—31. 1.

Glaeser, Ernst: E. G. Kolbenheyer. Literaturblatt der Frankfurter Zeitung. Jg. 60. Nr. 9. 1927.

Gumbel, Hermann: Betrachtungen über Kolbenheyer, seinen Geschichtsroman und seine Philosophie. Dichtung und Volkstum. Bd. 36. (1935) H. 4. 436—57. 1.

Günther, Gerhard: E. G. Kolbenheyer. Deutsches Volkstum. Jg. 10. (1928) April.

Hadlich, Hermann: Kolbenheyer. Der Vortrupp. Jg. 6. Nr. 24. 1927. 699—701. 1.

Hadlich, Hermann: Kolbenheyers Werke. Deutsches Volkstum. Jg. 5. (1923) H. 4. 142. 1.

Hadlich, Hermann: Kolbenheyers Gregor und Heinrich: Wirkung des Spiels. Zeitschrift f. Deutschkunde. Jg. 49. (1935) 428. 1.

Hanika, J.: Herkunft des Namens Kolbenheyer. Karpathenland. (Reichenberg) III. 1930. 119. 1.

Heimerl, A.: E. G. Kolbenheyer. Deutsche Heimat. 1930. VI. 306—10. 1.

Heintze-Cascorbi: Die deutschen Familiennamen. 7. Aufl. Halle/S.—Berlin. 1933.

Hertel, Heinz: Das dritte Reich in der Geistesgeschichte. Hamburg, 1934.

Hofmiller, Josef: Über E. G. Kolbenheyer. Der Kunstwart. (München) J. 43. H. 2. (1929) 94. 1.

Hohlbaum, R.: E. G. Kolbenheyer. Der Türmer. (Stuttgart.) J. 31. (1929) 351. 1.

Hohlbaum, Robert: Kolbenheyer. Sammler. (Beil. d. Münchner-Augsburger Ztg.) J. 98. (1931) Nr. 5.

Jakober, R.: Kolbenheyer, der Meister des deutschen philosophisch-historischen Romans. Die Wartburg. J. 33. (1934) 54—63. 1.

Kaergel, H. Christofel: Der Dichter des deutschen Volkes: Kolbenheyer. Zeitschrift f. das Deutschtum i. Auslande. J. 31. (1932) H. 9. 239. 1.

Kindermann, Heinz: Das literarische Antlitz der Gegenwart. Halle/S. 1930.

Kindermann, Heinz: Von der „Neuen Sachlichkeit“ Jahrbuch d. freien deutschen Hochstifts. Frankfurt/M. 1930. 354—90. 1.

Kindermann, Heinz: Des deutschen Dichters Sendung i. der Gegenwart. Leipzig, 1933.

Kluckhohn, Paul: Berufungsbewußtsein und Gemeinschaftsdienst des deutschen Dichters im Wandel der Zeiten. Deutsche Vierteljahresschrift. Bd. 14. (1936) H. 1. 27. ff. 1.

Koch, Franz: E. G. Kolbenheyer. Eger, 1929.

Koch, Franz: E. G. Kolbenheyer. Kassel-Wilhelmshöhe. 1929.

Koch, Franz: E. G. Kolbenheyer zum 50. Geburtstag. Preußische Jahrbücher. Bd. 214. 3. Dez. 1928. 304—39. 1.

Koch, Franz: E. G. Kolbenheyer. Zeitwende. Jg. 4. 1. Jan. 1928.

Koch, Franz: E. G. Kolbenheyer. Hochschulwissen (Prag). J. 2. (1925) 8. Aug. 399. ff. 1.

Koch, Franz: Geschichte deutscher Dichtung. Hamburg, 1937.

Kolbenheyer, Moritz: Geschichte der ungarischen Literatur im Mittelalter. v. Franz Toldy. Übersetzung. Pesth, 1865.

Kolbenheyer, Moritz: Toldi. Übersetzung. Pesth. 1885.

Kosch, Wilhelm: Deutsches Literaturlexicon. Halle/S. 1927.

Langenbucher, Hellmuth: Volkhafte Dichtung der Zeit. Berlin, 1934.

Langenbucher, Hellmuth: Volkhafte Dichtung der Zeit. 2. erweiterte Aufl. Berlin, 1935.

Lehmann, Kurt: Kolbenheyer als Dichter und Denker. Die Neue Literatur. Jg. 34. 1933. H. 12. 683. 1.

Lehmann, Kurt: Über die geistige Art E. G. Kolbenheyers. Die Neue Literatur. Jg. 35. (1934) H. 3.

Lehmann, Kurt: Das dramatische Schaffen E. G. Kolbenheyers. Die Neue Literatur. Jg. 35. (1934) H. 8.

Lehmann, Kurt: E. G. Kolbenheyer und das Problem der Gemeinschaft. Zeitschrift für deutsche Bildung. Jg. 12. (1936) H. 78. 337. 1.

Leibl, Ernst: E. G. Kolbenheyer und die böhmisch-ländische Heimat. Böhmerland. J. 4. H. 7. Apr. 1822.

Lemke, Ernst: Der geschichtliche Roman der Gegenwart. Hellweg. J. 4. (1924) H. 24. 442—46. 1.

Lindemann, Karl: Kolbenheyer-Galsworthy-Alverdes in konzentrationmäßiger Behandlung auf der Oberprima. Zeitschrift für Deutschkunde. J. 47. (1933) 494. 1.

Linden, Walter: Kolbenheyers Metaphysik und seine Dichtungen. Die Neue Literatur. Jg. (1931) Nov. 5. 13. 1.

Linden, Walter: Geschichte der deutschen Literatur. Leipzig, 1937.

Loeffler, Ludwig: Fr. Hebbel an Moritz Kolbenheyer. Euphorion. Bd. 5. (1898) 724. 1.

Lossow v. R.: E. G. Kolbenheyer. Bausteine zur deutschen Nationaltheater. (München). J. 3. (1935) 294—99. 1.

Luther, A.: Deutsches Land in deutscher Erzählung. Ein literarisches Ortslexicon. 2. Aufl. Leipzig, 1937.

Mahrholz, Werner: E. G. Kolbenheyer. Das literarische Echo. Jg. 20. H. 15. (1917/18) 885. 1.

Mahrholz, Werner: Deutsche Literatur der Gegenwart. Durchgesehen und erweitert v. Max Wieser. Berlin, 1932.

Maier, Walter: E. G. Kolbenheyer. Der Wanderer im Riesengebirge. J. 51. (1931) H. 12. 187. 1. (Breslau.)

Manz, Gustav: E. G. Kolbenheyer und sein Werk. Das Wort. (Hamburg) J. 3. H. 1. (1923).

Meckler, Rolf: Die biologische Aesthetik E. G. Kolbenheyers. Zeitschrift f. deutsche Bildung. Jg. 10. (1934). 9. 417. 1.

Meckler, Rolf: Kolbenheyer, Träger des Goethepreises. 1937. Der Dietwart. (Berlin) J. 3. (1937) 365. 1.

Merker, Paul—Stammiller, Wolfgang: Reallexicon der deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1925—31.

Mielke, Hellmuth: Der deutsche Roman. 4. Aufl. Dresden, 1912.

Möhlig, Karl: Aus Kolbenheyers Schrifttum. Die Bücherwelt. J. 25. (1928) H. 15.

Mühlberger, Josef: Stimmen über E. G. Kolbenheyer. Witiko. Jg. 1. (1928) H. 4. 330. 1.

Mühlberger, Josef: E. G. Kolbenheyer. Ostböhmisches Heimat. J. 3. (1928) 239—41. 1.

Münchhausen, Börries von: Ave Kolbenheyer. Blätter f. deutsches Schrifttum. 1929. H. 4. 10. 1.

Nadler, Josef: Raumzeittafel. Regensburg, 1931.

Nadler, Josef: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften. Der deutsche Staat. Bd. 4. (1814—1914) 2. Teil. 3. Aufl. Regensburg, 1932.

Nagl-Zeidl-Castle: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Bd. 4. Wien. J. (1937).

Naumann, Hans: Geschichte der deutschen Literatur nach Gattungen. München, 1923.

Naumann, Hans: Die deutsche Dichtung der Gegenwart. (1885—1933) 6. Aufl. Stuttgart, 1933.

Niemann, Ludwig: Die nationalen Aufgaben der deutschen Dichtung. Ostdeutsche Monatshefte. J. 13. H. 8.

Oertel, Otto: Gedanken über das Werk E. G. Kolbenheyers. Politische Erziehung. (Dresden) J. 1. (1933) H. 1. 318. 1.

Pache, A.: Kolbenheyers Dramen. Deutschlands Erneuerung. J. 21. (1937) 42. — L.

Papesch, Josef: E. G. Kolbenheyer. Eine literarische Skizze. Alpenländische Monatshefte. 1. Okt. 1925.

Papp, József: A soproni ev. tanítóképző intézet története. (1858—1908). Sopron, 1908.

Petersen, Julius: Die Sehnsucht nach dem dritten Reiche in deutscher Sage und Dichtung. Dichtung und Volkstum. Bd. 35. (1934) 150. 1.

Petsch, Robert: Wesen und Formen der Erzählkunst. Halle/E. 1934.

Pongs, Hermann: Das Bild in der Dichtung. Marburg, 1927.

Rahn, Marianne: Kindergestalten bei Kolbenheyer. Kindergarten. J. 71. (1931) 113. 1.

Rosenberg, Adolf: Der Mythos des 20. Jahrhunderts. München, 1934.

Soergel, Albert: Dichtung und Dichter der Zeit. Eine Schilderung der deutschen Literatur der letzten Jahrzehnte. Leipzig, 1911.

Schäfer, Wilhelm: Kolbenheyer 50. Geburtstag. Die Lit. Welt. (Berlin) J. 5. (1929) H. 1. 3. 1.

- Scheller, Will:* E. G. Kolbenheyer. Hellweg. (Essen) 4. Juli. 1923.
- Schmidt, Adalbert:* Deutsche Dichtung in Österreich. 2. ergänzte Aufl. Wien/Leipzig, 1937.
- Schnee, Heinrich:* Kolbenheyer im deutschkundlichen Unterricht. Zeitschrift f. Deutschkunde. J. 46. (1932) 293—300. 1.
- Schönhuber, Fr.:* E. G. Kolbenheyer. Die Scholle. J. 2. H. 4. Jan. 1926.
- Schwarz, H.:* E. G. Kolbenheyer: Lausitzer Heimat. H. 1. 1928. 379—82. 1.
- Stammler, Wolfgang:* Deutsche Literatur vom Naturalismus bis zur Gegenwart. Breslau, 1927.
- Stammler, Wolfgang:* Deutsche Theatergeschichte. Leipzig, 1928.
- Stapel, Wilhelm:* Ecce ingenium teutonicum. Deutsches Volkstum. Jg. 7. (1925.) 919. 1.
- Stapel, Wilhelm:* Kolbenheyers Feldzug wider das Ich. Deutsches Volkstum. Jg. 9. H. 12. (1927).
- Stapel, Wilhelm:* Grimm, Kolbenheyer und die Frankfurter Zeitung. Deutsches Volkstum. Jg. 9. (1927) H. 4.
- Stapel, Wilhelm:* Kolbenheyers Lehre vom Logochorismus. Deutsches Volkstum. Jg. 14. (1932) H. 6. 340. 1.
- Stapel, Wilhelm:* Kolbenheyer über die Gegenwartsaufgaben der deutschen Dichtung. Deutsches Volkstum. J. 14. (1932) H. 8.
- Stapel, Wilhelm:* Dogmatismus oder Herzensfrömmigkeit. Deutsches Volkstum. Jg. 16. (1934) 101. 1.
- Stehr, Hermann:* Zu Kolbenheyers 50. Geburtstag. Die Lit. Welt. (Berlin) Jg. 5. (1929) H. 1. 4. 1.
- Stierner, Felix:* Kolbenheyer und das neue Denken. Die Lit. Welt. Jg. 10. (1934) H. 10.
- Strunz, Franz:* Der echte und der legendäre Paracelsus. Das lit. Echo. Jg. 24. (1921—22) H. 11. 649—52. 1.
- Stumpfl, Robert:* E. G. Kolbenheyer. Zeitschrift für Deutschkunde. Jg. 49. (1935) H. 4. 217. 1.
- Terböck, V.:* Neue höhere Maßstäbe. E. G. Kolbenheyer. Das Wort in der Zeit. (Regensburg) J. 1. (1933—34) H. 9. 27—29. 1.
- Treblin, Martin:* Der Dichter Kolbenheyer. Der Türmer. Jg. 28. (1926) H. Jan. 338—44. 1.
- Ullmann, Hermann:* E. G. Kolbenheyer. Eckart. Jg. 7. (1931) H. 8. 527—34. 1.
- Walzel, Oscar:* Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters. Berlin, o. J. (1923).
- Walzel, Oscar:* Die deutsche Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart. 5. Aufl. Berlin, 1929.
- Wandrey, Conrad:* E. G. Kolbenheyer. Ein geistiger Umriß. Die Lit. Welt. J. 3. (1927) H. 3. 3. 1.
- Wandrey, Conrad:* E. G. Kolbenheyers 50. Geburtsag. Die Lit. Welt. Jg. 5. (1929) H. 1.

Wandrey, Conrad: Bekenntnis zu Kolbenheyer. Deutsche Arbeit. Jg. 28. (1929) H. 5. 129—32. 1.

Wandrey, Conrad: Kolbenheyer im neuen Deutschland. Völkische Kultur. (Berlin) November. 1933.

Wandrey, Conrad: Kolbenheyer. Der Dichter und der Philosoph. München, 1934.

Wandrey, Conrad: Biologische Kulturbestimmung. Die Lit. Welt. Jg. 7. (1931) H. 7. 1—2. 1.

Wandrey, Conrad: Kolbenheyer und das neue Deutschland. München, 1934.

Watzinger, C. H.: Geistiges Leben im Werden des Volkes. Das Werk Kolbenheyers. Klingsor. (Kronstadt) J. 2. 16. (1938) 322—28. 1.

Wegner, Paul: Paracelsus der ewige Deutsche. Eckart. J. 2. (1925) H. 1. 204. 1.

Witkopp, Philipp: Deutsche Dichtung der Gegenwart. Leipzig. 1924.

Wolkan, Rudolf: Geschichte der deutschen Literatur in Böhmen und in den Sudetenländern.

Zinke, Paul: Kolbenheyer und die Prager Zensur. Sudetendeutsches Jahrbuch. (1926) 31. II.

Felsorolásunkba nem vettük fel a Kolbenheyer munkáiról szóló ismertetések és a hirlapi cikkeket. Ugyszintén mellőztük néhány név nélkül megjelent cikk megemlítését is.

Deutsche Inhaltsangabe der Arbeit: E. Guido Kolbenheyers Ideenwelt.

Vorwort.

Der Verfasser hat sich das Ziel gesteckt, fern von einem zur Zeit noch illusorischen System, die Ideenwelt eines Dichters unserer Tage auf Grund seiner Werke womöglich objektiv darzustellen.

Biographisches.

Vor Jahrhunderten sind die Kolbenheyers aus Schlesien nach Unagarn eingewandert. Der Großvater unseres Dichters, Moritz Kolbenheyer, wurde in Bielitz geboren, ging in Kés-márk und in Eperjes in Ungarn in die Schule, hat eine Ungarin geheiratet und wurde evangelischer Pfarrer. Er hat sich als Übersetzer und als Vermittler zwischen Ungarn und Deutschland sehr verdient gemacht.

Sein Sohn, Franz Kolbenheyer, hat sich aus Karlsbad die Frau geholt, die am 30. Dezember 1878. einem Söhnchen das Leben schenkte. Dieser Sohn heißt: *Erwin Guido Kolbenheyer*. Sein Leben ist schon den äußeren Umständen nach ein Gegenbild zum Leben seiner Vorfahren, die aus Deutschland gekommen bis zur ungarischen Hauptstadt vorgedrungen sind. E. G. Kolbenheyer ist in Budapest geboren, er hat die Kinderjahre in Karlsbad und in Eger verlebt, studierte in Wien und wohnt zur Zeit mit seiner Familie in Solln bei München.

Als Kind war er oft krank, und das Bild der ihn aufopferungsvoll pflegenden Mutter haftet so tief in dem Dichter, daß die Mütter seiner Werke uns immer an seine eigene Mutter erinnern, „die im tiefsten Wesen eine muntere und lebensvolle

Frau (war), deren offenerzige Güte das Haus hätte mit Freude füllen können, aber sie trug schwarze Kleidung und stand oft in bitteren Tränen vor dem Bilde des Gatten. (*Rorate Coeli*. S. 38.)

Sin Wusch nach freiem Studium konnte erst nach dem Gymnasium und dem Freiwilligenjahr in Erfüllung gehen. Dann bezog er die Universität Wien, wo sich eine neue, bisher kaum geahnte Welt vor seinen suchenden Augen aufgetan hat. So singt er später in einem Gedicht: Meine Jugend war an dir erglüht Wien, du tausendhaft verkannte usw. (Wien. *Das Innere Reich*. Mai 1936.) Sein Roman *Montsalvasch* kann als ein Stück Autobiographie aus den Wiener Studienjahren betrachtet werden. Die erste Fassung des *Giordano Bruno*-Dramas war schon 1903 fertig.

An der Universität beschäftigte er sich mit Philosophie, Psychologie und Zoologie. Er besuchte dabei auch eine Malerschule, wo er seine spätere Frau kennen lernte. Zahlreiche Romane zeugen von seiner Tätigkeit vor dem Kriege. Sein philosophisches Hauptwerk *Die Bauhütte, Elemente einer Metaphysik der Gegenwart* wurde 1925 veröffentlicht. Man spürt an diesem großartigen Werke, daß der Dichter zur Synthese herangereift ist.

Die Reihe der historisierenden Romane bricht damit ab und es treten die modernen Romane und die Dramen in den Vordergrund seiner dichterischen Tätigkeit. Es mangelt nicht mehr an Anerkennung für sein Schaffen; verschiedene Dichterpreise werden ihm verliehen, er bekleidet hohe literarische und kulturelle Ämter. Das ganze deutsche Lesepublikum verfolgt mit der größten Aufmerksamkeit seine dichterische Tätigkeit, die seit der Machtübernahme noch zugenommen und jedenfalls sich thematisch erweitert zu haben scheint.

Grundlegung.

Unabhängig von der Form, kann man in Kolbenheyers Schaffen zwei Gruppen unterscheiden: die der historisierenden und die der modernen Werke, welche zwei Gruppen in die höhere Einheit des Grundproblems eingeschlossen werden können. Das Grundproblem heißt: Leben und Ringen des Genies und des Einzelnen schlechthin inmitten der Gemeinschaft,

mit besonderer Rücksicht auf die Entwicklung des deutschen Geistes.

Diese Einteilung kann von Kolbenheyers dichterischer Auffassung aus begründet werden.

Die Dichtung als Kunst steht mit der biologischen Entwicklung des Volkes in engstem Zusammenhang, aber sie ist unabhängig von dessen augenblicklicher wirtschaftlichen Lage. Der „l'art pour l'art“ Ästhetizismus wird auch abgelehnt. Die Dichter selbst sind die Nerven des Volkskörpers, die alle dem Volke bevorstehenden geschichtlichen Umwälzungen und Aufgaben am schnellsten wittern und diese in sich zu lösen bestrebt sind. Aber nicht nur der Inhalt, also das Problem, sondern auch die Form der Dichtung kann biologisch bestimmt werden, wie es aus Kolbenheyers Abhandlung *Wie wurde der deutsche Roman Dichtung* (1937.) hervorgeht. Der Dichter kann nur als Mitglied der Gemeinschaft, unter dem Drucke der geschichtlichen Stunde, der jeweiligen biologischen Lage seines Volkskörpers entsprechend schaffen. Er muß mit seinen Dichtungen den metaphysischen Bedürfnissen seines Volkes entgegenkommen. E. G. Kolbenheyer stellt sich die dichterische Aufgabe „Das weltanschauliche Gewissen zu beleben, das in den letzten Jahrzehnten der weißen Menschheit unter sekundären Beruhigungen eingeschlummert ist.“ (*Bauhütte*, VIII.) Er will dem irreführten metaphysischen Triebe auf zwei Linien entgegenkommen: in den historisierenden Werken sucht er die weltanschaulichen Elemente der deutschen Vergangenheit in „Gefühls- und Erlebnisnähe“ zu bringen, in den modernen Werken stellt er die Probleme unserer Tage dar.

Die Helden seiner ersten Werke sind: Giordano Bruno, der italienische Mönch, und Baruch de Spinoza, der jüdische Brillenschleifer und Philosoph. Man muß annehmen, daß Kolbenheyer erst später auf den Gedanken gekommen sei, daß es möglich wäre, die Entwicklung der arteigenen deutschen Metaphysik dichterisch zu gestalten. So wurde seine Aufmerksamkeit auf Theophrastus Paracelsus, den berühmten Arzt des Reformationszeitalters gelenkt, den er für die hervorragendste Gestalt der historisierenden Romanreihe hält, wie es aus den Schlußworten der Paracelsus-Trilogie „*Ecce ingenium teutonicum*“ zu ersehen ist.

Nur sprachtechnischen Gründen ist es zu verdanken, daß der Roman *Meister Joachim Pausewang* (1910.) vor dem ersten Paracelsusbuch erschienen ist. Nach Abschluß der *Paracelsus-Trilogie* hat Kolbenheyer das *Giordano Bruno*-Drama umgearbeitet, um dieses Thema, das ihn „seit 25 Jahren“ begleitete, in befriedigender Weise los zu werden. 1934. erschien von ihm das Drama vom Reich der Deutschen *Gregor und Heinrich* und 1938 sein bisher letzter historisierender Roman, *Das gottgelobte Herz*.

Die Reihe der modernen Werke scheint nicht mehr so planmäßig aufgebaut zu sein. Nach dem *Montsalvasch*, worin er mit dem Individualismus abrechnet, müssen ungefähr 15 Jahre verstreichen bis der zweite größere moderne Roman *Das Lächeln der Penaten* erscheint. Nach dem Künstler kommen der Philosoph, der Bildungsphilister, der Erfinder, der Architekt, als die Helden unserer Tage an die Reihe in *Begegnung in dem Riesengebirge*, in *Reps*, *Die Persönlichkeit*, in den kleineren Erzählungen und in den Dramen *Die Brücke*, *Jagt ihn, ein Mensch* und *Das Gesetz in dir*.

Die Perlen seiner Gedankenlyrik haben auch ihren Weg zu den Lesern gefunden. In kleineren Schriften beschäftigt sich mit allen Problemen des deutschen Lebens.

Der Verfasser glaubt die Gesichtspunkte seiner Erörterungen im Sinne Kolbenheyers gewählt zu haben, wenn er: die Familie, das Volk, die ringenden Einzelnen und das Ziel dieser Individuen im Spiegel des Schaffens Kolbenheyers beobachten will.

Die Familie.

Die Familie ist an die Stelle des Hordenlebens getreten, als dies die Erhaltung und Weiterpflanzung des höher differenzierten menschlichen Plasma nicht mehr zu sichern vermochte. Nur innerhalb des Familienlebens ist die, dem in Typen differenzierten Plasma entsprechende typisch -elektive Zeugung möglich. „In Ehe und Familie ist also eine biologische Reaktionsform des menschlichen Plasma geänderten inneren und äußeren Verhältnissen gegenüber zu erblicken“. (*Bauhütte*, S. 378.) Da die Individuen in die überindividuelle Funktionseinheit der Familie hineingeboren werden, ist die Schilderung der

Familie der Helden bei Kolbenheyer von besonderer Wichtigkeit.

In den historisierenden Werken handelt es sich jedoch, mit Ausnahme des *Jakob Böhme*-Romans, dessen Held aber immer im Hintergrund gehalten wird, um unverheiratete Männer. Diese Helden sind nämlich „Schwellenmenschen“, die den Übergang der ganzen weißen Menschheit, bzw. des Volkes in eine neue biologische Lage in sich verwirklichen, und dabei ihren anpassungsfähigen Plasmabestand verbraucht haben. Das Verständnis der Helden ist allerdings nur auf Grund ihrer Familiengeschichte möglich.

Im *Giordano Bruno*-Drama erfahren wir ganz kurz daß der Held eine deutsche Mutter hatte und daß sein Vater Soldat gewesen ist. Das Klosterleben, und die adelige italienische Familie werden dagegen eingehend analysiert. In *Amor Dei* wird die jüdische Familie dargestellt, wo sich alles um das Geschäft und um die Synagoge dreht. Da darf auch die Künstlerfamilie Rembrandts nicht vergessen werden. Die echte deutsche Bauern-Familie lernen wir im „*Paracelsus*“ kennen, so wie die Handwerker- und Kaufmannsfamilie im *Meister Joachim Pausewang* und im Roman, „*Das gottgelobte Herz*“.

In den modernen Werken stellt der Dichter die kleinen Leute unserer Zeit, sowie die Familie des Künstlers, des Erfinders und des Gelehrten vor unsere Augen.

Der Gegensatz der Generationen führt manchmal zu tragischen Ereignissen, aber dies fördert immer die Entwicklung des Helden. Ein musterhaftes Vater-Sohn Verhältnis sehen wir im *Paracelsus*. Im *Gottgelobten Herz* sieht man schon das Problem der Geschlechter, das erst in den modernen Werken deutlich ausgesprochen wird. Die Frau spielt im Leben all dieser Helden eine außerordentlich große Rolle.

Das Volk.

Das Volk ist eine über der Familie stehende Funktionseinheit, die sich im Laufe der plasmatischen Entwicklung herausgebildet hat. In der Anpassung des Plasma hat jedes Volk seine eigene Funktion.

Das Volk hat auch ein biologisches Alter, das von der Zü-

sammensetzung seines Plasmabestandes abhängig ist. Das deutsche Volk erlebt seit der deutschen Mystik seine Jugendperiode. Dieses Volk steht im Mittelpunkt von Kolbenheyers Betrachtungen. Leitmotiv ist in dieser Hinsicht: der Gegensatz zwischen den Mittelmeervölkern und dem Deutschtum, was nichts anderes ist, als der Zusammenstoß der Tradition mit dem neuen Geist.

Giordano Bruno mußte sich gegen die Regeln und die toten Dogmen auflehnen, weil das deutsche Blut seiner Mutter ihn dahin drängte. In *Amor dei* erkennen wir das jüdische Volk, das unfähig ist „sein Reich zu gründen“.

Von nun an wendet sich Kolbenheyer zu seinem eigenen Volke, dessen Herzschlag auch er in den Adern spürt. Vielleicht etwas romantisch, aber immer offenherzig schildert er sein geliebtes Volk, das von jugendlicher Kraft erfüllt steigen und fallen muß, wie Ebbe und Flut. In Paracelsus ist der Geist von Luther und Zwingli wach geworden. Für Rom bedeutet dieser Geist eine ewige Drohung. Von dem Willen nach Freiheit und von der Sehnsucht nach dem Reich der Deutschen sind Meister Eckhart und Kaiser Heinrich erfüllt.

Dieses Volk kann auch in unseren Tagen keine Ruhe finden. Kampf gegen den Kapitalismus, Kampf um das tägliche Brot, Kampf um die Schaffungsmöglichkeit, Kampf um das Erleben seiner Selbst kennzeichnen die Helden der modernen Werke.

So sieht man in den historisierenden Werken das Volk als geschlossene biologische Einheit, in den modernen Werken das, in Klassen differenzierte Volk in seinem biologisch bestimmten Kampfe.

Der Ringende.

Bahnbrechende Persönlichkeiten orientieren das Volk im biologisch—kosmischen Wechsel des Lebens. Diese Persönlichkeiten sind die „Schwellenmenschen“, die ihre neuen Ideen dem Volke übermitteln. Jede neue Idee entwickelt sich über drei Stufen: 1. Durchbruch der Idee, 2. Mittlertum der Idee, 3. Opfer der Individualität für die Idee. Die große Persönlichkeit verwirklicht in sich die Sehnsucht von Generationen, sie

ist urbedingt, darum kann auch ihre Leistung nicht individuell genannt werden.

Das Bewußtsein der Berufung, das Gefühl der Verantwortung und die Einsamkeit kennzeichnen diese Vorkämpfer.

Die Helden der historisierenden Werke sind meistens Philosophen, die sich nach der Erkenntnis Gottes sehnen.

Giordano Bruno kann sich in die alte Ordnung nicht einfügen. Er weiß, daß die alten Lehren den neuen Menschen nicht mehr befriedigen können, und fühlt sich zur Verbreitung seiner neuen Ideen berufen. Er muß gegen eine feindliche, ihn nicht verstehende Welt den Kampf aufnehmen, muß sich letzten Endes für die Idee opfern. Seiner Persönlichkeit losgebunden, wird die reine Idee ihren Weg zu den Menschen finden.

Spinoza muß die uralte Religion der Väter ablegen, um sich der neuen Idee widmen zu können. Allein, manchmal im Krankbett arbeitet er am Werke, das neues Evangelium für die Menschheit hatte sein müssen.

Im *Jakob Böhme*-Roman gibt es keinen Kampf um die Idee. Diese Seiten enthalten die Memoiren eines stillen, contemplativen Menschen, der vom Leben nichts will, der nur seinem Enkelein den harten Weg zu kürzen sucht.

Mit den drei Stufen der Entwicklung einer neuen Idee wird im Roman vom verwickeltesten Helden Kolbenheyers ganz deutlich Rechnung getragen. Paracelsus hat sich schon als Kind das Ziel gesteckt Arzt zu werden. Ewiges Wandern und ewiger Streit für seine Ideen ist sein Leben.

Im Roman, „*Das gottgelobte Herz*“ ist Meister Eckhart der Ringende, der eine krankhafte Welt zu bessern sucht. Die kirchlichen Obrigkeiten verweigern ihm die Macht des Wortes, aber seine Idee kann nicht getötet werden, sie kommt zur Geltung in der deutschen Reformation.

Der Held des Dramas *Gregor und Heinrich* hat ein ganz anderes Ziel, er hat eine politische Berufung: er muß das Reich gründen. Dafür opfert er alles, obwohl er manchmal auch vom eigenen Volke nicht verstanden wird.

Die Glaubensprobleme treten in den modernen Werken völlig in den Hintergrund. Diese Gestalten sind im Kolbenheyerischem Sinne jenseits des Alters, wo man noch religiös sein kann. Die modernen Helden haben auch ihre metaphysi-

schen Triebe, aber sie suchen diese mit anderen Mitteln zu befriedigen. Kunst, Philosophie, Technik sind diese Ersatzmittel für Religion.

Die Philosophen Ulrich Bihander, Gregor Arthaber, Wenzel Tiegel, Iwan M. Muffoloff haben immer etwas in sich, das sie daran hindert, wirkliche Wegweiser für Generationen sein zu können. Repts, die Persönlichkeit ist unter ihnen eine ganz lebensvolle Gestalt. Der richtige Bauhüttenmensch ist Eduard Bruckmeier, der Held des Romans *Das Lächeln der Penaten*.

Wengert, der Erfinder hat umsonst gearbeitet. Die Menge hat ihn nicht verstanden, sie hat sogar die Erfindung vernichtet. Prof. Bödding richtet mit seiner moralischen Strenge seine ganze Familie zugrunde. Lukas Prein, der die Höllentalbrücke gebaut hat, ist keiner größeren Leistung fähig, da ihm die Frau gestorben ist.

Die modernen Helden ähneln im allgemeinen dem *Da Costa* des Spinoza-Romans: sie sind nicht ganz, sie sind keine „Vollnaturen“.

Das Ziel.

Kolbenheyer lehnt den Idealismus, den Rationalismus samt ihren Erben ab. Diese leiden alle an der gemeinsamen Krankheit, daß sie das Bewußtsein, als etwas Urgegebenes vorausgesetzt haben. Kolbenheyer meint, daß das Bewußtsein erst im Laufe der Differenzierung des Plasma entstanden ist, als die reflektorische Anpassung das Bestehen des Plasma nicht mehr zu sichern vermochte. Die Hypostase des Bewußtseins führt unbedingt zu irgendeiner Art von Monismus. Dieser kann entweder metaphysisch oder erkenntnis-kritisch gerichtet sein. Zur ersten Richtung, die den *Gottcreator* hypostasiert, gehört der mediterrane und der jüdische Gottesbegriff; zur zweiten Gruppe, wo der *Ich-Gott* hypostasiert wird, gehört die deutsche Mystik. Die erste Gruppe stellt immer ein System auf, die zweite weist nur eine Richtung, wie es auch Kolbenheyer im Bauhüttenbuch macht. Trotz dieser Abgrenzung Kolbenheyers, ist die Verwandtschaft des Kolbenheyerischen Plasma und der Individuationen mit der Substanz und dem Modus bei Spinoza nicht zu leugnen.

Spinoza kommt nach langen Kämpfen zu seiner *deus*

sive natura Vorstellung an, und stellt fest, daß die einzig-mögliche Beziehung zwischen Gott und dem Menschen die *amor intellectualis dei* ist.

Giordano Bruno, der schon zur zweiten Gruppe gezählt werden kann, sieht in der Welt einen ewigen Kreislauf. Alles kommt von Gott, der göttliche Funken steckt in jedem Wesen und dieser Funken trachtet fortwährend zu seinem Schöpfer.

In *Meister Joachim Pausewang* ist das Wachsen das Wesen des Lebens und der Gott ist alles, er ist das Universum.

Mit Hilfe der Naturwissenschaft will Paracelsus seinen Gott erkennen. In der Schöpfung ist Gott an jedem Wesen, also auch an mir teilhaftig geworden. So sind wir alle an Gott teilhaftig. Eben darum, weil der *Gott creator* in den Wesen zu *creatum* geworden ist, besitzt das *creatum* die Fähigkeit, Gott zu erkennen.

Nach Meister Eckharts Auffassung lebt der göttliche Funken in jedem Geschöpf und dieser Funken ermöglicht ihm die wahre Erkenntnis Gottes, das heißt, dem Gotte die Erkenntnis seiner Selbst. Denn es ist sicher: „Daß Gottes Erkenntnis eins ist, und das ich eins bin mit dem lichten Gotte“. (S. 420.).

Das Ziel der modernen Helden hat mit Gott und Religion nichts zu tun. Die Erfindungen, die Kunst, die gottlose Philosophie sind an die Stelle der Religion getreten, was aber doch keinen Abbruch mit den historisierenden Werken bedeutet, da Kunst und Religion nach Kolbenheyers Auffassung, demselben metaphysischen Triebe entstammen.

Das *Drama vom Reich der Deutschen* ist als eine frühe Erscheinung dieser Entwicklung anzusehen. Der Held hat ein politisches Lebensziel.

Der Held des *Montsalvasch* protestiert geradezu gegen einen Gottesglauben, der nur ein Schlupfwinkel für die Feigen ist. Die Philosophie gibt ihm eine Abhilfe in der Stillung seiner metaphysischen Triebe. Auch die Philosophie ist vielleicht nur eine Etappe auf dem Wege, der zum „erkennenden Fühlen“ führt. Ziel des Lebens ist demnach: „Über die Person zur Persönlichkeit, über das selbstbewußte Ich zur selbstfühlenden Sehnsucht zu gelangen, gleichgültig auf welchem Wege.“ (S. 256.)

In Lukas Prein (*Die Brücke*) lebt noch ein Unsterblichkeitsglauben, der aber auf keiner, religiösen Übersetzung begründet ist. Die Brücke ist fertig, seine Sendung ist erfüllt. Ebenso unabhängig von allem religiösen Glauben sind: der Erfinder in *Jagt ihn, ein Mensch*, Prof. Bödding in *Das Gesetz in dir*, und auch *Reps*, der Kulturphilister. Eduard Bruckmeier, der Komponist, kann Beethoven für seinen Gottesglauben nur beneiden, aber er selbst ist nicht mehr des Glaubens fähig. Religion und Kunst stellt er, ebenso wie Paracelsus, gleich.

Die Philosophie war das höchste Ziel Gregor Arthabers, und die Religion als Ausweg aus dem selbstzersetzenden Grübeln wird von ihm für unmöglich gehalten.

Eine viel vertrautere Welt tut sich uns auf, wenn wir Novellen des Bändchens *Weihnachtsgeschichten* lesen. Christentum und neue Lehre sind da nicht zu unterschieden, sie klingen sogar in eine leise Harmonie zusammen.

Kolbenheyer lehnt also jede Dogmenreligion ab, und wendet sich mit ganzem Herzen zu seinem neuen Ideal. Aber die Tatsache, daß er sich trotzdem soviel mit religiösen Problemen beschäftigt, läßt uns annehmen, daß er selbst auch nur ein moderner Paracelsus ist, der Naturwissenschaft, Kunst und Religion in eine Art von Pantheismus zusammengeschmelzt hat, obwohl er lebenslang Katholik geblieben ist.

Schlußworte.

Auf Grund der vorhergehenden Erörterungen können wir feststellen daß Kolbenheyer, als Philosoph, abgesehen von seinen Romanhelden, mit Kant, Nietzsche, Fichte, Schelling, (Fr. Koch) wie auch mit Bergson, Spranger und den Philosophen des Evolutionismus im allgemeinen in engerem Zusammenhang steht.

Als Dichter sind ihm all die verwandt, die sich jemals über den Alltag hinaus mit größeren Problemen beschäftigt haben. So von den modernen deutschen Dichtern in erster Linie Hermann Stehr und außerdem P. Ernst, R. M. Rilke, P. Rosegger, W. Schäffer, R. H. Bartsch.

Sein Ziel war die Darstellung der Entwicklung des deutschen metaphysischen Geistes, seine Muse war aber das weder art- noch religionsgebundene *Ewig Menschliche*.

VARGA ANNA

KÉT SZOMSZÉD FALU

ADATOK KÖLESD (MÁGYAR) ÉS KISTORMÁS (NÉMET)
KÖZSÉGEK ÖSSZEHAONLÍTÓ NÉPRAJZÁHOZ

Bevezetés*

Összehasonlító néprajzi vizsgálódásunk tárgya két földrajzilag, történelmileg és gazdaságilag egymásra tált dunántúli községnek, a magyar Kölesdnek és a német Kistormásnak — 1938 óta egyesített közigazgatással: Tormáskölesdnek — népi élete. A két falu Tolna vármegye simontornyai járásában, magyar- és németlakta területek érintkező pontjában fekszik. Tormás a Tolna—Baranyamegyei összefüggő német nyelvsziget keleti peremfaluja, Kölesd pedig néprajzi arculatával a Mezőföld, Sióvölgye, Sárköz ősi magyar területéhez kapcsolódik.

Mindkét község mai alakja a török kiűzését követő XVIII. századbéli telepítési mozgalmakkal kapcsolatos. Történetük két népi kultúrának kétszáz éves szoros együttélését jelenti. Ez a szimbiózis érdekes problémákat vet fel:

*Jelmagyarázat.

A magyar nyelvjárási szövegben:

ë = rövid, zárt e.

ê = hosszú, nyílt e.

â = hosszú, nyílt, labiális a.

A német nyelvjárási szövegben:

A tompa, csökkentett nyomatóké e-t, valamint a gutturális nasalist külön nem jelöltük.

ê = rövid, nyílt e.

o = rövid, nyílt o.

~ = nazális színezet.

v = w.

š = s.

s = sz.

χ = palatalis, zöngétlen réshang (ich-hang).

x = veláris, zöngétlen réshang (ach-hang).

A hosszúságot a betű fölé írt vízszintes vonallal jelöljük.

1. hogyan hatottak a közös földrajzi tényezők, helyi adottságok a két népi közösség életformáinak kialakulására?

2. mennyire befolyásolták a különböző származás, tárgyi hagyatékok és szellemi hagyományok a két falu néprajzi arcát?

3. hogyan hatott a két faluközösség egymásra?

Ezeknek a problémáknak megközelítése céljából foglalkoznunk kell röviden a földrajzi fekvés-okozta tényezőkkel, áttekintjük a két község történetét, majd pedig egymás mellé állítjuk a két falu néhány népi életjelenségét, hogy megvizsgálhassuk a multból fakadó, h a g y o m á n y ő r z ő és a jelenből fakadó, h a s o n u l ó erők játékát. Nem törekedhetünk teljességre, hanem pusztán néhány fontos mozzanat kiemelésére korlátozódunk. Ilyenek: a településforma; az építkezés, a lakásberendezés, a népviselet, a munka és az ünneplés főbb életjelenségei.

Vizsgálódásunk szűk körre: két népi életegységre, két falura terjed. De e közben a „mikroszkópikus”¹ megfigyelés közben állandóan tekintettel kell lennünk azokra a népmozgalmi háttérű, történelmi szálakra, amelyek Kölesdet a Dunántúlhoz, szorosabban magyar szomszédaihoz, Kistormást pedig a németországi őshazához és a tolnamegyei német szomszéd-falvakhoz kötik. Ezért az 1934. óta több nyáron át Kölesden és Kistormáson folytatott gyűjtőmunkám közben igyekeztem a szomszéd községek néprajzába is betekintést nyerni, 1939. nyarán Humboldt-ösztöndíjjal végzett tanulmányutam pedig lehetővé tette a német származási terület népi életével való közvetlen megismerkedést.

¹ A. Bach: Deutsche Volkskunde, ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. 56. l.

Földrajzi fekvés

Kölesd a Völgy sé g nek keleti — a Sárvíz—Sió völgyére néző — völgyecsoportjában, Kistormás közvetlenül hozzákapsolódva, tőle délnyugatra fekszik. A két község távolsága a XVIII. században — „amint a pécsi katolikus püspök 1742-ben maga meglépte“² — mindössze kétszáz lépés, azóta — továbbterjeszkedés folytán — még közelebb került egymáshoz a két faluvég.

A táj morfológiai képe egyforma magas, szélesen terpeszkedő pannonkori hegyhátak és közöttük meghúzódó völgyek jellemzők.³ Kölesd hét, Kistormás pedig három völgyben fekszik.

A változatos felszíni formákhoz gazdag vízrajz járul. Kölesdet a Sió és Sárvíz, a Kölesd-patak, Réti-patak, Malomárok vize mossa, Kistormáson pedig az Untergass'-Graben, Stadt-Graben, Ochsengrund-Graben folyik keresztül. Ezeken kívül Kölesd határában van még egy kis állóvíz: a néphiten „közepén feneketlennek“ tartott Kerekes-tó és egy messze földön híres forrás: az Orvoskútja.

A gazdag vízhálózat következtében a régi világban igen sok volt a mocsaras, *limbusos* hely. Ilyen volt a Sió és Sárvíz köze, a *Sziget*, a Harchegy aljában a *Tókertek-dűlő*, (tormási része a *Morast*) és az Öreg-utca végén levő *Ormándi-tókert*. Egykori vízenyős területre engednek következtetni Tormáson a *-lache*⁴ összetételű dűlőnevek (Schloßvakenlach, Pfarrlach,

² Ev. Canonica Visitatio, 1814. — A kölesdi ág. h. gyülekezet története. (Kéziratok a kölesdi ev. egyház irattárában.)

³ Dr. Kogutowicz K.: Dunántúl és Kisalföld. I. 80. l., II. 147—48. l.

⁴ *Lache* (lat. lacus) = 1. Tümpel, Pfütze. 2. flache Einsenkung im Gelände, bei Winterwetter gewöhnlich mit Wasser gefüllt. (L. Berthold:

Kühlach, Weingartenlach). — A lecsapolási munkálatok korán, már 1772-ben megkezdődtek, s 1820-ban lebontották a legfőbb akadályt, a kölesdi Malom-gátat⁵. A mocsarak levezetésével mind több terület szabadult fel a földművelés céljaira.

A t a l a j — mint a Völgységben általában — termékeny lösz,⁶ csak Kölesd északkeleti határában, a Gindli-földje⁷ felé találunk durva homokkal borított területet. *A lap-föld homokos, a heggy agyagabb* — mondja a kölesdi. A talaj gabonatermelésre és szőlőültetésre egyaránt alkalmas.

A közlekedési viszonyok szempontjából Kölesd helyzete a kedvezőbb. A Sió völgye ősidők óta fontos közlekedési útvonal.⁸ Az Eszékrről Székesfehérvárra vezető hadi út — egy 1687-i térkép tanúsága szerint⁹ — éppen a kölesdi Rév-völgynél szelte át a Siót. Élénk vámforgalma volt tehát a helységnek. — Ma, mikor a forgalom súlypontja a vasútra helyeződött át, kissé távolabb került Kölesd is a főútvonalaktól. Alsó-tengeliccel együtt van ugyan vasúti állomása, de ez 8 km-re fekszik a községtől. A személyi forgalmat az állomás és Gyöngyös között közlekedő (Kistormáson is áthaladó) gépkocsijárat bonyolítja le. — A Völgységben meghúzódó Kistormás ezzel szemben a múltban és jelenben egyaránt távol esett a fontosabb útvonalaktól, így népének más elemekkel való érintkezése inkább csak a szomszédos falvakra (Kölesdre, a német Felsőnánára és Varsádra) korlátozódott.

A forgalomtól való érintettség különböző foka meglátszik a két helység fejlődésén. Az élénkebb forgalmú Kölesd már 1732-ben mezővárosként szerepel¹⁰ és ezt a rangot csak a XIX. században veszíti el, a félreesőbb Tormás pedig mindig

Hessen-Nassauisches Volkswörterbuch.) — Mint dülönév Hessenben is gyakori. (V. ö. F. Strohi: Zur Deutung hessischer Flurnamen. 18, 27, 34, 36, 44. l.)

⁵ Kogutowicz: i. m. I. 269. l.

⁶ Kogutowicz: i. m. I. 80. l., II. 149. l.

⁷ Prinz Gy.—Cholnoky J. — Gr. Teleki P. — Bartucz L.: Magyar Földrajz. I. 332.

⁸ Kogutowicz: i. m. II. 149. l.

⁹ General Charte de l'Hongrie depuis Wienne jusqu'a Constantinople. Bécsi Kriegsarchiv.

¹⁰ Merczy Gyenerálisnak Kölesd megszállásakori Kontraktusa 1732. (A kölesdi ref. egyház irattára.)

kisebbségi népességű volt, s megmaradt a község fókán. A néprajz síkjában érezhető hatás: Kölesden hamarabb jelentkezik a városi kultúrának népi jelleget bontó hatása, mint az elzártabb, s éppen ezért népi vonásait továbbörzítő Tormáson.

Helytörténet

I.

Kölesd a vármegyei ásatások leleteinek tanúbizonysága szerint már a kőkorszakban is lakott hely volt. Az uzdi út építése közben a Csont-hégy vidékén csiszolt kőeszközöket találtak, földbeásott lakások, tűzhelyek nyomaira bukkantak.¹¹ A lakottság folytonosságát a bronzkorszakból származó földerődítmény,¹² kelta¹³ és római-kori leletek bizonyítják.¹⁴ A kistormási völgyben szintén találtak löszbe vágott bronzkori putrilakásokat,¹⁵ a Dreispitz-Äcker dűlőben pedig keltakori¹⁶ ezüstpénzeket.

A magyarság betelepülésekor a Völgységet és a Mezőföldet a fejedelmi törzs tagjai szállják meg.¹⁷ Kölesdről először 1344-ben történik említés villa Khulesd néven. 1441-ben vámjával együtt a Mesztegnyei Szerecseneké.¹⁸ Ugyanekkor azonban a bencéseknek, a fejérvári keresztéseknek is van birtokuk Kölesden.¹⁹ Színhelye a Kinizsi-Korvin csatának. Több-ször tartanak közelében nádori és megyei gyűléseket.

Tormás 1444-ben szerepel először nemes nevében. 1500-ból Csánki Chonka-Thormaset alia Thormas helynevet említ. Ezek helyén áll szerinte a mai Kistormás község és Nagytormás puszta.²⁰

¹¹ Wosinszky Mór: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. 222. l.

¹² U. o., 253—54. l., 288. l.

¹³ U. o., 585. l.

¹⁴ U. o., 720. l., 780. l.

¹⁵ U. o., 442. l.

¹⁶ U. o., 585. l.

¹⁷ Kogutowicz: i. m. II. 150. l.

¹⁸ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. 437. l.

¹⁹ Kogutowicz: i. m. II. 151. l.

²⁰ Csánki: i. m. III. 455. l.

A középkori virágzó kultúrát és a törzsökös magyar lakosságot innen is elseperte a hosszú, súlyos török uralom. 143 évig uralta a vidék a simontornyai szandzsák bégjeit,²¹ s a nehéz harcokban, fosztogatásokban, úgy látszik, elvérzett vagy más vidékre húzódott a régi magyar lakosság. A török fejadódefte-rekben 1563-ban *Kölesd* még 17, *Csonka-Tormás* 14, *Nad-Tormás* 8 adózó házzal szerepel,²² az 1688-i „Inventatio et Conscriptio universorum Bonorum et Appertinentiarum Dominiorum Simontornya et Osor“ pedig a „*Pagi Desolati*“, tehát a lakatlan, elhagyott községek sorában említi *Köles'-t* és *Kistormás'-t*.²³

A súlyos korszak, a török világ emléke még a mai lakosság közt is él néhány halvány mondában. A Szekszárd és Simontornya közötti földhányásokról (*terkekipl* 'Türkenküppel') — melyek eredetileg hírlézésre szolgáltak — azt tartja a kistormási monda, hogy a menekülő törökök hányták őket; turbánjukban hordták össze a földet (*si hun si met te klap sameketroe*), hogy emléket állítsanak itteni uralmuknak. — Kölesden a *Rókalikas* dülöhöz fűződő monda örzi a törökök emlékét. A régi öregektől hallották, hogy egyszer szántás közben egy *kübü való rókaformát* találtak. Dobálták ide-oda, mert akadályozott a szántásban. Egyszer eljött egy török a rókáért, lecsavarta a fejét: tele volt arannyal.

Az 1701-i székesfehérvári összeírás²⁴ szerint *Praedium Nagy et Kiss Tormás* gróf Zinzendorf Vencel birtokába került. Mindkettő legelő terület („lauth Pascuation“, „nur zur Hutwaid zu Nutzen“). Az értékük munkáskéz hiányában nem nagy. Egy 1705-ből származó *Schätzung*²⁵ 15 praediumot (köztük Kölesd, Kistormás, Nagytormás) mindössze 6.000 forintra becsül évi 400 forint jövedelemmel. Ugyanekkor a lakott Mucsit egymagát 1.645 forintra becsülik.

Ezekre a lakatlan nagy legelőkre rácok szivárogtak fel. Nyugtalan, vándorló, pásztorkodó nép volt. Házat nem épített, földet nem művelt. Emléküket csak néhány dülönév örzi: Kö-

²¹ Kogutowicz: i. m. 151. l.

²² Daróczy A.: Tolna vármegye közigazdasági leírása. 12. l.

²³ U. et C. F. 46. Nr. 65. (Orsz. Levéltár).

²⁴ U. et C. F. 39. Nr. 59. (Orsz. Levéltár).

²⁵ U. et C. F. 1. Nr. 49. (Orsz. Levéltár).

lesden a *Rácztemető, Ráczosztályos*, Tormáson: a *Raitzenkirchhof, Schlovaakenlach*.

A rácok elhúzóódása erről a vidékről a kölesdi harccal kapcsolatos. II. Rákóczi Ferenc hadvezére, Béri Balogh Ádám itt Kölesd és Kistormás határán ütközött meg a labanc generalisok alatt harcoló rácsággal. A nagy csata emléke még ma is él a nép között. „*A Harc-vőgyön folyott a vér patakként. Ami rác megmaratt, aszt nekihajtották a Tókertnek, ami akko limbusos, ingoványos hel vót.*” A csata helyét ma is *Harc-hégynek* nevezi a magyarság és *Kurutzenbergnek (krutsepérk)* a németiség, s a hegy lábánál a *Tókertek* (ném. *Morast*) dülönév még ma is sejteti az egykori mocsarat. Érdekes monda fűződik a közeli *Orvoskútja* forráshoz: azok a rácok, akik nem veszték el a Tókert ingoványában, itt ennél a forrásnál mosták ki sebeiket, „itt találtak enyhülést”. Akár ezért, akár más, előttünk ismeretlen oknál fogva, a délszlávok a legújabb időkig búcsújáró helynek tekintették az Orvoskútját. A közeli Medináról, sőt a háború előtt még Szerbiából és Szlavóniából is jártak ide. A forrásba pénzt dobtak, környékére — áldozatként — háziszöttek-kendőket akasztottak. A forrásból vizet vittek magukkal, melynek népi hitük gyógyító erőt tulajdonított.

II.

A rácok elűzetése után ismét egészen pusztán, lakatlanul állt a táj. Emberi munkaerőre várt.

Az új település először Kölesden indul meg. Történetéről a ref. egyház levéltárában őrzött *Pro Memoria* nyújtja a legrégibb adatokat. Ezeket Körösi lelkipásztor 1782-ben „traditiból, némely régi, leg régibb és leg öregebb, még akkor is élő Lakosok szájok után” jegyezte fel.

E szerint:

„Két ízbéli megszállását lehet s kell megkülömböztetni ennek a Kölesd Nevezetű Hellységnek. Az elébbi, melly mikor esett, nem tudatik; annyi bizonyos, hogy az úgy nevezett Kurutz Világ előtt, nagy roppant falu volt, ugy mint a mellyből 300 eke kiállhatott, de a Kurutz Világban elpusztult. Annak utánna ismét, hogy csendesség lett a Hazában, innen amonnan, leg inkább Simon Tornyáról, a hol akkor zendülés volt a szolgálatt miatt és Sámbekről — a honnan neveztetik még maig a

Sámbék-utca — többféle külső belső sérelmes okoktól indítván még fekvő javaiknak is hátra hagyásával, kezdték újra megülni Kölesdet. Mellyik esztendőben kezdődött, nem világos. Azt bizonyosnak tartja a Relatio, hogy a Pesti Commissiokor, melly volt 1720-ban, már formális eklésia volt.“

A települők ősrége tehát az épebben maradt dunántúli vidékekről önként betelepülő magyarság. Az elköltözésnek különböző oka volt: a simontornyaiak a jobbáglázaadás, a zsámbékaik pedig — a szájhagyomány szerint — „a hit üldözése“ és a kolera-járvány miatt hagyták el régi otthonukat. A betelepülő magyarság túlnyomó többségében református volt, de voltak evangélikusok is, akik az egyháztörténet és Fényes²⁶ szerint 1719-ben már anyagyülekezetet alapítottak. Számuk nem lehetett nagy. Jórészt „Pálffy jobbágyai“ voltak, aki 1725-ben egyrészüket el is telepítette.

1722-ben „a Tömösvári Bánáth commendánsa, Gr. Claudius Florimundus Mercy de Argenthau“²⁷ veszi meg Zinzendorf-tól 15.000 forinton a högyészi uradalmat, s ezzel együtt Kölesd mezővárost és Kistormás pusztát is.²⁸

A bántási kincstári impopulatio lelkes irányítója tervszerű telepítést indít magánbirtokain is. Német gyarmatosokat hozat. Kistormás benépesítése ennek a tudatos telepítési mozgalomnak eredménye.

A telepítés történetére vonatkozólag legrégibb és legmegbízhatóbb forrásunk egy emlékbeszéd, az ev. egyház irattárában őrzött „Kurz gefasste Nachricht der Gemeinde Kistormás... zusammengetragen theils aus authentischen Schriften, theils aus Erinnerungen noch lebender Zeugen und im Jahre 1774., 9. May in den Nachmittagsstunden vorgetragen der sämmtlichen Gemeinde und besonders der Jugend zum weiteren Unterricht, als an dem 1-sten 50-jährigen Jubiläums-tage“.

²⁶ A kölesdi ág. h. gyülekezet története (Kézirat.) — Fényes E.: Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. jav. kiadás I. 312. l.

²⁷ A Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek... Históriája. (A ref. egyház irattára).

²⁸ Kling A.: Über die deutschen Ansiedlungen in Tolnau. Sonntagsblatt. 1924. évf. 5. sz.

E szerint a forrás szerint az elnéptelenedett magyar vidékek betelepítését célzó 1722-i királyi patens hatására 1723. őszén részben Nassauból, részben Hessen-Darmstadból²⁹ 69 család jelentkezett a Frankfurt am Mainban tartózkodó commissiónál magyarországi kivándorlás szándékával. 1724. márciusában keltek útra. Vezetőjük Johann Tonsor wiesbadeni lelkipásztor és Friedrich Wolff iskolamester volt. Eredeti szándékuk szerint a temesvári bánság kincstári birtokaira igyekeztek. Mikor azonban dunai útjukat néhány napra Bécsben megszakították, Mercy grófnak éppen ott tartózkodó adjutánsa, Wáczy kapitány rávette őket, hogy igen kedvező feltételekkel inkább urának tolnai magánbirtokán telepedjenek le. A kivándorlók elfogadták az ajánlatot, s most már, mint Mercy jobbagyai (Untertanen) folytatták útjukat a Dunán Tolnáig. Május 9-én érkeztek meg Kistormás pusztára, s itt „ebben a vadonban“ („in dieser Wildnis“) este 7 és 8 óra között lerakták őket az uradalmi kocsikról a fűbe. („Sie wurden... ins Gras ausgeschüttet.“) Három nap múlva megjelent — számtartójának, Ratzhimnernek kíséretében — Mercy földesúr is, bátorságra buzdította gyarmatosait és kiosztotta köztük a telkeket.

A származási vidékre vonatkozólag az anyakönyvek³⁰ nyújtanak közelebbi felvilágosítást. A házassági és halálozási matrikulák gyakran megadják a bejegyzettek régi lakóhelyét is: „Ehemaliger Mit-Nachbar zu...“, „gewesener Inwohner zu...“ — sajnos azonban nem minden esetben, néha pedig rosszul értelmezett nyelvjárási alakban. Ezeknek az adatoknak alapján telepeseink zöme Oberhessenből és Nassau déli vidékeiről származik.³¹ Ezt a feltevést támogatják az anyakönyveknek olyan adatai is, melyek a hely megjelölésekor csak a tartományt vagy uradalmat tüntetik fel. — Termé-

²⁹ A tartománynevek a XVIII. század politikai viszonyaira vonatkoznak.

³⁰ H. Schmidt: Was uns die Kirchenbücher erzählen. Deutsch-ungarische Heimatsblätter I. 57—65. I.

³¹ A+b típusú település. (H. Schmidt: Typische Entstehungsformen donäudeutscher Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung III. 135—136. I.) — Az anyakönyvi adatok alapján megrajzolt származási térképem megjelent u. o., valamint Siedlungsgeschichte... eines Hessendorfes in Ungarn (Kistormás) c. tanulmányomban (Zeitschr. f. deutsche Mundartforschung XIII. 195. I.)

szetesen jöttek telepések szórványosan Németország más vidékeiről is, így Württembergből (4 adat), Sachsenből (2 adat), Thüringenből (2 adat), Brandenburgból (1 adat), de a döntő, a többségével vezető elem kétségtelenül a hesseni és nassau evangélikus németiség volt.

Mercynek eredetileg az volt a terve, hogy Kistormást egyesíti az akkor már benépesült Kölesddel, ezért a német kivándorlók egy részét a Harchegyen túl, Kölesden telepítette le. Itt építettek a tormási evangélikusok imaházat is maguknak — „nem lévén szabadságok otthon építeni a Clérus nagy hatalma miatt.”³² — A két község egyesítésének tervét azonban a református magyarság és az evangélikus németiség közt kitört viszálykodás hamarosan megghiúsította.

„Anno 1725 die 24. Sept. primum turbata est Ecclesia Kolesdino-Tormásiensis per Reformátos Kolesdienses.”³³ 1730. körül újabb heves torzsalkodás, határvillongás támadt a kölesdi és tormási lakosság közt. Ennek hallatára Mercy maga jött el, s kijelölte a két község között a határt: a kistormási szélső ház udvaránál.³⁴ A német evangélikus lelkipásztor és a német telepések egy része átköltözött Tormásra, s csak istentiszteletre jártak át a kölesdi imaházba. Mercy a viszálykodások láttára elvetette az egyesítés tervét, sőt ettől kezdve vigyázott arra, hogy birtokain az új telepések a maguk felekezetének megfelelő községbe telepedjenek.

Ennek az intézkedésnek az eredetére vonatkozólag egy anekdotát jegyez fel a kölesdi „História”.³⁵ E szerint Mercy megfogadta „valamely értelmes Miser János nevezetű Dorogi Lakos, akkor Törvény Biró” tanácsát, hogy „tsak egyféle Vallású emberekkel kellene azon egy Hejséget szállítani, mert a különböző Vallásúak mindig külön húznak, mindenik a maga Felekezetéhez szít, a másiknak sérelmével nem értenek egyet, és nem fogják edjütt, egyik a másiknak alá ás, a mi a Népese-

³² A' Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek... Históriája. (A ref. egyház irattára).

³³ Az 1814-i Canonica Visitatio jegyzőkönyve. (Kistormási ev. egyház irattára).

³⁴ A kölesdi ág. h. gyülekezet története. (Kézirat az ev. egyház irattárában).

³⁵ Kézirat a kölesdi ref. egyház irattárában.

dést akadályoztattya, mert az olyan Hejségben nem kíván mindenki megtelepedni.“

A nagydorogi törvénybíró elmélete nagyon is igaznak bizonyult. Kistormás német evangélikus lakosságával egységes volt, de Kölesd népességének heterogén volta évtizedekig elhúzódó pörösködéseknek, „kaptzáskodásoknak“ vált okozójává.³⁶ Három különböző elem élt itt egymás mellett: 1. „a gyökeres s régi őös Református magyarság“,³⁷ 2. néhány régi magyar evangélikus család és 3. a később beköltözött evangélikus németiség.

Érdekes, hogy a különböző elemeknek új egységekbe tömörülése nem faji, nyelvi, hanem felekezeti és községi alapon történt. A kölesdi ref. magyarság és a tormási ev. németiség megőrizte a maga zárt egységét, a kölesdi magyar és német evangélikusok pedig egy közösségbe tömörültek, — erősen elkülönülve mind a tormási ev. németektől, mint pedig a kölesdi ref. magyaroktól.³⁸

Ezen az elszigetelődő egyházközösségen belül hamarosan megindul a kétféle elem összeolvadása, kiegyenlítődése. Az erőviszonyokat kezdetben a németiség számbeli s a magyarság tekintélyi fölénye jellemzi. 1798-ban 74 ev. házból 15 a magyar és 59 a német,³⁹ 1814-ben 75-ből 15 a magyar és 60 a német,⁴⁰ a magyarok közt azonban van néhány ősi telkes, sőt néhány nemesi család (Gyarmathy, Drinóczy) is, a németek pedig többnyire *kisházi* mesteremberek.

³⁶ A vizzálykodásnak, az ú. n. „lutheránus pör“-nek a főoka az volt, hogy a „Communitas földjeiből csak a Ref. Prédikátor és Oskola Mester részelt“, az ev. azonban nem, pedig „a földeket együtt szántják, és csak az aratást maguk teszik meg a Reformátusok.“ A pör 1800-tól 1817-ig húzódott.

³⁷ A' Kölesdi Helv. Gyülekezetnek... Históriaja.

³⁸ Ez az elkülönülés, külön egyház alakításában is kifejezésre jutott. 1774-ig a kölesdi és kistormási ev. hívek egy egyházban tömörültek Kölesden folytatott vallásgyakorlattal, ekkor azonban a tormási hívek engedélyt nyertek arra, hogy a kölesdi imaházat lebonthassák, s a maguk falujában építhessenek templomot. A magukra maradt, sértődött kölesdiek haraggal fordultak el a tormásiaktól, s előbb külön iskolamestert, majd, 1794-ben külön prédikátort hívtak. (A kölesdi ág. hitv. gyülekezet története. — A' Kölesdi Helv. Gyülekezet... Históriaja.)

³⁹ Hermann Márton ev. lelkész feljegyzése. (Ev. irattár).

⁴⁰ 1814-iki Canonica Visitatio jegyzőkönyve.

A fentmaradt egyházi iratokból békés együttélésre következtethetünk. Az anyakönyvek vezetésétől kezdve (1794.) igen gyakran találkozunk magyar-német összeházasodásokkal. A nemzeti különbség annál feltűnőbb, mert a lelkipásztor a magyarok adatait többnyire magyarul, a németekét pedig németül jegyzi be. Pl.

Szalai János et uxor Catharina Haffnerin

Peter Kiefhaber et uxor Madár Éva, stb.

Ugyanekkor szinte kivételszámba megy tormási és kölesdi németeknek összeházasodása. Az egyházi tisztségeket egyenlő mértékben viselik. (Egy 1795-ből származó számadásban az aláíró presbiterek közt 14 magyar és 14 német nevet találunk.) Az istentiszteletek nyelve felváltva magyar és német. A külön istentiszteletet így okolja meg az 1844-i Canonica Visitatio jegyzőkönyve: „Hungari non sciunt germanice, germani etiam reperiantur, qui Hungaricae linguae ignari sint.”

A XIX. század második negyedében — Lágner György és Sándor lelkipásztorsága idején — lassan, fokozatosan folyik a gyülekezet magyarosodása. Az 1829-i Superintendentialis Visitatio alkalmával felvett jegyzőkönyvben⁴¹ ezt olvassuk: „az Oskola Mesternek meghagyatott, hogy igyekezzen a Magyar nyelvet tökéletesebben megtanulni és az Oskola Gyermekeket e magyar M. Városban magyarul tanítani”. Lassanként megszűnik a kétnyelvűség, feleslegessé válik a külön istentisztelet, mert a németet már alig látogatják. Érdekes népi névmagyarosodási folyamat indul meg: a Greifensteinokat *Káro* (Károly), *Kindteket* *Kómár* (Kalmár),⁴² a Bindereket *Pintér* néven emlegetik faluszerte.

A Kölesdre letelepedett németiség tehát másfélszázad alatt beolvadt az evangélikus magyarságba, asszimilálódott, s ma már szoros egységet alkot vele.

A település korának három népelemén kívül a múlt század folyamán egy negyedik jelenik meg: különböző vidékekről magyar katolikusok telepednek meg napszámosként, iparosként Kölesden. Telkes gazda — *pógár embër* — nincs köztük. Később házat, szőlőt szereznek s számuk — természetes szapo-

⁴¹ Az ev. egyház irattárában.

⁴² A család egyik Károly nevű, illetve kereskedő foglalkozású őséről.

rodás és bevándorlás folytán — nőttön-nő: 1841 óta 160-ról⁴³ 549-re ugrott.⁴⁴ Ez az új kat. elem azonban nem hatott alakítóan a népi közösség életére, nem jelentett új szint. A különböző vidékekről egyenként betelepülők belesímultak az adott magyar környezetbe.

A mult század végén tehát a sok elemből összetevődő Kölesd éppúgy, mint Kistormás egységes néprajzi arccal áll előttünk. Ennek a népi egységnek legfeltűnőbb, legkönnyebben ellenőrizhető kifejezője a nyelv.

Mind Kölesd, mind pedig Kistormás ma egyöntetű nyelvjárást beszél.

Kölesd a dunántúli nyelvjárásterülethez⁴⁵ tartozik. Az első telepesréteg, a Simontornyáról és környékéről bevándorló magyarság ezt a nyelvjárást hozta magával. Ehhez alkalmazkodott a más nyelvjárásterületekről érkező magyarok népnyelve, s ezt tette magáévá — tősgyökeres kiejtésével, hangtani, alaktani, szóképzéstani, mondattani és jelentéstani sajátosságaival — a megmagyarosodott németiség is. A németiség beolvadásának nyelvi nyomai nem maradtak. A kölesdi szókinszben számos német jövevényszó van ugyan (*gang*, *stúlrúd*, (kakasülő), *tertály*, *kászli*, *firhang*, *kalázli* (üveg pohár), *pintli*, *rékli*, *mándli*, *puruska* (pruszlik), *rendédli*, stb.), ezek azonban nagyrészt nem a német népnyelvből, hanem a felsőbb társadalmi osztályok nyelvéből kerültek a kölesdi nyelvjárásba, tehát nem horizontális átvétel, hanem vertikális leszállás eredményei. A szekrény pl. a tormási németek nyelvében *šank*, a kölesdi *kászli* tehát nem ennek, hanem az úri osztály német jövevényszavának átvétele.

A kistormási népnyelv ma szintén egységes, ez az egység azonban különböző nyelvi elemek harcának és kiegyenlítésének eredménye.⁴⁶ A nyelvjárás kialakulásával és sajátság-

⁴³ Fényes E.: i. m. I. 312. l.

⁴⁴ Statisztikai Közlemények, 1930-i népszámlálás.

⁴⁵ Horgér A.: A magyar nyelvjárások. 14–15. l. — Vass J.: A dunántúli nyelvjárás, Magyar Nyelvészet V.

⁴⁶ Schmidt H.: A magyarországi német nyelvjáráskutatás módszerei és problémái. Magyar Nyelv, 1924. évf. 169–171. l. — Die wissen-

gaival a Zeitschrift für Mundartforschung (Teuthonista) XIII-ik évfolyamában megjelent tanulmányomban (Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn)⁴⁷ részletesen foglalkoztam, most csak az eredményekre kívánok röviden utalni.

A nagy területről származó tormási telepeselek régi hazájuk különböző nyelvjárásainak elemeit hozták magukkal. Ezek közt az uralkodó: 1. a Wiesbaden környékén beszélt ú. n. *belsőfrank* (binnenfränkisch) és 2. az *oberhesseni* (oberhessisch) nyelvjárás volt. A nyelvi elemek harca a hangtan és a laktan terén általában a déli, *belsőfrank* dialektus javára dőlt el, de a szókincsben igen sok elem maradt meg az *oberhesseni* nyelvjárásokból. Feltűnő ez a jelenség pl. a szókincs egyik legősibb rétegében: a rokonsági fogalmak jelölésében. A kistormási *herxe* 'nagyapa' *frāxe* 'nagyanya' *šnerx* 'meny', *toxtrman* 'vő' régi jellegzetes, a származási területen is kihálófélben levő oberhesseni formák.⁴⁸

A nyelvi kölcsönhatás magyar-német irányban jelentékenyebb, mint fordítva, azonban csak a szókincs területére korlátozódik. Főként a következő területeken találunk magyar, illetőleg magyar közvetítésű jövevényszavakat: 1. földművelés (*paŋe* boglya, *petrentse* petrence, *tšalamāti*, csalamádé), 2. állattartás (*piko* bika, *hois* 'hajs', *tšāli* csálé, *kaše* kacska, azonkívül számos ló-, szarvasmarha-, kutyanév), 3. építkezés (*kōri* 'góré', *lātsi* lacikonyha), 4. ruházkodás (*pēntek* pendely, *khapse* kapca, *patšker* bocskor, *punte* bunda, suba, *totroš* fodros), 5. indulatszó (*nahōt* nahát, *hōt* hát) stb.

Amint a nyelv, úgy a népi élet egyéb megnyilvánulásai terén is a múlt század végére teljes kiegyenlítődés történt a két közösségben a különböző elemek között, úgyhogy a néprajzi

schaftliche Untersuchung der deutschen Mundarten Ungarns. Sonntagsblatt, 1922. 25. sz. — Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ungarische Rundschau, III. 656—677. 1. — Herkunft und Mundart. Ungarische Jahrbücher, XIV. 63—75. 1. — Typische Entstehungsformen donau-deutscher Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 1939. évf. 1. sz.

⁴⁷ Zeitschrift für Mundartforschung, XIII. 4. sz.

⁴⁸ A marburgi Wortatlas és a Ressen-Nassauisches Volkswörterbuch kéziratosszógyűjteménye alapján.

jelenségek tárgyalásakor egységes kölesdi és egységes tormási típusról beszélhetünk.

Településforma.

A telepforma kialakításában mindenekelőtt a táj térszíni jellege volt a döntő. A Völgyesség hosszú völgyekkel megszakított dombvidékének a legtermészetesebb településformája a völgyi soros falu. A lakóházak a hegy lábánál helyezkednek el, pontosan követve a *part* kanyarulatait. Ennek a településnek természetes előnyei: a part védelmet nyújt az időjárás viszontagságai ellen, könnyebb a víz-kérdés megoldása (közelebb nyerek a talajvizet).⁴⁹

A térszín döntő befolyásán kívül kétségtelenül fontos tényező volt az elpusztult régi falvak nyomainak és a földesúri irányításnak alakító hatása. A két falu régi magyar településformájára vonatkozólag nincs semmi adatunk. Az újabb település korában — a néphagyomány szerint — mindkét faluban csak egy-egy ház, egy-egy urasági épület állott: Kölesden a mai nagyvendéglő, Tormáson pedig a községi kocsmá (*vertshaus*) helyén. Ez a két épület lett a további település kiinduló pontja. A két község valószínűleg először egymás irányában kezd terjeszkedni. (Ez felelt meg Mercy egyesítő törekvésének is.) Így épül ki Kölesden a Harchegy és Temetőhegy között az Öreg-utca, a Harchegy és a Zengőhegy között Tormás felé a mai Rákóczi-utca. A zsámbéki menekülők telepedési helye a Zsámbék. Azután megindul a terjeszkedés délkeletre Szekszárd felé is. (Szekszárdi- és Taliga-utca). A szegénységnek, új települőknek a Kölesd patakon túl jut csak hely, s ezt az új falurészt Tolna vármegye egyik legkisebb községéről *Belacnak* nevezi a néphumor.⁵⁰ Az Öreghegy lábánál húzódó Bezerédj-utca jelenti a legújabb, a vasúti állomás felé való terjeszkedési irányt. (Új-utcának is nevezik).

A falu középpontja a nagyvendéglő. Vastag bástyaszerű falait a régi alapok felhasználásával még Mercy emelte. Az 1840-es években megyegyűlések színhelye, a Bach-korszakban

⁴⁹ H. Schmidt: Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBI. II. 173. I.

⁵⁰ Weidlein J.: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBI. IV. 244. I.

szabadkőműves páholy.⁵¹ Vele szembeni épült a községháza. Fent a Temetőhegyen a ref. és ev. templom tornya nyúlik a magasba. A kis katolikus imaház és a zsinagóga szerényebben a völgyben húzódik meg.

Kistormás települési kiindulópontja a pusztán álló egyetlen épület: a mai kocsmá volt. Itt a telepítés határozott irányítással történt. A telepesek megérkezése után Mercy személyesen jelent meg pusztáján és — az uradalmi épülettől északkeleti és északnyugati irányban — kimérette a telkeket. Valószínűleg először csak a Kirchberg (*khērixpērk*)—Goldberg—Kurutzenberg (*krutsepērk*)—Schimmelsberg-köztí V-alakú völgyet szállták meg a telepesek. Az utcát Felső- és Alsó-utcának (*ēvrkas*, *unrkas*) nevezték. Ehhez a két utcához csatlakozott azután később a lakosság szaporodásával Felsőnána felé a Nánai-utca (*nōnerkas*) és vele párhuzamosan a csatorna túloldalán a szegénynegyed, amelyet tréfásan, gúnyból „Város“-nak (*štāt*)⁵² nevezett el a lakosság. (A magyarok ezt is Belacnak hívják).

A központ a községi kocsmá előtti kis térség, a közösségi megnyilvánulások főhelye: itt állítják fel búcsúkor a falu májusfáját, itt táncolnak a búcsúsok. Az Obergasse-ban volt a régi községháza és az ev. iskola, a templom pedig a Kirchberg-ről tekint le a falura.

A telepformát az összehasonlító néprajz szempontjából vizsgálva: két azonos jellegű faluszerkezettel állunk szemben. Mindkettő a térszínhez simuló völgyi település. Az azonos faluszerkezet oka a földrajzi és történelmi tényezők azonossága: a hasonló térszín és a telepítés irányított volta.

A házak egymáshoz való viszonya a bányászati gyarmatfalu formájára,⁵³ a soros falura emlékeztet. Ez a falutípus általánosan elterjedt Németországban is,⁵⁴ sőt a német településtörténet szerint a középkorban éppen frank földön alakult ki,⁵⁵ heseni telepeink előtt tehát jólismert lehetett.

⁵¹ Szájhagyomány.

⁵² Weidlein J.: i. m. 244. l.

⁵³ Magyar Földrajz II. 325—28. l.

⁵⁴ W. Pessler: Handbuch der Deutschen Volkskunde, III. 176—178. l. — R. Beitzl: Deutsche Volkskunde, 32. l.

⁵⁵ A Magyarság Néprajza I. 131. l.

Építkezés.

1. Udvarszerkezet.

Éppúgy mint a faluszerkezetet, a telkek beépítését is a táj és a földesúri rendelkezés szabta meg. Zinzendorfi és Mercy hosszú, keskeny, udvarlábás szalagtelkeket mérettek ki telepeseiknek. A telek kijelölése a völgy közepén haladó úttól indulva történt, az udvarláb a hegyre került. A ház építéshelye nem az út, hanem a part vonalához igazodott. Jól megfigyelhető ez a kölesdi Obergasse-n: ha nagyobb a távolság az út és a hegy között, a házak beljebb épülnek s az útra nem kiskert, hanem széles gyümölcsös kert (*obstkörte*) néz.

A soros falunak, a szalagtelkeknek természetes udvartípusa a soros udvar:⁵⁶ a telek hosszában egyvégébe épített lakóházzal, istállóval, fészerrel. Ez az *igenyös ház* volt a település korabeli háztípus.

Ma két népi házformát figyelhetünk meg községeinkben: Kölesd — néhány városi mintára széltében utcára épített háztól eltekintve — tovább őrzi a régi soros építkezést, Tormáson pedig egy másik udvartípus: a *Hakenhof* (hajlított udvar),⁵⁷ vált uralkodóvá. A gazdasági épületek: istálló (*štál*), kocsiszín (*ai~fört*) csűr (*šope*) a telek lábában külön épületként, derékszögben állanak a lakóházza.

Érdekes, hogy ez a csűrös építkezés — a Dunántúl monográfiáiőrőja, Kogutowicz Károly szerint — általában a németlakta vidékekre jellemző.⁵⁸ Kistormási multja valószínűleg nem nyúlik vissza a település koráig — ekkor ugyanis a tűzveszély miatt hatósági intézkedések tiltják a keresztbe-építést — de későbbi gyors elterjedésének oka a frank -alakú kettős, illetve -alakú hármas-tagozatú építkezési hagyomány⁵⁹ érvényesülése lehetett.

⁵⁶ U. o. I. 134. l.

⁵⁷ H. Schmidt: Haus und Hof der Donauschwaben, i. h. 182. l. — R. Hartmann: Haus, Hof und Tracht. Wörter und Sachen XIV. 1. sz. — A Magyarország Néprajza I. 135. l.

⁵⁸ Kogutowicz K.: i. m., I. 121. l. — A Sárközben újabban terjedt el.

⁵⁹ R. Beitzl: i. m., 75—76. l.

2. Építőanyag.

Az építkezés anyaga a földrajzi tényezők függvénye. A Völgyesség löszországaiban a legtermészetesebb építőanyag ősi idők óta a föld. A vidék első telepesei, a kő- és bronzkori ősember a Csonthegy és kistormási völgy ásatási adatai szerint a partok löszrétegébe vájta barlang- és putri-lakásait.⁶⁰ Ez az ősi primitív építkezésmód a mai napig tovább él. Kölesd falu végére szorult szegénysége, cigánysága ma is partbavájt barlanglakásban lakik. Partba vágják a *pinceszerek* préházait is és minden telek lábában — Kölesden és Tormáson egyaránt — ott találjuk a partban a *lacikonyhát* (*lātsi*), a *kemencét* (*pakōve*), a *pincét* (*kehlr*), a *tikólat* (*hinklštāl*). Az ősi kezdetleges formát itt is a melléképiletek őrzik legtovább.

Az építkezés fejlettebb fokán — így természetesen a XVIII-ik századbéli telepítés idejében is — a földbe mélyesztett ősi hajlékokat földre épített házak váltják fel, de a falak anyaga továbbra is a föld. *A partból építkeznek.*

Községeinkben három faltípussal találkozunk: 1. a tömésfal (*kštample mauern*), 2. az égetetlen, napon szárított vályogból (*khōtštā~*) rakott fal és 3. a téglafal (*tšielmauern*).

A legrégebbi a tömésfal. A földet a maga portájáról szerzi a gazda. Levágnak egy *partot*, megvizezik, *méggyöngítik* a földet *pějvával*, *számával* hintik meg és az így elkészített *ágyást* jól *męgtipratják* lóval vagy tehénnel.

Az építés a régi világban kalákamunka volt. Összegyűlt az atyafiság és a tömőmester *főtönte* a falat. *Ducokat* ástak le, s az ezek közé leállított tömődeszkák között megrakták földdel, és tömösúlyokkal (*plauel*) jól megsúlykolták. Vidám munka volt. Egy, aki *legfüttyösebb* volt, *füttyüt* s annak a nótájára dolgozott a tömösúlyok egész nap. Mikor *főtömték* a falat, mind a négy sarkára zöld ágat, *májfát* tűztek. *Ablak- és ajtóhelet* (*tēr- und finstrlox*) csak azután vágtak, mikor a tető is fent volt, különben bedőlt volna, mikor tetőépítéskor felette jártak.

A ház földjét szépen letapasztották, *csöppüvel*, *kóccal*, *sárgafőddel* *écsiszáták*, hogy igényes, síma legyen. A pádi-mentom tehát szintén föld.

⁶⁰ Wosinszky Mór: i. m., 222., 442. l.

Az építkezéshez szükséges többi anyag is kikerült a hártárból. Erdejük nem volt ugyan, de a tetővázhoz szükséges fát az uraság erdejéből vághatták. „Fa... úgy tűzrevaló, mint az épületre való is, az ő magok bejelentése mellett ingyen engedtetik“ — olvassuk az urasággal 1732-ben és 1754-ben kötött kölesdi Kontraktusokban. — „Wenn einer ein Neues Haus-Bauen Willens ist, wird ihnen das Holz ohne Entgeld dazu gegeben“ — áll a tormásiaknak 1731-i szerződésében.

A fedőanyagot: a *zsuppot* (*šāpštrū*), *nádat* (*rōr*) megtermette a föld. A *zsupp*-tetőhöz (*štrūtax*) csépfával (*trēšflēgl*) csévelt rozsszalmát használtak, a nádat pedig a kölesdiek a Szigetben, a tormásiak a Morast-ban aratták rossz kaszából készített *gyalázkával*⁶¹ (rörmesr) télidőben, a jégen. A szabadon „nádlásért“ a kölesdiek adót is fizettek földesuruknak: évi „kétezer jó kéve nádat tartoztak beszolgáltatni“.⁶²

A zsuppfedés az ú. n. németes fedésmóddal, a teregető zsuppolással⁶³ történt. A nádazást az országszerte elterjedt módon⁶⁴ végezte a nádazó ember. *Girizdēs nádverővel* simára verte a nádat, hogy olyan *igenyēs lēgyēn, mintha nyirték vóna*.

Az uralkodó tető-típus a kétsíkú *nyergēstető*,⁶⁵ az *üstökös* fedél⁶⁶ ritkább. A ház udvari hosszanti oldalán *gádor* (*gang*) fut végig. A legrégibb típus a tető megnyúlása folytán keletkező *ereszalja*. Később a megnyult ereszt *szarkalábakkal*, faoszlopokkal (*phailer*) támasztották alá, a módos gazdaházak elé pedig fehérre meszelt kőoszlopos gádort, tornácot építettek.

Újabban a ház falát vályogból, a legutóbbi időben pedig — városi mintára — egészben vagy részben téglából építik. Az új fedőanyag a *cserépsindő* (*taxtsiel*).

A hesseni Fachwerk-építési tájról származó németeket az új haza más földrajzi viszonyai új építési feladatok elé állították. Fában szegény vidékre kerültek, ahol a fő építőanyag a föld. A szükségsszabta alkalmazkodás hamarosan végbe-mehetett.

⁶¹ Alakja megegyezik a Magyarság Néprajzában a II. 692. sz. ábrán közölttel.

⁶² 1767-i Urbarium, 8. p. (Kölesd).

⁶³ A Magyarság Néprajza, I. 163. l.

⁶⁴ U. o. I. 162. l.

⁶⁵ U. o. I. 161. l.

⁶⁶ U. o. I. 160. l.

3. A lakóház belső tagolódása.

Kölesden is, Tormáson is a legegyszerűbb forma a kétszettű szoba-konyhás zsellérház. A gazdaházak — a szegényebbek is — háromosztatúak: szoba-konyha-kamrás típusok. A módos gazdaházakban ez a forma tovább fejlődik, a helyiségek hosszanti irányban megkétszereződnek, s így alakul ki a mai nagygazdaház Kölesden és Tormáson ugyanolyan sorrenddel: az utca felől van az *első szoba (fereštup)*, azután a *télkonyha (vintrkhiž)*, *hátussó szoba (hinrštup)*, *kamora (khamr)* a padlásfeljáróval, a *nyárikonyha (sumrkhiž)*. A helyiségek sorát a partbavájt *lacikonyha (lātsi)*, *sütőház (paköve)* egészíti ki.

A szobáknak nincs külön bejáratuk az udvar felől, mint a Jankó János nevezte ú.n. magyar típusú házaknak,⁶⁷ hanem a konyha *pitarából* vezet ajtó az *első- és hátussó szobába*. Ebből a körülményből nem kell feltétlenül német hatásra következtetnünk, pusztán csak arra, hogy a házak építése korában a füstelvezetés — szabadkéményen keresztül — már megoldást nyert.

4. Tüzelő berendezés.

A ház belső tagolódása szoros összefüggésben van a tüzelőberendezés kérdésével.⁶⁸ Kölesd és Kistormás több-konyhás népi lakáskultúrája elég teljes tárgyi sorozatot nyújt a fejlődésmenet megfigyelésére. A legősibb típusokat a prэшázak, lacikonyhák, nyári konyhák őrzik, a téli konyhák pedig modern zárt takaréktűzhelyükkel (*špör.öve*) már a városi fejlődési fokot jelzik.

A tüzelőberendezések kialakulása Kölesden és Tormáson általában egyformán ment végbe és beleilleszkedik a déli magyar háztípus Bátky-rajzolta fejlődésmenetébe.⁶⁹

A legősibb fokot a prэшázak tüzelője mutatja: 60—80 cm. magas sárból tapasztott négyszögletes *tüszhel (faierhērt)* közepén kis gödörrel. Itt égett szabadon a tűz. A tűz felé vas-

⁶⁷ Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza, 205—206. l. — A Magyarság Néprajza I. 202. l.

⁶⁸ A Magyarság Néprajza I. 171. l.

⁶⁹ U. o. I. 183. l.

lábat (traifus),⁷⁰ lábas kotlát, tiglít (tíl)⁷¹ állítottak, mellé pedig mázatlan parasztfazékakat⁷² (tipe aus ér) tették.

A település korának kétsejtű háza már természetesen két tüzelőberendezéssel rendelkezett. A szobában Kölesden a sövényből fonott, sárral betapasztott *patkás* *banyakemence*⁷³ állott. Tormáson az öregek emlékezete szerint sohasem volt a szobában kemence, hanem zöld kályha (*khaxelöve*). Mindkettőt a konyhából fűtötték.

E két-egységű tüzelőberendezéssel az eredetileg a konyha közepén álló *tüszhel* az oldalfalhoz, a sarokba került, s a fal hosszában a kemence, illetőleg kályha szája elé *tüszhel-patkát* raktak. A *patka (maierxe)*, valamint a *kuszkó* a főzésen kívül ülő- és fekvőhelyül is szolgált. Este öreg göncöket raktak rá s itt aludt a gyerekeféle. Nóta is van róla:

Édesanyám szoktatott a patkára,
Ne fekügyek a paplanyos ágyára.
Nem kê nekem selëm paplany-takaró
Nem vagyok én úri nemzetbű való.

A fejlődés harmadik fázisában a kemence szobái helyét a kályhának adja át, maga pedig kikerül a konyhába. Laposabb, alacsonyabb, négyszögletes lesz, hasonló a régi *tüszhel*-hez. A tetején főznek, benne pedig sütnék, aszalnak. A szája alacsonyan van, *lëkupërcolva*, *lëguzsgulva* kell belevetni a kenyeret, *úgyhogy piszkos lesz az embër lányának a kötënye*. Megmarad mellette a régi *patka*, és kifejlődik a harmadik tüzelőberendezés, a *katlany (kheslöve)*. Ez már egy lépést jelent a zárt tüzelés felé. Legrégibb formáját így mondják el a kölesdi öregek: három téglát állítottak a tűzhelyre, besározták, erre állították a *bagrácsot*, elé pedig fazekat raktak. Ma már mélyített katlanyokat építenek alul égő tűzzel. A fejlődésnek ezt a fokát nagyon sok kistormási lacikonyha őrzi még.

⁷⁰ U. o. I. 189. I. — Hessenben: Alberus Dict. a 3 b: Chytrapus: ein dreifusz daruff man die dopffen oder phann setzt.

⁷¹ A Magyarorságn Néprajza I. 189. I. — Alakja olyan, mint a hartai *rajndl-é* (Fél E.: Harta néprajza, 7. á.)

⁷² Göröncsér csinálta cserépfazék.

⁷³ A Magyarorságn Néprajza I. 222. I.

A fejlődés negyedik foka: a szabad tűzhelyet a zárt, rakott aljú, vaslapú takaréktűzhely (*špōrōve*) váltja fel, a kemence, katlany pedig kiszorul a nyárikonyhába vagy a partba vágott lacikonyhába.

A régi szabad-tűzhely legnehezebb problémája a füst elvezetése volt. Ősi fokon az ajtón áradt ki a füst.⁷⁴ Ennek a füstelvezetésnek következményét, a kettős ajtót⁷⁵ nagyon sok nyári és lacikonyhán ma is megtaláljuk, különösen Kistormáson. A kétrészes ajtó (*ēvrtēr, unrtēr*), a füstös konyha velejárója általánosan elterjedt Németországban, megvan Hessenben is,⁷⁶ tehát onnan hozhatták magukkal német telepeseink. Ma már elsődleges rendeltetését elveszítette, de célszerűsége miatt gyakran alkalmazzák: ha felső tábláját nyitvatartják, világosság jön be a gyakran ablaktalan nyárikonyhába, alul viszont nem jöhet be a baromfi, a kutya.

A füstelvezetés későbbi módja a szabadkémény (*rāfang*). A kéménykürtő három oldalon a falra, a negyediken a füstgerendára (*mantlpaum*) támaszkodik. Ez a füstgerenda két részre tagolja a konyhát. Kéményépítéssel Kölesden már 1791-ben találkozunk. Azt olvassuk az ev. egyház számadásában: „Oskola Mester lakó Szobája konyhával és kéménnyel edjütt ujra épült respective vájogból“. — A szabad-tűzelést ma már hatósági rendeletek tiltják s így a szabadkémény a parti lacikonyhákba szorult vissza.

Bútorzat.

Kölesd és Tormás parasztházainak bútorzata feltűnő egyezést mutat, úgyhogy párhuzamosan tárgyalható.

A régi konyhaberendezést a nyárikonyhák őrzik. Itt áll a két *kecskelábra*, *iksra* fektetett egyszerű asztal (*tīš*) a *tulipányos kászli* a *rakodótálással* (*kemölte khixesank met šislpret*), a *fazekas dészka* (*tipepank*) cifra fazekakkal, a *falitálás* (*tsapepret*) mázas tányérokkaival, a *sajtáros pad* (*vasrpank*) a *vizessajtárral* (*vasrtsuvr*) egy-két négylábú *gyalogszék*

⁷⁴ U. o. I. 194. l.

⁷⁵ U. o. I. 170. l.

⁷⁶ W. Hoffmann: Rhein Hessische Volkskunde, 44. l.

(*štiltxe*). A köcsögök (*milixtipe*) kint vannak a gádor előtt a *köcsögfán* (*milixtipeštok*).

Az *első szoba* (*fēreštup*) hagyományos berendezését még változatlanul őrzi néhány szegényebb ház. A szobának eredetileg csak két ablaka volt: egy asszimmetrikusan az utcára, egy az udvarra. Ennek megfelelően sarkos volt a berendezés. A két ablak közt cifrára faragott *rúzsás* vagy *tulipányos sarokpad* (*kemölte pank*). Előtte *asztal* (*tiš*), az asztal felett *lámpás* (*lampe*). A belső ablaktalan fal mentén áll a két magasra felvetett *tulipányos ágy*, *nyoszolya* (*pet*), egyik végén tornyos, a másik végén gombja van. Ember-magasságra felvetik, csakúgy duzzad a sok vánkostól. Ezek a nyoszolyák csak *hívságra* vannak, kedves vendég, a gyerekágyas asszony vagy a halálra készülő szüle fekszik csak beléjük. — Az ágyak előtt négy sásból *fonyott* ülésű támlásszék (*li~štul*). Európa-szerte elterjedt parasztbútór, általános Németországban is.⁷⁷ — Az ajtó mellett *ládafiás tulipányos láda* (*khist*), felette festett *fogas* (*tsapepret* vagy *vantšenklitje*). Bútornak számít a szoba közepén végigvonuló vastag mestergerenda is (*tarixtsuk*). Nóta is szól róla:

Alacsony a mestergerendája,
Föléri a rózsám bukrétája.

A mestergerendába vert szögekről lóg a nagylány sok keményített csipkés alsószoknyája, péntője.

A régi falusi festett bútort nagy gazdaházaknál mindenütt az olcsó, divatos gyári bútor váltotta fel, s a két utcai ablakkal egyidejűleg a régi sarkos berendezés helyébe a szimmetrikus berendezés lépett. Megjelenik az *ómárium*, vagy *fönnálló*, a *szekrény*, *kanapé*, *subláda*, rajta sok *kalázlival* (üvegpohárral), *bögrével*. A falon rendszerint *rámában* ott van a menyecske menyasszonyi koszorúja.

A *hátussú szoba* (*hinrštup*) berendezésének nincs hagyományos rendje. Ez a család hálókamrája, nappali munkahelye. Ablaka rendszerint csak egy van, csak ott van kettő, ahol télen takácsmesterséggel foglalkoznak a férfiak. Itt találjuk a rokkát (*špinrat*) is. Itt vannak a régi egyszerű fekvő-

⁷⁷ K. Hahm: Deutsche Bauernmöbel. 9. ábra.

helyek: a *gyékényfonyatos ágyak*. Ilyen ágyakkal az istállókban is találkozunk, ott van az új házasok hálólhelye. Ősi európai bútordarab, általános Németországban éppúgy, mint nálunk.⁷⁸

A két falu bútortárában található feltűnő egyezés magyarázata: a parasztbútor nem a primitív kezdetek szerves továbbfejlesztéseként; hanem legnagyobbbrészt magasabb társadalmi osztályok bútorkincsének átvételeként alakult ki.⁷⁹ A tormási telepések bútorfelét nem igen hoztak magukkal, bútorkultúrájuk tehát már itt — formában és ornamentikában egyaránt — magyarországi minták után fejlődött. Ezek a minták első fokon a magyar nemes házak bútorai voltak, másodfokon pedig a gyári polgári bútor.

Kölesdtormás bútorkultúrájában tehát három réteget különböztethetünk meg: 1. primitív magukkészítette bútorok (*gyalogszék, gyékényágy, fonyottszék*), 2. a kisiparos készítette, nemesi házak bútorait utánzó festett — *tulipányos, rózsás* — bútor (falitéka, tálas, láda, tornyoságy), 3. a városi polgári ízlésű bútor (*ólmárium, szekrény, mai ágyak stb.*)

A három réteg viszonyát általában a vagyoni helyzet határozza meg, de a két faluközösség közül a tormási konzervatívabb: az első és második réteget hívebben, tovább őrzi, mint a jobban elvárosiasodott kölesdi.

Viselet.

A két falu néprajzi arcában az eltérő viselet a legszembeötlőbb megkülönböztető vonás. A viselet erősebben emberhez, közösséghez kötött s függetlenebb a külső tényezőktől, mint a néplélek többi tárgyi megnyilvánulása: a telepforma, ház vagy berendezés. Az anyag felett itt nagyobb szerep jut a formának, a néplélekből fakadó alakító erőnek, s így válik a népviselet a népi közösségek jellegzetes külső ismertető jegyévé.

A népviselet feltétele az autochtón, önálló népi kultúra,⁸⁰ s az erősen élő közösségi szellem. Mindkét feltétel megvolt

⁷⁸ A Magyarország Néprajza I. 673. ábra.

⁷⁹ W. Pessler: i. m. III. 25. l.

⁸⁰ W. Luh: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Blätter für Volkskunde XXV. 73. l.

községeinkben, a kisebb, zártabb Tormáson azonban erősebben és tovább, mint a városi hatásoknak jobban kitett, nagyobb Kölesden. A paraszt kendert termelt, birkát tenyésztett s az így nyert textilanyagot maga dolgozta fel hagyományos formák szerint. Ezek viseleteinek legősibb darabjai. Ezekhez később egy újabb réteg csatlakozott: a bolti anyagokból készített, történelmi korok úri viseletét utánzó ruhák rétege. A hosszabb rögzítés, a közösségi asszimilálás folytán — tágabb értelemben — ezek is népviseletté váltak. Kölesd legújabban mindinkább követi a városi divat változásait, a közösségi szellem viseletirányító, egységesítő szerepe meggyengült, s így itt ma már a népviselet kihalásáról beszélhetünk.

Kutatásunk tárgyi emlékek és szájhagyomány alapján körülbelül három emberöltőre terjed ki, de az összehasonlító néprajzi s nyelvi adatok — különösen Kistormás esetében — megengedik a messzebb multba való visszakövetkeztetést is.

A) Női viselet.

1. Fésülködés, fejrevaló.

A régi világban a kislányok Kölesden is, Tormáson is leeresztett hajjal jártak. Egy *fonyatban* (*šnats*) lógott hátul a hajuk, s a végére a kölesdiek piros pántlikát kötöttek, a tormásiak pedig fehér horgoltszélű galandot (*kehëklte hōršnūr*) fontak bele.

Már a nagylány és a menyecske hajviseletében éles ellentétet mutatott a két falu. A kölesdiek hátul a tarkó fölött, a tormásiak pedig a fejtetőn viselték a kontyot. Az előbbi fésülködés tehát vízszintes, az utóbbi függőleges irányú meghosszabbítását jelentette a fejnek.

A kölesdiek hátrafésült hajukat *négýágra fonyták*, s a tarkó felett tették fel kontyba. Ez a hajviselet általánosan elterjedt hazánkban.⁸¹

A tormásiak előrefésült hajukat összemarkolták, s a fejtetőn fehér galanddal (*hōršnūr*) szorosan megkötötték. A kötés alatt hajtűt dugtak át. Ez a *hōrnöl* 'Haarnadel' ősi fokan 8–10 cm hosszú lúdtoll darab (*fērekhil*), vagy pedig ugyan-

⁸¹ A Magyarorság Néprajza I. 389. l.

ilyen hosszú, két végén nyílszerűen kiszélesedő és elkeskenyedő fadarab. A haját két ágra (*trēre*) osztották s a *hörnöl* körül kontyba (*hōrvikl*, *šnats*) csavarták. Ez a hajviselet eszközkeivel (*hörnöl*,⁸² *hōršnūr*) és terminológiájával (*trēre*, *šnats*, *vikl*) együtt hesseni örökség, a jellegzetes hesseni ev. viselet hű megőrzése.⁸³ A származási területen eredeti alakjában ma már csak a Schwalmban, de továbbfejlődött, ellaposodott formájában még számos helyen él (Marburg, Giessen vidéke, Hüttenberg, Taunus). Tormáson az öregasszonyok nemzedéke őrzi még a *hōrvikl*-t.

A női fejrevaló a hajviselet függvénye, a kölesdi és tormaí különöző fésűlködésmód tehát már magában rejti a főköti különözöségét is. A főköti azonkívl mint a legszembeötölöb népviséleti darab mindenütt a viseletek legjellegzetesebb, legtudatosabb jegyeként szerepel.

A kölesdi menyecskéek fejrevalója három részből állt: a kontyból, a piros *ásókendő*ből és a *píntliből*. A fejrevaló feltelete így történt: a piros kázsmér, rózsás *ásókendőt* egyik átlója irányában négyrét hajtotta a menyecske s hátrakötötte, menyecskésen *kikötötte* vele a fejét, úgyhogy a hátul csomóba feltett haj szabadon maradjon. Erre a hajcsomóra került azután a *pántlikás konty*. Ez háromnegyed-kör alakú kéregpapirosból kivágott, *lópata-formára* meggörbített ú. n. kéregfőköti.⁸⁴ A keménypapirost bevonták *selémmel*, rózsát, mindenféle *mütyürrét* tettek rá, hátul pedig két tenyérnyi széles, egy méter hosszú fekete moirée-pántlikát varrtak rá, hogy csak úgy *lobogott* a menyecske után, mikor fújta a szél. A pántlikás kontyba lúdtollat szúrtak s ezzel erősítették a hajfonathoz. — Elöl a *píntli* fejezte be a fejrevalót. Ez négy-öt sor összehúzott fekete csipkéből készült arcfodor, amely a két szemöldök ívével párhuzamosan, -alakban szegélyezte az arcot. „*Uan vót a menyecske vele, mint a kókulás ökör!* — mondják a mai asszonyok. Ma már levetették ezt a viseletet. Más falubeliek

⁸² F. Hottenroth: Nassauische Volkstrachten, 133—348. 1. — Germanisches Museum (Nürnberg) 462. sz.

⁸³ K. Hessler: Hessische- Landes- und Volkskunde. II. 47. 1. — F. Hottenroth: i. m. 140. 1. — R. Helm: Köpfe und Trachten, 11. 1. — W. Luh: i. m. 48. 1. — Sigrid Ebert: Die Marburger Frauentracht, 48. 1.

⁸⁴ A Magyarország Néprajza L. 394. 1. — Kiss G. Ormányság. 101. 1.

annyira nem szerették, hogy a máshonnan hozott menyasszony előre kikötötte, hogy nem kell neki „*pintli*”.

A kölesdi fejkötő-viselet földrajzi szálai a keleti magyar szomszédközségek, Medina, Kajdacs, Dorog felé nyúlnak. Ezekben a községekben volt a kölesdivel azonos női fejrevaló. A viselet története nem egészen világos. Valószínű, hogy különböző eredetű és régiségű elemek egységbefoglalásáról van szó. A legrégebb az *ásó kendő*; a *konty* valószínűleg a múlt században az úri osztályból származott a nép közé,⁸⁵ a *pintli* pedig — mint neve is mutatja — német eredetű, mivel azonban ebben a formában magyarországi német telepeseink körében — tudunkkal, — nem ismeretes, valószínű, hogy felső társadalmi osztályok közvetítésével jutott a néphez.

A kistormási főkötőnek legrégebb formája a szalagos főkötő: a *penrhāp*, (Bänderhaube). Fiatal asszonyok és leányok viselték. Ha a kölesdi kontyot a lópatához hasonlította a szemléltető kölesdi népnyelv, ezt a *tejszűrőhöz* szokták hasonlítani. A *penrhāp* csonkakúp-alakú kis főkötő, amelyet a fejtetőn ülő hajcsomóra tesznek. Ha a haj nem férne bele, inkább kívágnak belőle egy-két fürtöt. Alapja tűzött házivászon s ezt selyemmel, atlással vonják be. Oldalára tenyérnyi széles moirée szalag kerül. A ráánkmaradt példányokon a borító szalagnak a színe többnyire kék, az öregasszonyok őrizte homályos szájhagyomány azonban piros és zöld főkötőkről is tud. A szín a kort és állapotot jelezte. Az eredeti szín-szimbólika szerint a piros a fiatal lányok, a zöld a menyecskék, a kék az idősebbek és gyászolók színe. (Ugyanez a színszabály ma is él a legkonzervatívabb hesseni vidéken, a Schwalmban.⁸⁶) A *penrhāp* fejreerősítése a kétoldalt lelógó hosszú moirée-szalagok segítségével történt. Ezeket elől az áll alatt lazán (*flapix*) keresztelték s hátul a nyakon kötötték meg. A főkötő hátsó részéről még két lobogó széles pántlika lógott le. (*ti pentr mise flapxe*). Ez a főkötő mégjobban hangsúlyozta a fejnek hosszanti irányban való megnyújtását, úgyhogy az idegenek „vilálmhárítósok”-nak nevezték a tormási nőket.

A Bänderhaube egészen a világháborúig pontosan meg-

⁸⁵ U. o. I. 394. 1.

⁸⁶ M. Hahn: Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes, 23. 1. — H. Retzlaff: Schwalm, 7. 1.

örzött hesseni örökség. Őse a XIII. századbeli brabanti főkötő, amely — Justi véleménye szerint — Szt. Erzsébet leányának, Sophia brabanti hercegnőnek nagy népszerűsége folytán terjedt el széles körben Németországban.⁸⁷ Hessenben ez a főkötő-forma általában megrövidült és megkicsinyült, s különböző irányban fejlődött tovább (Marburger Stülpchen,⁸⁸ Schwälmer Betzel,⁸⁹ Hüttenberger Bandhaube⁹⁰). A ma élő és muzeális hesseni főkötő-formák már színben, formában eltérnek a tormási *Bänderhaube*-től, de teljes egyezést mutat vele a főkötő-típus, amelyet Hottenroth egy 1817-ből származó képről (Bauern aus der Umgebung von Frankfurt, 1817.) közöl,⁹¹ s melyet ő jellegzetes, régi hesseni formának tart.

A fiatalos *Bänderhaube*-ról a menyecske később levette a szalagokat s föléje áll alatti egyszeres kötéssel átlósan összehajtott fekete fejkendőt (*khoptux*) kötött. Általános vonás a népviseletekben, hogy a kor előrehaladtával mind többet takar a hajból, fejből a fejrevaló.

Körülbelül 70—80 esztendővel ezelőtt egy új, csak aszszonyoknak való fejkötő-viselet jelentkezett Tormáson: a *hūxhāp* vagy *štriflhāp* (Hochhaube, Striffelhaube). A kontyot és az egész haját borítja, tehát mintegy a kontyotfedő *Bänderhaube* és a fejkendő szerepének egyesítője. Alapja a kontyra ráboruló csonkagúla-alakú kontyfedő. Készítését még néhány öregasszony (*hāvemēxer*) érti a faluban. Faformára rongyok közé csiriz (*taik*) rétegeket tesznek s kemencében vagy napon megszáritják. Erre a fáról lekerült kemény formára varrják azután rá a főkötőt, amely két részből áll: a kontyfedőt és a fej hátsó részét befedő darabból és a hosszúkás téglalap-alakú fejrészből (*khopštik*). A főkötő dísze többszörös fekete csipkefodor, a *štrifl*, amely prémszerűen szegélyezi az arcot. A *Striffelhaube* megerősítésére nyak alatt kereszttezett s hátul a tarkón megkötött keskeny szalag (*pentl*) szolgál.

Éz a főkötő-forma a hagyomány szerint 70—80 évvel ezelőtt bukkant fel Tormáson és a szomszédos német falvak-

⁸⁷ R. Julien: Die deutschen Volksrachten, 52., 180. l.

⁸⁸ U. o. 184. l. — S. Eberth: i. m. 49—53. l.

⁸⁹ H. Retzlaff, i, m. 37. l.

⁹⁰ W. Luh: i. m. 50. l.

⁹¹ Hottenroth: i. m. 10. 3—4. ábra, 26. l.

ban. Nem a régi hazából hozott örökség tehát, hanem új fejlődés eredménye. Ez a fejlődés azonban a hesseni alapból bizonyos mértékben a hessenihez hasonló módon ment végbe. A származási területen is találunk a kistormási *Striffelhaube*-t többé-kevésbé megközelítő főkötőformákat. Legközelebb áll hozzá a Hottenroth közölte westerwaldi *Mutsche*⁹² és a nürnbergi Germanisches Museumban látható rimbachi *Abendmahls-spitzenhaube*.

Mindkét község női fejrevalói közt természetesen igen fontos az ősi lepel, a kendő szerepe. Régen a kendő nagyobb volt a mainál. A kölesdiek az *úsó kendő* fölé nagy fekete, rojtos *selëmkendőt*, *fösökendőt* kötöttek áll alatti csomózással. Tormáson a gyász és úrvacsora alkalmi — a paraszti szokásokösszégben kötelező — viselete őrizte sokáig a kendő nagyságát. Ilyen alkalmakkor a Bänderhaube fölé nagy fehér keményített fejkendőt borítottak. Az áll alatt lazán keresztezve, hátul kötötték meg (*hinepintskhoptux*). Olyanok voltak vele az asszonyok, mint a *dunna-ludak* (*ti frā sai~vi šnikants kevest*) — emlékeznek vissza a tormásiak. — A fejre borított nagy fehér lepel az ősi — a XVI. és XVII. században még Németországban is általánosan elterjedt — fehér gyásznak maradványa.⁹³

A mai hajviselet Kölesden ugyanaz a hátul-kontyos fésülködési mód, ami régen volt. A fejrevaló azonban megváltozott: leegyszerűsödött. Levetették a *pintlit*, letették a pántlikás *kontyot* s csak a középső alkatrész, a kendő maradt meg. Munkához hátrakötik, ünnepélyes alkalomra, télen az áll alatt csomózzák.

A tormási fejtetőre csavart *hōrvikl*-t ma már csak az öregasszonyok nemzedéke őrzi. Az újabb nemzedéknél a *hōrvikl* lejjebb csúszott, a régen fejtetőre csavart két fonat (*šnats*) ma koszorúban övezi a fejet: (*runte šnats*) lett belőle. A fésülködés különösen a hajadonfőtt járó lányoknál nagy

⁹² U. o. 24., 3—4., 6—7. ábra.

⁹³ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBI. IV. 30. 1. — Hottenroth: Volkstrachten aus Süd- und Südwest-Deutschland. 2, 3, 16, 41. tábla. — Hottenroth: Nassauische Volkstrachten. 104. 1. — Megvan Hartán is; (Fél E.: Harta néprajza, 56. 1.) — A fehér gyász megvan hazánkban is. (A Magyarság Néprajza I. 393. 1. — Kiss G.: i. m. 99. 1.)

gond: az anya vizet vesz szájába s ebből nedvesíti meg a sí-mára fésült haját. Hátrafésüli, 8—12 fűrtre (*trēre*) osztja s két fonatban (*šnats*) koszorúba tűzi a fejre. Ugyanilyen a fiatalabb asszony-nemzedék hajviselete is. A hajviselet változásával együtt járt a fejrevaló megváltozása is. A kontyot-tartó *Bänder-* és *Hochhaube* helyébe a lapos új fejformához alkalmazkodó csipke-főkötő, a *netshāp* (*Netshaube*) lépett. Összehúzott fekete tüll- vagy csipkezacskó, elől viaszgömbök (*vaksknep*) és szalag (*šlip*) díszíti. Általánosan elterjedt a magyarországi népviseletekben,⁹⁴ tormási megjelenése magyar népi hatásnak tulajdonítható.

2. A test ruházata.

Alsóruha.

A régi viseletben a kölesdi és kistormási alsóruha éles és jellegzetes eltérést mutatott. A kölesdi nők rövid *üngöt* és *péntöt*, a tormásiak hosszú inget (*štriflhempt*) viseltek.

Milyen volt a kölesdi viselet? Két részből állt. A felsőtestet a derékig érő *bé ümög*, *lőbike ömög* takarta. Szabása megegyezett a Magyarság Néprajzában az I. 1167. számú ábrán közlöttel. A vállán *vállfót*, ujjá alatt *páha* volt. Elöl fehér tűzés díszítette. Nyakát-ujját ráncbaszedték s bő ujjára a könyök felett piros pántlikát kötöttek. A derékig érő *ümög* kiegészítő ruhadarabja a *péntő*. Rövid bő alsószoknya. Négy-öt szélből készült. Fent tüvel ráncbaszedték s *gallérgyára* varrták. Alsó bőségét betoldott csipkeékkal, *péntőbe-valóval* fokozták.⁹⁵

A kétrészes kölesdi alsóruhával szemben a régi tormási viseletben egy részes térdigérő hosszú inget találunk. Az ujját könyök felett feltűrték, (*ti erml hun mēr ufkštrift*) — innen a neve: *štriflhempt*. Németországi örökség, a régi német alsóruha-forma. Szabása pontosan megegyezik a Luh által közlöttel.⁹⁶ 2 darabból készül: a felsőrészt (*štok*) *gyolcsból*, az

⁹⁴ A Magyarság Néprajza I. 393. l.

⁹⁵ A felső- és alsótest külön fehérenműje általános a magyar népviseletekben. (A Magyarság Néprajza I. 401. l.)

⁹⁶ W. Luh: Die Hüttenberger Volkstracht im Rahmen der bäuerlichen Gemeinschaft, XII. tábla. — F. Hottenroth: i. m. 88., 108. l. (Alt-nassauischer Typus).

alsót (*štūs*) durvább házivászonból varrták. A mellet-tűzés (*štēpsōme*) és kék-piros keresztöltéses hímzés (*merke*) díszítette.

A világháború évtizede változást jelentett az alsóruha viselettörténetében. Kölesden letűnt a *bé ümög*, s helyébe a *szűk ümög* lépett. Egyforma szűk, könyökig érő ujjja, felül külön szabott vállrésze, kis álló gallérja van. Csipőig ér és ennek is a *péntő* a kiegészítő ruhadarabja.

Az utóbbi évtizedekben beköszöntött a fejlődés harmadik fázisa: a külön részes *üngöt-péntőt* levetették („*mert a péntő ékinozza a dërëkat*”), s helyébe városi mintára a térdig érő ujjatlan, vállon gombolható úri inget kezdték viselni.

Változást hozott a háború évtizede Tormás alsóruha-viseletében is. Itt az igazodás nem a városi, hanem a kölesdi magyar mintához történt. A kölesdi viselet második fázisát — a *szűkajjú ünget* és a *péntet* (Tormáson: *joxhempt* — *pēntek*) vették át mint a szó szoros értelmében vett „levetett” ruhadarabokat. A városi divatra áttérő kölesdi lányoktól megvetették a fölöslegessé vált péntöket, s a régi hosszú ing helyett a fiatalság ezeket kezdte viselni. Érdekes példája ez annak, hogyan veszi át s örzi tovább egy népcsoport a másik levett viseletét. Az asszimilálás a *szűk ümögen* figyelhető különösen meg. A kölesdi *szűk ümög* dísztelen, a tormási asszonyok azonban átviszik *štriflhempt*-jük mellhímzését az új ingformára s díszítést kap a síma ujj is. A régi darabokat keresztöltéses technikával (*merke*), az újabbakat laposöltéssel (*ausnēe*) varrják ki.⁹⁷

Felsőruha.

A kölesdi *bé ümög*re s a tormási *štriflhemptre* vagy *joxhemptre* egyaránt hímzett melles: Kölesden a *pruszlik*, Tormáson a Leibchen (*lāpxe*) borult. Szabásukban az a különbség, hogy a kölesdi *pruszlik* *hosszabb*, kötésig érő, a tormási rövid és mélyen kivágott: csak a mellet borítja. Mindkettő a maguk szötte-fonta alsóruhával szemben, bolti finomabb anyagból, selyemből, bársonyból készül. Mindkét esetben felső társadalmi osztályoktól leszállott ruhadarabban állunk szemben. Népi multjukat tekintve azonban a kistormási

⁹⁷ F. Hottenroth: i. m. 66. l.

Leibchent kell jóval régebbinek tartanunk. A német viselettörténet kutatásai szerint a felső ruhának Mieder-re és szoknyára való osztódása Németországban már a XIV.—XV. században végbement,⁹⁸ először az úri, majd hamarosan a népviseletben is, sőt Julien Rose „tipikusan német viseletnek tekint a miedert”.⁹⁹ A XVI. századtól kezdve elterjedt már Hessenben is, s így kistormási telepeseink már a régi hazából hozták magukkal. *Leibchen*-formájuk azzal a régi hessen-nassauai típussal egyezik, amely leghívebben a keleti Taunusban őrződött meg.¹⁰⁰ — A kölesdi *pruszlik* ezzel szemben csak a mult században került a nyugatot követő úri viseletből a néphez.¹⁰¹ Az ősforrás tehát mindkét esetben ugyanaz, a nyugati mieder-viselet. A tormásiak magukkal hozták, Kölesden pedig a magyar úriosztály közvetítésével honosodott meg. Az egyezés a két falu közt nem horizontális népi kölcsönhatás, hanem vertikális irányú úri hatás eredménye.

A melles felé Kölesden is, Tormáson is átlósan összehajtott, a mellen keresztezett kendőt (*haltstux*) kötöttek: ünnepi alkalomra rojtos *selëmkendő* (*sairene haltstux met trasl*) viselőbe *kázsmér-* (*khāsmēr*) vagy ternakendőt (*ternatux*).

Télre azonban melegebb ujjas felsőruháról kell a mi éghajlatunk alatt gondoskodni. Az ujjas felsőruhák közül kétségtelenül a rövid hímzett *börködmën* a legrégebb. Csak a mellét és derekat borította. Hátát szimmetrikus bőrkivarrásos-hímzett díszítéssel cifrázta a magyar szűcs. A ködmënt ősi magyar ruhadarabnak kell tekintenünk.¹⁰²

A magyaroktól kistormási németjeink is átvették a ködmönviseletet (*frāpelts, peltsje*); és erős konzerváló, hagyomány-tisztelő erejükkel tovább őrizték. Kölesden már csak az öregek emlékezte tartja fent a *ködmënt*, Tormáson azonban még számos példányt találunk.

⁹⁸ U. o. 4—5. l. — W. Luh: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Bl. f. Vk. XXV. 31—34. l.

⁹⁹ R. Julien: i. m. 11. l.

¹⁰⁰ Hottenroth: i. m. 53. l.

¹⁰¹ A Magyarország Néprajza I. 419. l. — Fél, E.: Magyarországi ujjatlan felsőruhák. Népr. Ertesítő, XXVIII. 15, 28. l.

¹⁰² Malonyay D.: A magyar nép művészete IV. 166. l. — A Magyarország Néprajza I. 415. l.

Tormásnak régi — még a hesseni hazából származó — ujjasviselete a *mutse*¹⁰³ volt. Szabása a lehető legegyszerűbb, a mai csecsemőingecskéhez hasonló. Egy darabból szabták. A kétrét hajtott anyagra rátettek egy régi *Mutze*-t s ennek körvonalai szerint szabták ki. Elöl felvágták, hogy könnyebb legyen a felvétele. — Később újabb, testhezszabott ujjasokra is átvitték ezt a nevet.

Ez az egyszerű zubbony Justi szerint még a reformáció korából származik, s Hessen számos vidékén megvan még egyszerű vagy továbbfejlődött formában.¹⁰⁴ Tormáson letűnőfélben levő ruhadarab.

A mult század folyamán az úri osztály divatjának hatása alatt előbb Kölesden, azután Tormáson új felsőruha-formák jelentkeztek: télire a bélelt, testhez szabott, csípőig érő *csurak* (Tormáson: *tike*, *pasente šurax*), nyárára pedig a hosszú-ujjú, bőaljú lenge *lőbike* (Tormáson: *flapxe šurax*).¹⁰⁵ Kölesden már letűnt ez a viselet s átadta helyét a városi egybeszabott ruhának, Tormáson azonban tovább él, a közösség magáévá tette s kitart mellette. A népi adaptálás abban mutatkozik, hogy a gyári anyagból falusi varrónő (*nētrše*) által készített ruhára ráteszi a maga kezemunkáját: a gallért, kézelőt, kézelőt hímzéssel díszíti. A városi vonalakhöz való igazodás azonban itt is megindult. Néhány év óta hosszabbra kezdik szabni az eddig derékig érő *flapxe šurax*-ot, s övvel szorítják a derékhoz.

Az alsó test fedőruhája a *szoknya* (*rok*). A régi forma Kölesden a ráncbaszedett nagyon bő szoknya, a péntőnek gyári anyagból, selyemből, bársonyból, szövetből kartonból készült mása. A mult század közepe óta — valószínűleg a női polgári viselet krinolin-divatjának utánzásaként¹⁰⁶ a felsőszoknya alá sok fodros fehér alsószoknyát öltöttek a kölesdi nők is: *dudosra*, *burítóstra ötöztek*. Az alsószoknyákat, péntőket keményítették: *csak úgy pönög a nagylányon a sok péntő*.

A régi tormási viselet a kölesdi bő ráncolt szoknyával

¹⁰³ Hottenroth: i. m. 29. l.

¹⁰⁴ F. Justi: Hessisches Trachtenbuch, 48. l. — Hottenroth: i. m. 56. l. — W. Luh: i. m. 36—38. l. — M. Hain: i. m. 17. l.

¹⁰⁵ A Magyarság Néprajza I. 429. l. — Általános a Sárközben is.

¹⁰⁶ U. o. I. 430. l.

szemben hosszanti sűrű redőkbe rakott fekete szoknyát (*falterok, harmónikarok*) ismer. Olyan volt, mint a harmónika. Ez a szoknyaforma, mely a síma aljú ingre borult, nem szélesítette, inkább hosszanti irányban nyújtotta meg a termetet. Összehasonlító néprajzi megfigyeléseink,¹⁰⁷ valamint a tormási öregasszonyok viselete arra enged következtetni, hogy elég rövid lehetett eredetileg ez a szoknya. — A *Harmonikarock* ma már a múlté.

A tormásiak a péntővel együtt a sok alsószoknyás, rāncos szoknya viseletét is átvették a kölesdiektől, s a szoknya ma náluk is paraszti pompakeresés és feltűnési vágy eszköze lett. 8—10 rőf¹⁰⁸ anyag kell egy szoknyához, s az alsószoknyák (*unrēk*) száma gyakran éri el a 12-t is. A sok szoknya merev méltóságot kölcsönöz. Kényesen, ritmikusan himbálódzva (*šventsle*) jár a tormási nagylány és asszony.

A szoknya elé a népviseletben mindig kötény borul. A kölesdiek és tormásiak egyaránt a munkába négyszögletes, kékfestő parasztvászon kötényt hordanak (*šęrts*). A tormásiak fehér-hímzéssel díszítik. — Az ünneplő kötény Kistormáson régen a sűrűn redőzött fehér Harmonikaschürze (*harmōnike šęrts*). Kölesden síma fekete vagy fehér kötény volt. Ma már Tormáson is a síma kötény járja.

A felsőruha ünnepi színösszeállítására Kölesden az élénk színek kedvelése, Tormáson a fehér-fekete uralma volt a jellemző. Ez a színharmónia még hesseni protestáns örökség, s végeredményében — a protestáns városok közvetítésével — a XVI. századbeli spanyol divatra vezethető vissza.¹⁰⁹ Később a kölesdi hatására tarkább, elevenebb lett a tormási viselet is.

3. Lábbeli.

Az öregek emlékezete szerint néhány évtizeddel ezelőtt még rāncos piros csizmát viselt ünneplőbe a kölesdi menyecske. Később a *kamásli* lépett a helyébe. Ez *hossziszárú*, féllábszárig érő cipő, alul bőr, felül bársony; gombos. Fent szalag, alul

¹⁰⁷ Schwalmi viselet; a keleti Taunus viselete. (Hottenroth: i. m. 52. l.)

¹⁰⁸ 1 rőf(ēl) = 57 cm.

¹⁰⁹ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Museum zu Nürnberg, 12. l.

pedig piros *bukréta* díszítette. *Nyalka hegyes* sarka volt. Újabban ezt is kiszorította a városi divatú kivágott félcipő.

A munkához való viselet a *mamusztutyi* volt. Készen vették a kapcástól. Ugyancsak a kapcástól vették a *mamusztutyi*-hoz való fekete *pirosbokás*, piros *feketebokás* vagy fehér *feketecirmos kapcát* is. Ez térdigérő, vastag, mintáskötésű harisnya volt, ma már kiszorította a vékonyabb gyári.

Kistormás lábbeli viselete sokkal több régiséget és autochton vonást mutat. A legifjabb nemzedék kivágott, ünnepi félcipőjét készen veszik, az öregasszonyok bőrtalpú bársonycipőjét (*sametsű*) kis mesterember csinálja ugyan, de az egész héten munkába viselt lábbelit ma is maguk az asszonyok állítják elő magukfonta gyapjúfonálból és parasztvászonból. Ez a lábbeli a könnyű kötött bocskor: a *patšker*, amelynek két formája használatos: a *štrumpatšker* és a *šūpatšker*. Az előbbi nem más, mint házivászonnal megtalpalt harisnya, amely a lábfejet és a lábszárat takarja, az utóbbi kivágott kötött cipő. A *patšker*-t 5 tűvel kötik fekete gyapjúfonálból és színes mintákat kötnek vagy varrnak bele. A *štrumpatšker* fődíszze a Zwickel (*tsvikl*), amelynek eredeti feladata az volt, hogy a harisnyaszár (*štrumpštík*) feszesen simuljon a bokához. — A *šūpatšker* orrát (*ferves*) színpompás minta (*krants*) díszíti (*plumepatšker*): a fiataloknál *portörüt* (bordó), *mentserüt* (fraise), *ritserüt* (téglavörös) *vai~rüt* (borvörös) — az öregebbeknél *plitseplō* (sötétkék), *faiūlplō* („veilchenblau”, lila) virágok (*puntixe plūme*), *krāskri~* (fűzöld) levelek (*plērerxer*); a sárga szín (*koltekēl* „arany-sárga” és *tsitrōnekēl* — citromsárga) szerényebb szerepet játszik; azt tartják, hogy régen csak a katolikus vidékek *patšker*-viseletében szerepelt. A kész és kivarrt *patšker*-t magukcsinálta kaptafára (*lāst*) húzzák, s jó erős fonállal rávarrják a házivászon talpat (*patškertux*).

A *patšker* magyarországi német viseleteinknek egyik legjellemzőbb ismertető jegye.¹¹⁰ Bár neve magyar közvetítésű jövevényszó, telepeseink minden bizonnyal még Németországból hozták magukkal, ahol a harisnya már a XVI. század má-

¹¹⁰ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBI. IV. 28. l. — Fél E.: Harta néprajza, 61. l. — M. L. Kuszter: Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked (Baranya) 18. l.

sodik felében kimutatható a népviseletekben.¹¹¹ A talpalt harisnyának önálló lábbeliként való viselése a származási területen azonban már letűnt, csak egyes — elmaradottabb — vidékeken fedezhetők fel nyomai, így a felsőhesseni Schlitz *Ferwes*-viseletében (posztóval talpalt rövid harisnya).¹¹²

Nedves időben a *patšker* nem használható, ekkor bőrpucst (*lereršlape*) húznak rá, nagy sárban vagy istállóban pedig facipőt, *klumpe*-t. A *klumpe* inkább a férfiak viselete ugyan, de felhúzza olykor az asszony is. Tormáson két alakja használatos: a csak fából készült (*heltserne klumpe*) és a faltalpú, bőrtetejű (*lereklumpe*). Az előbbit külön kismesterember (*klumpemaxer*) készíti, az utóbbit otthon maga állítja elő a gazda. A felhajló talpat kifaragja és bőr felsőrészt (*tekl*) szegez rá. Mindkét klumpa-formát csak kint viselik, a házbalépés előtt levetik, úgyhogy rendszerint egész sereg kisebb-nagyobb facipő áll a *gangon*.

A klumpát is a régi hazájából hozta magával a németiség.¹¹³ A facipő ugyanis — Sigfried Svensson megállapítása szerint¹¹⁴ — jellegzetesen nyugateurópai viselet a keleteurópai bőrbocskorral szemben. Hessenben ma már csak elmaradt vidékeken — elsősorban a *Ferwes* területén, Schlitzben — találunk klumpát.¹¹⁵ A *Klump*e szó elterjedtsége azonban a viselet egykori általánosabb voltára enged következtetni.¹¹⁶

A németországi letűnésével ellentétben nálunk — különösen az utóbbi évtizedekben — a *klumpa* és vele együtt a *patšker*

¹¹¹ W. Luh: i. m. 62. l.

¹¹² E. Gräfin v. Schlitz: Schlitz und das Schlitzerland, 113. l. — R. Helm: Köpfe und Trachten, 29. l.

¹¹³ A dunántúli német községek viseletében sokhelyt megvan vagy meg volt. A zombai nótában is szerepel mint jellegzetesség:

sai~ mēr net fon šoketā,	Sind wir nicht von Szakadāt,
sai~ mēr tox fon sumba.	Sind wir doch von Zomba.
van mēr kã~ štivil hun,	Wenn wir keine Stiefel haben,
tantse mēr in klumpe.	Tanzen wir in Klumpa.
ai, hai, kriše krai,	Ei, hai, krische, krei,
tantse mēr in klumpe!	Tanzen wir in Klumpa!

¹¹⁴ Sigfried Svensson: Skanes Folhdrakter, 360. l.

¹¹⁵ E. von Schlitz: i. m. 113. l.

¹¹⁶ A szó jelentése ma már általában: „plumper Schuh“ (A Hessens-Nassauisches Volkswörterbuch kéziratoss cédulagyűjteménye).

diadalmas előnyomulása figyelhető meg. Ezt a jellegzetes német népi lábbelit átveszik lassanként a magyarok, átvette *Kölesd pógársága* is. Az átvétel leegyszerűsített formában történik. Kistormáson a kötött-lábbeli népi művészkedés megnyilvánulásának tárgya, Kölesden a *kötött tutyiról, kapcáról* elmarad a díszítés. Az öregek egyszerű feketét, a fiatalok és férfiak festetlen fehéret hordanak. Az átvétel tehát csak a tárgyra — a célszerű, olcsó viseletre — vonatkozik, a díszítő elemek elmaradnak.

B) A férfiak viselete.

A vásározó, szekerező férfinép viselete könnyebben változik, mint a házhoz, faluhoz kötött asszonynépé. A fejlődés, kiegyenlítődés itt gyorsabb iramban haladt, régies vonásokat azonban a tárgyi és emlékezeti anyagban bőven találunk.

1. Hajviselet.

A kölesdi férfiak régen nyíratlan *hosszi* haját, bajuszt viseltek. Hátrafésült hajukat *egy ágba fonyták*, mint a *korbácsot*. Majdnem a derekukig ért le.¹¹⁷ A kistormási férfiakat ezzel szemben fülmögé fésült, kerekre nyírt körhaj és borotvált arc jellemezte. „Olyanok voltak, mint Luther Márton.” (*si sa~ vi martin lutr kevēst*) — emlegetik ma is a németek. Ez volt Hessen-Nassau viselete is.¹¹⁸

Ma Kölesden is, Tormáson is városi mintára oldalt elválasztott rövid haját viselnek a férfiak.

2. Fejrevaló.

A múlt században a kis *pörgekalap*¹¹⁹ és a nagyszélű kerek kalap (*runte hūt*) volt a kölesdi és tormási férfit megkülönböztető fejrevaló. A kölesdi legény *bukrétát* tűzött a kalapja mellé, a tormási férfikalap jellegzetessége a pántlikát (*hūtpant*) összekapcsoló fémcsat (*šnale*) volt. Ez a kalap általában jellemző a német népviseletekre, s Rudolf Helm feltevése

¹¹⁷ A Magyarországi Néprajz I. 385. l.

¹¹⁸ Hottenroth: i. m. 51. l.

¹¹⁹ A Magyarországi Néprajz I. 400. l.

szerint a XVII. században, a harmincéves háború korában terjedt el a nép között.¹²⁰

Télidőben mindkét helyen előbb *hëgyës, pupos (špitsix)*, később *bëtürt (inkešlõe)* báránybőr sapkát (*peltskhap*) viseltek.¹²¹ A tormási legények ezt tették fel táncba is, s ekkor — akárcsak a schwalmi hódsvéget¹²² — lelógó bojt (*kvastl*) díszítette.

Ma már a városi polgárság kalapformáit viseli a nép is.

3. A test ruházata.

Alsóruha.

A régi nyári viselet mindkét helyen ing — gatyá volt. A formák azonban lényegesen eltértek egymástól. A kölesdi férfi *sipujju üngöt* még *rögyös gatyát* hordott. A *sipujju ümëg* — az öregek emlékezete szerint — rövid volt, úgyhogy kilátzott a *férriembërnek* a dereka, az ujjá meg *hosszi* volt, térdig-érő: csak úgy *csóváták* a férfiak az utcán, amikor mentek. Munkában *fötüzték*. — Az ing három szélből készült: egyből eleje-háta, egy-egy szélből a két ujjá. Erősítő *vállfótja, páhája* volt. Az elejét kivarrták fehérrel. — Ma már az utolsó példányokat is felszábták az asszonyok.¹²³

Később kézelős ujjú, *lënzölös*, kivarrott elejű, derekas férfiing lépett a helyébe. Szabása megegyezett a Malonyay által közölttel.¹²⁴

A *pöre gatyát* vagy *rögyös gatyát* öt-nyolc szélből *rödüték* az asszonyok, úgyhogy egy-egy szára $2\frac{1}{2}$ —4 széles volt. *Beszëdték* körömmel s a *gatyaperémre* varrták. A viselő-gatyá *parasztvászonból* készült és szűkebb, a *vasárnapló pamukos* vászonból való és bővebb. — A bő gatyá jellegzetes magyar viseletünk.¹²⁵

¹²⁰ R. Helm: Die bauerlichen Männertrachten, 43. l. — Hottenroth i. m. 22. l.

¹²¹ V. ö. A Magyarság Néprajza I. 398. l.

¹²² H. Retzlaff: i. m. 79. l.

¹²³ Szabása valószínűleg megegyezett a Magyarság Néprajzában I. 1176. ábrán közölttel.

¹²⁴ Malonyay D.: i. m. IV. 253. á.

¹²⁵ A Magyarság Néprajza I. 407. l.

A tormásiak a kölesdi bő magyar viselettel szemben szűkujjú inget és szűk nadrágot hordtak. Legrégibb ráncmardt ingformájuk galléros (*haltskröe*), keskeny vállfoltos (*jox*) kézelős- (*laine*) ujjú, mellén himzett (*auskenēte*), csípőig érő férfiing (*joxhempt*). Találunk ilyen inget a hesseni viseletben is.¹²⁶

Az alsótest ruházata a térdig érő szűk furulyanadrág, a *puksehōse* volt. A *puksehōse* összetétel mindkét tagja „nadrág”-ot jelent. Az előtag: *Bukse* ebben a jelentésben a nyugati Hessen-Nassau szóhasználatára jellemző, szemben a kelet felől terjedő *Hose* szóval.¹²⁷ A tormási összetétel érdekesen mutatja az előtag értelmének elhomályosulását, elavult voltát, jelezvén ezzel a viseletdarab régiségét is. — Nevezik ezt a nadrágot *pistōlehōse*-nak is, ez az elnevezés a nadrágszárak csőszerűségére utal szemléletesen. A *puksehōse* két szélből (*tuxpret*) készül középen történő összevarrással. Úgy megfeszült a testen, hogy „a tetőt meg lehetett ölni rajta” — emlegetik a kölesdiek. Ebben jártak a tormásiak régen templomba is. Téliidőben két-három vászonnadrágot is húztak egymás fölé, hogy melegeget tartson.

Valószínűleg magukkal hozott ruhadarabjuk ez tormási telepeseinknek, a hesseni hazában azonban már nem találjuk nyomát: a vászonnadrágok primitív szabását később itt az úri divat befolyásolta.

Ma már eltűnt a régi különbség a két falu férfiviseletében. Városi, polgári szabású kézelős ing — *lénzölös ümög*, *joxhempt* — és hosszú lábravaló (*katjerl*) lépett mindkét helyen, már mint valódi alsóruha, a régi viselet helyébe.

Felsőruha.

A legősibb felsőruhának Kölesden a ma már letűnt bőr- és szűrposztó ruhákat tekinthetjük.¹²⁸ Ilyenek voltak:

¹²⁶ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten 72. l. — Retzlaff: i. m. 99. l.

¹²⁷ F. Maurer: Sprachschranken, Sprachräume und Sprachbewegungen im Hessischen. 3. ábra.

¹²⁸ A Magyarság. Néprajza I. 408. l.

a *ködmén*.¹²⁹ Derékig ért. *Cifra* volt, kivált a fiataloké. A ködmenhez a mult században fekete szövetből hosszú széles nyakravalót hordtak, amelyet — akárcsak Kazinczy nagypapja¹³⁰ — négyszer-ötször is átsavarták a nyakon, s még akkor is lelógott a vége.

A ködmenhez bőrnadrágot viseltek. Ez ma már csak emlékezetben él. Szabását nem ismerjük.

Télidőben, szekerezéskor, meg templomba is, még 60 évvel ezelőtt *kerékalakú subát*¹³¹ hordtak, bőrével kifelé. Szőrével kifelé csak juhász viselte.

Hideg ellen a suba, eső ellen a *szűr*¹³² való. Különösen szekerező emberek hordták. Cifraszűrt Kölesden nem viseltek.

Ezeket a régi magyar felsőruhákat: a *ködmönt* (*pelts*), a *subát* (*punte*), a *szűrt* (*khöt*) a németiség is átvette.

Hogy milyenek voltak a Tormáson letelepülő németek felsőruhái, erre vonatkozólag tárgyi hagyaték hiányában biztos feleletet nem adhatunk. Nem segít a hesseni élő és muzeális népviseleti anyaggal való összehasonlítás sem, hiszen a mai hesseni férfiviseletek nagyrésze — a Dreispitz, a hosszú Leibrock, a szűk térdnadrág — csak 1720—60 között,¹³³ tehát már kistormási telepeseink kivándorlása után terjedt el.

Eredeti Németországból hozott ruhadarabnak kell tartanunk a néhány évtizeddel ezelőtt még úrvacsorai öltözetként, esküvőkor és gyászban viselt — tehát ünnepi öltözetként rögzítődött — *krölix*e és *plölix*e *mantl*-t (graulicher, blaulicher Mantel). Vászomból készült igen bő, ujjatlan, kettős körgallér, felsőrésze csípőig, az alsó szárközépig ért. Elöl nyitott volt és olyan bő, hogy „hármán is könnyen beleférhettek”. (*Trai khēnte laixt ai~šlīpe*). — Ugyanezt a viseletet őrzik még a schlitzi pásztorok¹³⁴, s mint gyászviselet megvan Hessen több vidékén.¹³⁵

¹²⁹ U. o. 418. l.

¹³⁰ Kazinczy: Pályám emlékezete. Magyar Remekírók. 7. k. 180. l.

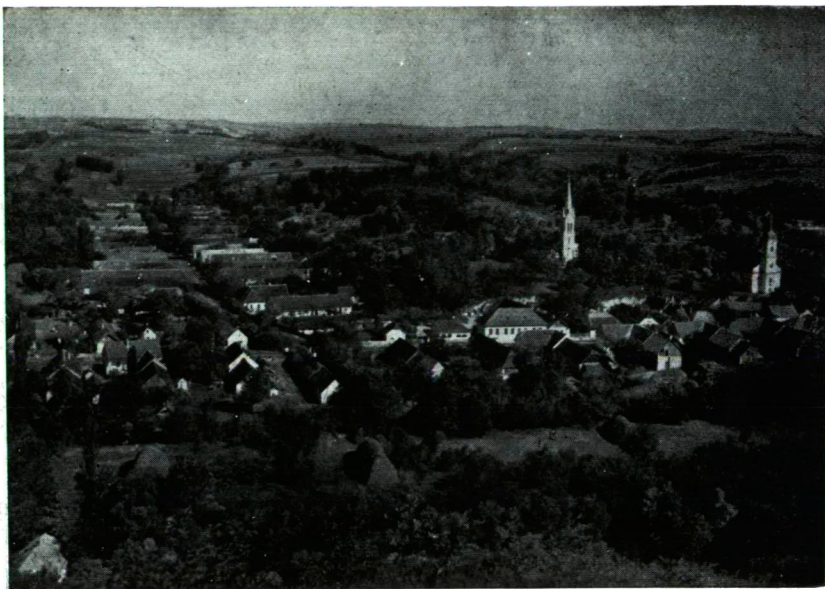
¹³¹ A Magyarság Néprajza I. 1203. ábra.

¹³² A Magyarság Néprajza I. 410. ábra.

¹³³ R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten 18. l.

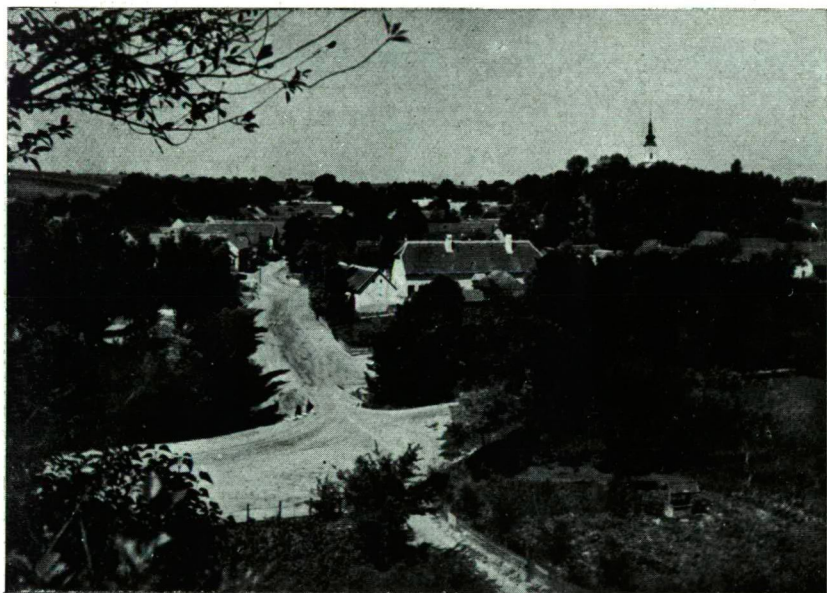
¹³⁴ Giesseni Oberhessisches Museum.

¹³⁵ M. Hain: i. m. 63. l. — F. Hottenroth: i. m. 137. l. — H. Retz-
iafi: i. m. 111. l.

KÖLESD LÁTKÉPE

KISTORMÁS LÁTKÉPE

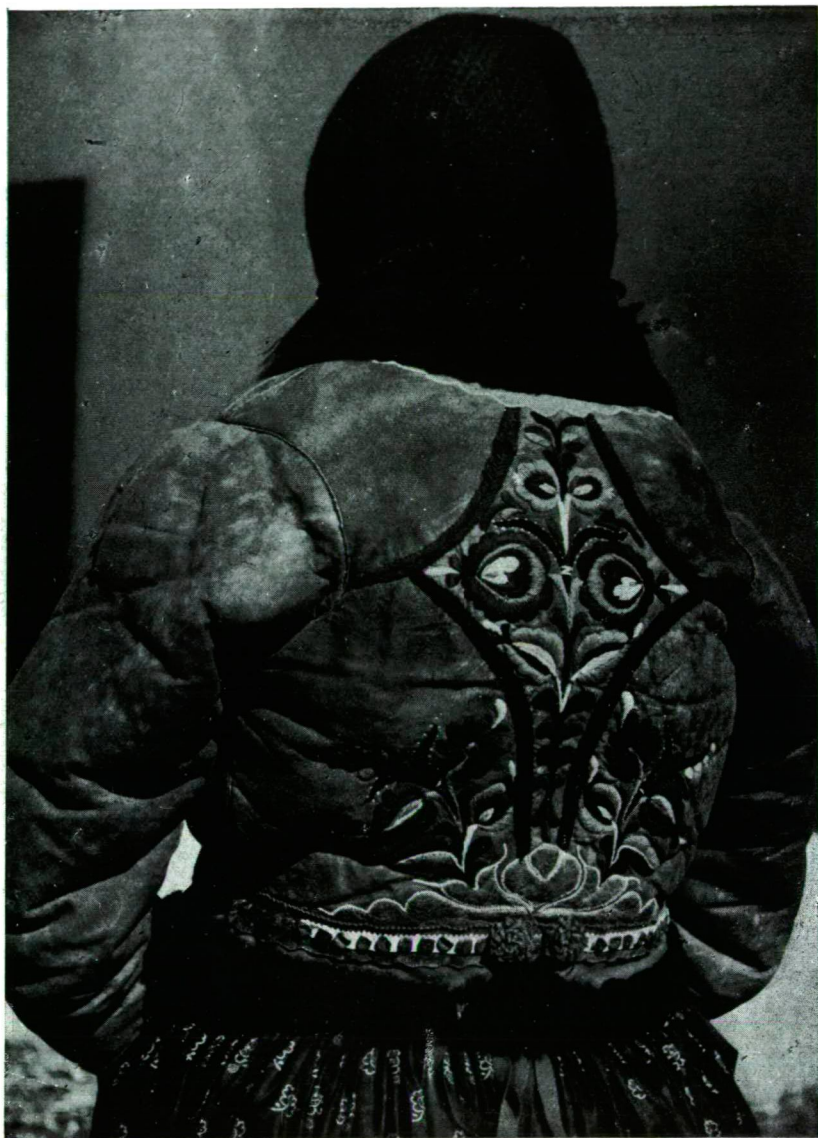

KÖLESDI MAGYAR ASSZONY

KISTORMÁSI NÉMET ASSZONY

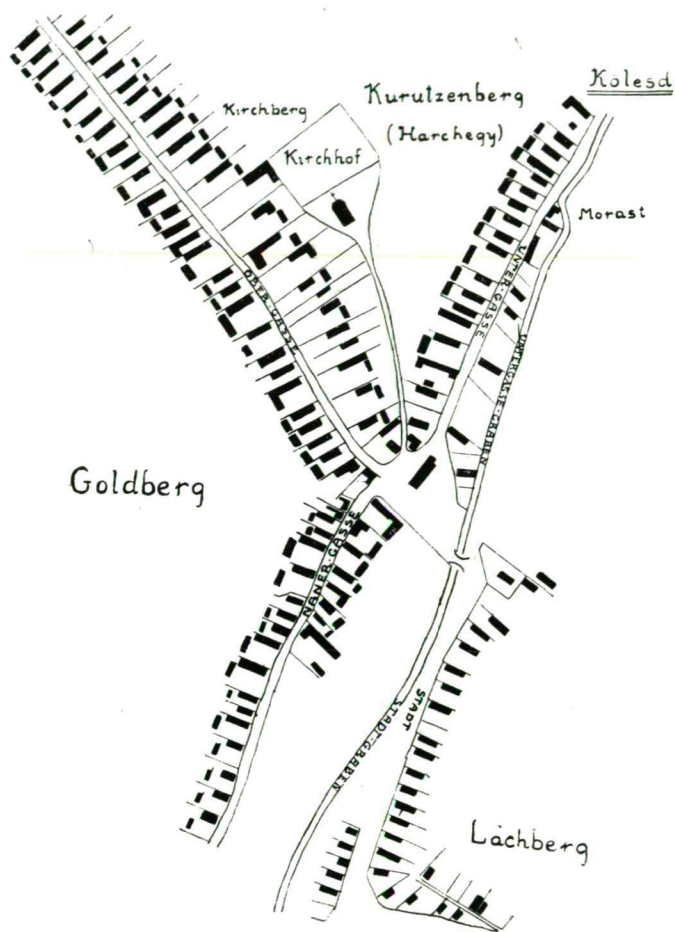

KISTORMÁSI NÉMET ASSZONY TÉLI KÖDMÖNBEN

KISTORMÁSI NÉMET KISGAZDA

Kistormás

Az 1921 évi kataszteri térkép alapján

Ha tárgyak hiányában — a Wörter und Sachen elmélete szerint¹³⁶ — a szavak tanulságához fordulunk: a *prostlape*, *vamst* elnevezések kétségtelenül Hessenből hozott ruhadarabokat jelöltek. Ezeknek ősi szabását azonban hagyományból sem ismerjük, később újabb ruhadarabokra vitték át a régi elnevezéseket.

A mult század folyamán — különösen 48 után — gyors ütemben honosodott meg az úri osztály viselete, nemcsak Kölesden, de Tormáson is. Átvették az ujjatlan, hajtókás derékba szabott posztómellest, melyet Kölesden *puruszkának*, Tormáson pedig ősi névvel *prostlape*-nak neveztek. Kétsorosán 5—5 *güllügomb* vagy ezüst pityke díszíti. — Ez a posztóruha a XVIII. században nyugatról került hozzánk, s a mult század folyamán az úri osztályról öröklődött a népre.¹³⁷ Általános európai viselet volt. Megtaláljuk a Skandináv-félszigeten is.¹³⁸

A *puruszkához*, *prostlape*-hoz hasonló szabású a kölesdi *mándli* s a tormási *vamst*, csak hogy ezeknek ujjuk és kis álló gallérjuk van.¹³⁹ Posztóból készülnek, s olcsó anyaggal bélelik őket. — A kölesdi *pógárok* — a nemesi viselet hatása alatt — ünneplőbe *körülprémes vitézkötésös mentét* is hordtak.¹⁴⁰

A mult század végén egy új ujjasforma tűnt fel. Kis állógalléros, testhezszabott nyalka, legényes viselet: Kölesden *rendzédlinek*, Tormáson *samet šurax*-nak nevezik. Rendszerint fekete bársonyból készült, de a kölesdi fiatalok szívesen hordtak pirosat és fehéret is. Szintén úri divat alászállása.

A mentéhez, mándlihoz stb. valószínűleg szintén a mult században jelenik meg a posztóból, ősi formára készült *zsinóros, ellenzős nadrág, a tikehőse met šnür*.¹⁴¹ A nadrág-szíjat az ellenzőbe (*latse*) húzzák. Szárát a magyarok csizmába, a németek régebben harisnyába (*štrumpatšker*), újabban szintén csizmába tűrik.

Ezt a viseletet Tormáson még őrzi valamennyire a régi nemzedék, Kölesden ellenben felváltotta már a *bugyogós* vise-

¹³⁶ A. Spamer: Die Deutsche Volkskunde I. 539. l.

¹³⁷ A Magyarorság Néprajza I. 428. l.

¹³⁸ S. Svensson: Skanes Folkdräkter.

¹³⁹ A Magyarorság Néprajza I. 427. l.

¹⁴⁰ U. o. I. 427. l.

¹⁴¹ U. o. I. 428. l.

let, a pantalló, s lassanként a városi öltözködési formák lesznek úrrá.

4. Lábbeli.

A magyarok csizmaviselő emberek voltak, a németek pedig harisnyát (*štrumpatšker*, *šūpatšker*), *klumpát* vagy bőrpapucsot (*lēreršlape*) hordtak. — Ünnepi alkalomokra a település előtti korból származó csatos fekete félcipőt (*šnalešū*) húztak, amelynek rokonait ma is megtaláljuk a hesseni viseletben.¹⁴²

A mult század végén azonban sajátos kétirányú kiegyenlítődés indult meg. A csizmaviselet ünneplőre átjutott a tormási viseletbe (*štivil*), ugyanakkor pedig viselőnek a kölesdi férfiak is hordani kezdték a német *harisnyakapcát* (*štrumpatšker*) és *klumpát*.

Összetoglalás.

A két falu viselet-történetét áttekintve, láthattuk, hogy a népviselet nem megcsontosodott, megmerevedett öltözködési mód, hanem szintén alá van vetve a fejlődés, változás törvényeinek. Ezek a változások azonban — addig, amíg népviseletről beszélhetünk — mindig az egész közösségre terjednek ki.¹⁴³

A kölesdi és kistormási viselet még a mult század közepén szabásában, impresszionista képében élesen különbözött egymástól. Kölesdi megkülönböztetéssel élve: a magyart „bő” a németet pedig „szűk” viseletnek nevezhetnők. A kölesdi formák a nők hátul-kontyával, sok, ráncos szoknyájával, a férfiak sípujjú rövid ingével, rögyös gatyájával, ráncos csizmájával, inkább szélesítették a termetet, a tormási viselet pedig az asszonyok csúcsos Bänderhaube-jával, hosszú ingével, összehúzódó rakott harmónika-szoknyájával, a férfiembernek hosszú szűkujjú ingével, feszes Buxehose-jával, harisnyájával inkább a test hosszanti formáit hangsúlyozta.

Különbség volt a két népi közösség színízlésében is. A kölesdi viselet uralkodó színe kezdetben kétségtelenül a festetlen vászon és bőr színe, a fehér-sárga volt, később a bolti

¹⁴² R. Helm: Die bauerlichen Männertrachten, 73. l.

¹⁴³ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe, DUHBL. IV. 1. sz.

anyagok bekapcsolódásakor fontos szerep jut az élénk színeknek, különösen a pirosnak. — A tormásiak színharmóniájára kezdetben a fehér-fekete színösszeállítás lehetett jellemző, ami még hesseni protestáns örökség. Csak nagyon szerény szerep jutott a kék, zöld és piros színeknek.

A nyagban a kölesdi viseletre vászon, bőr, szür, a tormásira pedig a vászon és posztó lehetett jellemző.

A régi kölesdi viselet beilleszkedett a magyarság, szorosabban a Dunántúl népviseleteibe, a tormási pedig pontos egyezést mutatott azzal a régi hessen-nassauai viselettipussal, amelyre a mai differenciálódott hesseni viseletek visszavezethetők.

Később a két viselet közötti ellentét feszültsége csökkent, s a földrajzi, gazdasági közösséggel kapcsolatos természetes kiegyenlítődés indult meg. Ebben a kiegyenlítődésben Kölesd volt — már városi rangjánál fogva is — az erősebben átadó. Viselete átkerült mint ünnepi viselet Tormásra, Tormás hétköznapi viseletének néhány darabja (lábbeli) viszont átjutott a kölesdiek ruhatárába is.

Teljes egyezés a két falu viseletében mindmáig nem jött létre. Ennek oka a fejlődés különböző üteme. Kölesden a haladó, Tormáson a konzerváló erők voltak hathatósabbak. A világháború óta népviseletről már csak Tormáson beszélhetünk. Kölesd fiatalságának viselete előbb anyagában, majd formájában is elvárosiasodott. Az átalakulás okai: az ipar felvirágzása olcsóvá tette a tetszetős bolti anyagot, elcsökevényesedett a régi önálló parasztkultúra, meggyöngült a régi közösségi szellem. Tormáson ellenben még ma is bontatlan a népi kollektivitás, megvan az autochtón paraszti kultúrához való ragaszkodás, élő, töretlen még a művészkedő hajlam. Ez ad a különböző eredetű és korú darabok mozaikjának egységet, önálló népi jelleget, életet.

Népi munka.

Sokat kell gyöszködni, hogy minden meglägyën — mondja a kölesdi: *Jëre tők hot sai~ ervet, jëre štun hot ëre plök!* (Jeder Tag hat seine Arbeit, jede Stunde ihre Plage!) — hangzik a kistormási szólásmondás. A kölesdi *pógár* s a tormási *Bauer* élete természethez-, földhöz-kötött, meghatározott rit-

musú paraszti munkában telik el. Az eddig tárgyalt ház, berendezés, viselet is — különösen a régi világban — maguk munkájának tárgyi eredménye. Közelítsük most meg a két falu népének életét a munka oldaláról! Nem terjeszkedhetünk ki minden foglalkozási és mesterkedési ágra, csupán a legeggyetemesebb népi munkát, a földművelést ragadjuk ki.

A simontornyai, zsámbéki magyarokat a parlagon heverő földek vonzották Kölesdre, a hesseni kivándorlókat is elvadult pusztáinak megműveltetésére telepíti le Mercy földesúr. Mindkét falu lakosságának elsődleges foglalkozása, rendelkezése tehát a földművelés.

Hogy milyen állapotban találták a magyar és német telepesek a határt, a történelmi adatok nyomán könnyen rekonstruálhatjuk. Az egykori művelés alá fogott terület a másfélszázados török uralom alatt mindjobban elvadult. A török kiűzése után felhúzódó rácság nem földműves, hanem vándor pásztorkodó nép volt. Telepeseinket tehát kopár parlagok, fátlan hegyhátak fogadták. Erdőt nem jelöltek a II. József korabeli térképek. A hagyomány szerint csak a kölesdi határban volt Szekszárd felé egy kis „hasáb”erdő. Annál több volt azonban a mocsár. — A telepesekre tehát kemény feladat várt: elvadult területet kellett kultúrtájjá átalakítaniok.

A földeket a földesúr osztotta ki. A határképre a dűlőrendszer jellemző. Az első földosztás szabta meg a lakosság szociális tagozódását is. A *szekció*hoz jutottak — a részesedés arányában: az *egészhelés* (*Bauer*), a *félhelés* (*Halbbauer*), *fertáltelkés* (*Viertelbauer*) gazdák. Övük a legelőjog is. Azok, akik csak *házhelet* kaptak, a *kisháziak* (*Kleinhäusler*), a nincstelenek a *zsellérek* (*Beisitzer*).

A telepesek serényen hozzáláttak földjük műveléséhez. A termelés irányáról, a termények fajairól a földesúrral kötött szerződések nyújtanak felvilágosítást.¹⁴⁴ Ezek szerint gabonatermő ekeföldek, kapás-művelésű kender- és dohányföldek, kertek, rétek, legelők, mindjobban terjeszkedő szőlők jellemzik a táj XVIII. században kialakuló kultúrképét.

Ez a kép ma is, csak a dohányföldek foltjai tűntek el a határ színszövetéből.

¹⁴⁴ A Magyarság Néprajza II. 197. l. — W. Pessler: i. m. III. 160. l.

A szántóföldek művelése tekintetében Kölesd belesimul a Dél-Dunántúl gazdasági rendszerébe, s ehhez a rendszerhez alkalmazkodott a leteleplő némettség is.

Az ekeföldek művelése — Kölesden és Tormáson egyaránt vetéskényszeres háromnyomásos rendszerrel történt (Dreifelderwirtschaft). Ősi egyetemes európai gazdálkodási mód ez.¹⁴⁵ A föld harmadába az őszi (rozs és búza), a másik harmadába a tavaszi (árpa, zab, kukorica), vetés kerül. A harmadik rész ugar (*pröxfelt*) marad. *Takarodás* után felszántották s azután egy évig pihentették (*laie lase*) a földet. Tavaszra kizöldült, s ekkor legelőnek használták. Ráhajtották a jószágot, s az *mégtpörta a gazokat*, megtrágyázta a földet.¹⁴⁷ — Ma már nincs *üres ugar*. A föld „pihenő” harmadát takarmánnyal, babbal, borsóval, burgonyával, káposztával vetik be. A termőerejét trágyázással fokozzák.

A búzát, rozsot Szent Mihály táján vetik. „Porba búzát, sárba zabot!” tartották a régiek. Az őszi vetés alá háromszor szántanak. Az első az *ugarolás* (mindjárt *takarodás* után), a második a *keverőszántás* (Szt. Mihály előtt két héttel), harmadik a *vetőszántás* (Szt. Mihály után két héttel).

Néhány évtizeddel ezelőtt a *pógárság igenyös göröndölű* kerülő *faekét* használt (*holtspluk*).¹⁴⁸ Csak a csoroszlya volt vasból. Ma már kezdi kiszorítani a gyári vaseke. A faeke elé általában ökröt vagy tehenet fogtak, a vasekét inkább ló húzza. Az első szántáskor össze-, a keverőszántáskor *széjjelszántaniak*, a harmadik a *hajszára* szántás.¹⁴⁹

A vetés nyakbaakasztott lepedőből vagy vállravetett zsákból lépésenként történik. Kölesden az előbbi, Tormáson az utóbbi mód a gyakoribb. Nyomban a vetés után következik a *boronydlás (šlōfe)*,¹⁵⁰ vagy a *fogasolás (ēxe)*.¹⁵¹ A *boronydlás*

¹⁴⁵ Kölesd: 1732, 1754, 1767. Kontraktus. — Kistormás. 1731. Kontrakt. 1724. Salarium.

¹⁴⁶ A Magyarság Néprajza II. 192—93., 243. l. — W. Pessler: i. m. III. 160. l.

¹⁴⁷ V. ö.: A Magyarság Néprajza II. 197. l.

¹⁴⁸ Megegyezett a Magyarság Néprajzában a II. 619—620. ábrán közölttel.

¹⁴⁹ A Magyarság Néprajza II. 205. l.

¹⁵⁰ A Magyarság Néprajza II. 207. l. Alakja megegyezik a II. 626.

eszköze a *tüskeboronya* (*šlōfe*), amelyet a határban levő *boronyatüskéből* (*šlōttarneheke*) maga kötött télen a gazda. Az utóbbi eszköze a régen tiszta fából, később vasfogakkal, legújabbán egészen vasból készült *fogas* (*ē* Egge).

A szántás-vetés után használják a mult század közepe óta a *hengért* (*valts*)¹⁵² is. A *boronya* elé akasztják, hogy *még-mángolja, igényessé* tegye a földet. Csak *szárazzal* használható.

A szántás-vetés után megkezdődik a gazda téli pihenése. Télen, a hosszabb éjszakák évszakában van a *nyugság* (*rū*) ideje a paraszti élet ritmusában. *Bégyüjtik az erőt*. De előkészület is ez az idő a következő év gazdasági munkájára. Ekkor kötik a *tüskeboronyát*, ekkor csavarják az aratáshoz a *szóma-kötelet* (*štrūsāl*) megnedvesített zsupszalmából, s ha kicsit enyhül az idő, ekkor hasogatják az asszonynak az egész évre való aprófát.

Mihelyst az *idő kinyillik* (*pai ofene vere*), indul ki a gazda a földjére. Kezdődik a tavaszi szántás. Az árpát, zabot korán kell vetni. Tormáson úgy tartják, hogy a zabot legjobb még február végén elvetni, mert ha már a békák kuruttyolnak, elkéstek vele. Szent György táján vetik a kukoricát (*kukuruts štekē*.)

A nyári munkaszakasz, a nagy dologidő Péter-Pál táján az aratással kezdődik. Az öregek emlékezete szerint még két emberöltővel ezelőtt *sárróval* (*sixel*) arattak.¹⁵³ Ezzel arattak régen Hessenben is.¹⁵⁴ A levágott markokat (*kleke*) az arató (*mēer*) maga kötötte kévébe (*karp*).

Ma már mindkéthelyt kaszával (*sens*) aratnak. Az arató (*mēer*) mögött halad a *marokvágó* (*klekr*), aki a markot kévekötő kötéltre rakja, s vagy maga vagy pedig a kévekötő (*pinr*) *béköti*. Két marok lesz egy kéve s 13 kévét raknak egy *kepébe, körösztbe* (*kraits*). Az alsó a *fenékkéve*, a tizenharmadik a *papkéve* (*phaf*), mivel a régi világban ez lett a papé. A

ábrán közölttel. — A mai hesseni „Schleife“ egészen más jellegű. (L. W. Pessler: i. m. III. 22. ábra).

¹⁵¹ A Magyarország Néprajza II. 207. l.

¹⁵² U. o. II. 208. l.

¹⁵³ U. o. II. 211. l.

¹⁵⁴ Kammer—Alberus: i. m. 60. l.

kepék alakjában a *Hauten*-vidékről¹⁵⁵ származó tormásiak alkalmazkodtak a magyarok-kialakította formához, s az őshaza felállított kévéi helyett, ők is vízszintesen fektetik a gabonát.

A „letzte Garbe“ néphiedelme¹⁵⁶ annyiban élő még Tormáson, hogy senki sem akarja az utolsó kévét kötni. A legutoljára maradót, a lassan dolgozót bekötik a kévébe. Az eredeti jelentés — a termékenység szellemének megőrzése — már elhomályosult, csak tréfából csinálják (*špas maxe*). — Az aratást maga a gazda végzi, a *marokvágás* az asszony vagy nagylány dolga. Ha nagy a föld, *robotosokat, summásokat* fogadnak (*ganzriser, halbriser*).

A további munka színhelye a *szürü* (*treplats*). A *szürü* helyét lapáttal *igenyösre* nyesik, lesöprik. Este meglocsolják és keményre döngölik (*anštampe*).

A *szēm* és a *szóma* különválasztásának ősi módja Kölesden a kiverés és nyomtatás, Tormáson a cséplés. Később teljes kiegyenlítődés következett be.

A tormási öregek emlékezete szerint a régi világban a kölesdi kisemberek nem *csépfával* csépeltek, hanem padon verték ki a zsupszalmából a magot (*ausklope pai ainr pank*).¹⁵⁷

Ma a zsupszalma cséplése mindkét helyen egyformán *csépfával* (*trešflēxel*) történik. Kistormáson egykor valószínűleg nemcsak a rozst, hanem minden más gabonát csépfával csépeltek. A cséplés az észak európai rozstermelés területének munkamódja,¹⁵⁸ s Alberus tanúsága szerint¹⁵⁹ ennek az ismeretét kellett hesseni telepeseinknek magukkal hozniok. A cséplést rendszerint három ember végzi. A *szürüre* kétsorosán egymásra fejjel fordított kévékre hármas ütemben, ritmikus egymásutánban csapódik le a három csépfa.

A *szēm* és *szóma* különválasztása Kölesden általában nyomtatással történt. Ez a munkamód — a búzatermő, lótenyésztő sík vidékek munkamódja — valószínűleg az Alföldről került a Dunántúlra.¹⁶⁰ Német telepeseink származási terü-

¹⁵⁵ Atlas der Deutschen Volkskunde V. 81.

¹⁵⁶ W. Pessler: i. m. II. 104. l.

¹⁵⁷ V. ö. A Magyarság Néprajza II. 220. l.

¹⁵⁸ U. o. II. 219. l.

¹⁵⁹ Kammer—Alberus: i. m. 64. l.

¹⁶⁰ A Magyarság Néprajza II. 221. l.

letén ismeretlen, itt az új hazában azonban hamarosan átvehették. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy szérűjüket már nem a németországi *Tenne*,¹⁶¹ hanem a nyomtatásra utaló *treplats* (austreten) szóval jelölték. A nyomtatást rendszerint két vagy négy lóval végzik. Két ló alá 4—6 *köröszöt*, 4 ló alá 10—12 *köröszöt* ágyaztak (*pet maxe*). Két ember kellett hozzá: az egyik a lovakat *hajtókáta* az ágyás közepén állva (a *hajtó*), a másik az *ágyást* (*pet*) igazgatta, forgatta (*vene*).

Szegényember nyomtatott tehénnel is (*met khi trape lase*). Ez persze lassabban ment, s vigyázni kellett, hogy a jószág le ne *tisztóje* az ágyást. A tehénnel *tipratás* így történt: a férfi ment elől s kötélén (*štrik*) vezette az állatot, az asszony pedig hátul vonult s egyik kezében *korbáccsal* (*paitš*) nógatta a jószágot, a másikban pedig lapátot (*šail*) tartott a farka alá, hogy be ne piszkolja a szemet. Ha végigtipratták az ágyást, *favéllával* megforgatták (*vene*), felrázták s azután újrakezdtek a munkát.

A nyomtatás ma már a múlté. 50—60 évvel ezelőtt lójárgányos gépek (*kailsmašine*, Gaulsmašinen) jöttek divatba, a század eleje óta pedig már mindenütt cséplőgéppel csépelnek, masináznak (*met mašine ausmaxe*).

A szemnek a *pelyvától* (*šprāu*) való megtisztítása a régi világban *szórással* történt (*varfe*, *vinte*). Ketten végezték: a *szóró*, meg a *fölöző*. Kis szél kellett hozzá. Ha nagyon *hagató* volt az idő, meg is álltak a munkával. A szóró úgy állt, hogy a háta felől fújjon a szél. Belemerített falapáttal a garmadába és maga elé magasba dobta (*hūx šmaise*) a szemet. A visszahulló magról a fölöző 3 méter hosszú nyelű *körösöp*-rűvel (*pěsem*) söpörte le (*runekhěre*) a pelyvát.¹⁶² A szórást mint szelelő módot ismerniök kellett német telepeseinknek is, az őshazában azonban ez a nyitott ajtajú csűrben, rövidnyelű szórólapáttal s ülve történt.¹⁶³

Később különböző rostaszerkezetek (*raitr*), szelelő mal-mok (*vintmīl*) léptek az ősi szórás helyébe.

Az ekeművelés munkamódja tehát a két községben azo-

¹⁶¹ Kammer—Alberus: i. m. 64. l.

¹⁶² V. ö.: A Magyarság Néprajza II. 229. l.

¹⁶³ Kammer—Alberus: i. m. 65. l.

nös jellegűvé vált. A kiegyenlítődésben a táj és éghajlati viszonyok szerepe volt a döntő. Két munkamód került itt egymásmellé: a németek rozstermelő, dombvidéki, csűrös, cséplő középeurópai gazdálkodása találkozott az Alföld felől terjedő, búzatermeléshez kötött, nyomtató dél- és keleteurópai gazdasági kultúrával. A múlt század végén még mindkét gazdálkodási módot megtaláljuk mindkét falunkban, a cséplést mint a zsupszalmára vonatkozó és a nyomtatást mint egyetemes munkamódot. — A gépek térfoglalása lassanként el fog törülni minden különbséget.

Ünneplés.

A munka folytonosságát ünnepek, jelesnapok szakítják meg. Az „ünnepeket” egészen tág értelemben használjuk. Az életnek a hétköznapiaktól eltérő, hagyományos szokástartalommal kapcsolatos, kimagasló szakaszait értjük rajta. Ilyenek a közösség életében: az év 52 vasárnapján kívül az egyházi és természeti év jelesnapjai — az egyén életritmusában pedig a születés, házasság, halál s az ezekhez fűződő víg és szomorú ünnepi alkalmak: keresztelő, lakodalom, temetés. Ünnepek, szent napok, az ember tiszteletteljes megállásai magasabb hatalmak: vallási hagyományok, természeti erők előtt.

A falu világában az egyén és a közösség körei nem határolódnak el. A közösség szokása mindig és minden egyénre kötelező, az egyén öröme-bánata pedig a közösség ügye is.

A) Jelesnapok a közösség életében.

Az egyházi év adventtel kezdődik és ez a kezdés nagyjában egybeesik a paraszti élet ritmusváltásával is. Novemberre bevégeződik a kinti munka. Az élet színhelye a házba helyeződik át. Az emberek közelebb kerülnek egymáshoz, több alkalom nyílik vidám percekre.

A téli évnegyedkezdő *Márton napja* után megindul a *fonóházban* (*špinštup*)¹⁶⁴ a munka: fonás, kötés, kézimunkázás. Munka ez, de mulatság is; kivált a fiataloknak. Ahol leányok

¹⁶⁴ Kölesden állandó *fonóház* van, Tormáson minden héten felváltva más-más szomszédnál tartják a *špinštup*-ot.

vannak, ott a legények is megjelennek, *kerekedik* a sok szép nőta, támad a sok tréfa, s olykor-olykor táncra is perdül az ifjúság. A fonóbeli multságok a szokásosak. Ha leány *északajtya* a fonalat, a legény kikapja a *kendőrésfáját* és a leánynak csókkal kell kiváltania (*šmetse kēve*).¹⁶⁵ Tormáson, ha álmos a leány, a legény meggyújtja a kenderét a rokkán. A szösz (v^{er}k) összegyűjtik az ajtó elé, hogy legyen a leányoknak mit elserniük.

Különösen vidám az élet Kölesden a *fonyóházban* Mikuláskor. Alakoskodók jelennek meg: a legények *ismeretlen* — rendszerint asszonyi — ruhába öltöznek. A többi Miklósnapi szokás egészen újkeletű, városi eredetű. Kölesden a gyerekek kiteszik cipőjüket az ablakba, a legények cukrot visznek a szeretőjüknek. Tormáson a tanító öltözik fel az iskolában Mikulásnak.

A Luca napja (*khartstok*)¹⁶⁶ gonoszjáró nap.¹⁶⁷

A boszorkányok — a régi büös-bájos világban — Luca éjjelén ráútek a kóróseprűre s azon nyargáltak. A kinnmaradó legények mellett úgy émentek, hogy csakúgy suhogott (Kölesd). A tormási néphitben a boszorkányok nem kóróseprűn, hanem sütőlapáton lovagolnak: *si tun uf te pakšisr raite*.

A boszorkányt látni is lehet. E végből készítették Kölesden a lucaszéket.¹⁶⁸ Lassú készültéhez ez a mondás fűződött: *addig tarj, amig a lucaszéke készül*. A tormásiak hite szerint a boszorkánynézéshez négylevelű lóhere (*firpletriges kliplat*) kellett.¹⁶⁹ Adventben ezt tették a cipőjükbe vagy az énekeskönyvükbe, s akkor karácsony szombatján — ha böjtöltek és nem beszéltek senkivel — a templomban megláthatták a boszorkányokat, amint az oltár körül sütőlapáton lovagoltak.

Kölesden varázslónap is a Lucanapja, különösen a tyúkok hasznának biztosítására.

Ha Luca naptján férfi gyün a házhon, aszt jó lēütetni,

¹⁶⁵ A Magyarság Néprajza IV. 278. l. Általános.

¹⁶⁶ „Im Mittelalter galt L. tag als der kürzeste im Jahr. (O. Erich—R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. 466. l. — A Magyarság Néprajza. IV. 338. l.)

¹⁶⁷ U. o.

¹⁶⁸ U. o. IV. 339. l., II. 424. l.

¹⁶⁹ Wb. d. d. Vk. 398. l.

*mer akko jól ülnek majd a kotlós tikok. — Luca naptján nem jó sēmmi kianni a háztu, mer évészik a tikok hasznát. — Luca éccakáján szómát vagy forgácsot lopnak a szomszédbu, aszt tészik a tikok fészkiibe, akko elébb lész kotlós.*¹⁷⁰ — *Lētészik a kukoricát az asztal alá s ott van egész karácson estig, abbu ētetik a tikokat, akko jobban tojnak. — Láncot keritenek vagy abrincst tésznek lē az udvaron, abbu annak a tikoknak ēnni, hogy nē tojjanak fēre. — Asszonyi dologtíltó nap analógiás alapon: Luca naptján nem jó varrni, mēr bevarrják a tikok fenekit.*¹⁷¹

Karácsony hetében a *fonyóházban* elhallgat a *nóta*, ének szólal meg helyette. A reformátusok különösen szívesen éneklük a 81. dicséretet: „Krisztus Urunknak áldott születésén”... A lelkek készülődnek az ünnepre.

A karácsonynak (*vainoxte*) népi alakoskodó játéka csak Tormáson van. Ünnepszombatján (*kristkhintje övet*)¹⁷² itt személyesen jelenik meg a gyermekeknek a Jézuska, a *kristkhintje*. 12—14 éves fiú (ritkábban leány) fehérbe öltözve (*vais ö~ktetö~*). Ruházata férfiing (*manshempt*) és pendely (*pēntek*), derekán kötél (*štrik*), azon csengő (*klekljtje*), a fején nagy fehér fejkendő (*khoptux*). Az arcát belisztezik. Jutalom és büntetés hozója: keblében (*im pūsem*) alma, dió, aszalék-cseresznye, kezében vessző (*rūt*). Így közeledik a gyermekek felé: „Vilst pēre?” („Willst du beten?”). Ha el tudják a gyermekek sietve hadarni az imádságukat:

Kriskindelein, bete fein,
Werd Er Gott gnädig sein!

— kiszórja kebléből a sok minden jót, ha nem — megcsapkodja őket a vesszővel.

Ez a szokás pontosan megőrzött németországi hagyomány. Ugyanebben a formában élt és él a származási területen is.¹⁷³

¹⁷⁰ Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia, XIII. 84. l.

¹⁷¹ Általánosak. V. ö. A Magyarság Néprajza IV. 262—64. l. — Tormáson nem Luca napján, hanem húshagyókor végzik a tyúk-varázslatokat.

¹⁷² Ez a név használatos a származási terület nagy részén is. Atlas der deutschen Volkskunde. III. 51.

¹⁷³ Hessler: i. m. II. 165. l. — Atlas der deutschen Volkskunde IV. 62.

Kölesznek nincsen hagyományos karácsonyi népi játéka. A katolikusokhoz eljönnek ugyan néha a simontornyai betlehemesek, de aktív módon nem gyökerezett meg ez a népszokás.

A karácsonyt a régi világban mindkéthelyt karácsonyfa nélkül ünnepelték meg. Összegyűlt az atyafiság, *tesvériség*, eljöttek a komák és énekeltek, beszélgettek. *Tō varn ti lait hailixer vi itst!* (Da waren die Lente heiliger, als jetzt!) — mondja a tormási. A „szenthely“ a sarokasztal volt, erre terítették Kölesden a *karácsonyi abroszt*, amely egész évben megszentelt, varázserejű volt.¹⁷⁴ A *nyavalyatörös* gyereket ezzel terítik le, ezen készítik a *hajma-kalendáriumot*.¹⁷⁵ Az asztalra kalács került, Kölesden *fonyatos* kalács, mákos és diós patkó, Tormáson nagy kenyéralakra sütött laposkalács (*lāp khuxe*) és csokoládéval, *promencli* cukorral (*promintsl*) színezett (*puntix kemoxte*) *khuxluf*.¹⁷⁶ Könnyű még akkor, bőviben van a liszt:

Karácsonko kalácsot
Husvétkor is, ha lehet,
Pünkösdko bár kényeret.

— tartja a kölesdi szolás.

Ma már mindkét helyen karácsonyfát állítanak (*kristpām potse*).

A karácsonnyal a téli napforduló bűvös időszaka kezdődik.¹⁷⁷ Ez az idő mindkét helyen december 24-től január 1-ig tart. Neve a magyaroknál: *két karácson közt*, a németeknél: „zwischen den Jahren“ (*tsviše te jōre*). A magyar elnevezés a nagykarácsony (dec. 25.: Krisztus születése) és kiskarácsony (jan. 1.: Krisztus körülmetéltetése) ünnepével van kapcsolatban. — A német név és időtartam a németországi általánosabban „Zwölfté“, „Rauchnächte“ stb. elnevezésekkel szemben Hes-

¹⁷⁴ A Magyarság Néprajza IV. 340. l.

¹⁷⁵ Tizenkét *hajma-girizdet* tesznek fel, s mikor karácsonyeste a katolikusok éjfél misére mennek, mindegyikre egy kis sőt szórnak. A *hajma-girizdek* a tizenkét hónapot képviselik. Amelyiken legelőbb elolvad a só, az a hónap esős lesz. (Általános. V. ö. Magyarság Néprajza IV. 341. l.) — (Wb. d. d. Vk. 863. l.)

¹⁷⁶ H. Schmidt: Willst du Kuchen? DUBLI. V. 185. l.

¹⁷⁷ A Magyarság Néprajza IV. 339. l. — Pessler: i. m. II. 129. l.

senre jellemő.¹⁷⁸ A kifejezés eredetét Hessler így magyarázza: „Weil da die Sonne anscheinend still steht, deshalb werden diese acht Tage nicht mitgezählt. Man unterschied nämlich einen doppelten Anfang des Jahres. Die Kirche begann gern mit dem Weihnachtsfeste, ein Brauch, der sich im 15. Jh. noch vorfindet, das bürgerliche Neujahr aber wurde auf den 1. Januar festgelegt. Hieraus ergaben sich in der Tat 2 Neujahre, und daher durfte man jene Zeit *zwischen den Jahren* bezeichnen.“¹⁷⁹

Ünnepi tiltónapok ezek: nem szabad babot főzni,¹⁸⁰ mert különben kelésesek lesznek a házban (*man krixt švērn*). Szünetel a kenyérsütés, a *fonyás*, a mosás, nem váltanak fehérneműt.¹⁸¹

Az emberfeletti lények földönjárásának ideje van, ezért tele van ez a nyolc nap elhárító varázslatokkal.

Kölesden karácsony este tüzet gyújtanak a legények¹⁸² a Zöng-hegyen. Kukoricaszárat, *izéket* raknak rá, *az messze évilágol*.

Őesztendőkor (*silveströvet*) mindkét faluban *lüdöznyi* (*šise*) szoktak.¹⁸³

Vannak ennek az időszaknak egészségvarázsoló szokásai is.

Ilyen Kölesden az *aprószentekelés*. December 28.-án az *aprószentek naptyán* négyágra *fonyott* kis *vesszővirgáccsal*, *mustovár-maggal* járják be a kisgyermekek a jó atyafiakat és szomszédokat. Rájuk ütnek egyet-kettőt: „Keléses né legyen!”¹⁸⁴

¹⁷⁸ Atlas der deutschen Volkskunde. III. 49, 47.

¹⁷⁹ Hessler: i. m. II. 617. l.

¹⁸⁰ A Magyarság Néprajza IV. 224. — Wb. d. d. Vk. 244. l.

¹⁸¹ Általános. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube 74. l. Beibl: i. m. 350. l.

¹⁸² A tűz gonoszűző erejébe vetett hit ősrégi. — V. ö. A Magyarság Néprajza, IV. 357. l. — Pessler: i. m. II. 137. l.

¹⁸³ Az alapja ősi gonoszűző zajongás. V. ö. A Magyarság Néprajza IV. 340. l. — Wb. d. d. Vk. 438. l. — Megvan a szokás Hessenben is. (Hessler: i. m. II. 528. l.)

¹⁸⁴ A Magyarság Néprajza. II. 406. l., IV. 3441. l. — Szendrey Zs. és Szendrey A.: A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve: A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXXI. 114. l. — (Ismeretes a szokás Németországban is: Pessler: i. m. II. 147. l.)

Tormáson szilveszterkor a „*Pelznickel*“ jelenik meg. Minden bandából (*khumratšaft*) egy legényt választanak erre a szerepre. Öltözete csuklyás szűr (*khōt*) mélyen a szembe húzott csuklyával. Dereán lánc (*khit*), kezében balta (*akst*). Bajusza van kukoricahajból. Ezzel az ijesztő Pelznickellel vonulnak a legények nagy pisztolydurrogatás közt a lányos házakhoz. A Pelznickel nem szól semmit, csak megragadja a leányokat és kiviszi őket a vályuhoz (*prunetrōk*). Ott vizet önt rájuk, hogy egészségesek legyenek.

A Pelznickel nevével a Rajna—Majna-vonaltól délre utal.¹⁸⁵ Kétségtelenül régi német hagyományos alak, ősi pogányos formáját őrzi a ma már nyugaton sokhelyt ajándékhozó mikulássá szelídült Pelznickelnek.¹⁸⁶ A keresztény legendától való függetlenségét az is mutatja, hogy megjelenési ideje nem dec. 6., hanem a szellemjáró „Zwischen den Jahren“ időszaka.¹⁸⁷

Az újesztendő napja — mint mindenütt itt is a szerencsekívánásnak, sorsirányításnak ideje.

A kölesdi kisgyermek a köszöntővel járják be az atyafiságot, szomszédságot:

Újesztendő, vígságszerző
Most kezd újulni,
Újulással víg örömet,
Akar hirdetni.
Hirdeti már a Messiást
Eljött meglenni
Légyetek a nagy Istennek
Áldott hivei.
Alsókéki, fölsőszépi
Dicsérd Uradat,
Urad áldja híveidet,
Minden népidet.

Amen.

¹⁸⁵ Atlas der deutschen Volkskunde. 58. l. — Südhessisches Wörterbuch. Giessen. (Kiadatlan).

¹⁸⁶ Pessler: i. m. II. 120—27. l. — Beitzl. i. m. 333. l. — Wb. d. d. Vk. 534. l. — Sartori: Sitte und Brauch. III. 28. l. A tormási Pelznickel megjelenésében hasonlít a Dunántúl legnyugatibb határszélein újabban jelentkező *láncos Miklóshoz*. (A Magyarság Néprajza, II. 407. l.)

¹⁸⁷ Ugyanígy Németország sok vidékén. V. ö.: Wb. d. d. Vk. 543.

A kistormási gyerekek elsősorban a keresztszülőkhöz (*phetr* és *köt*) igyekeznek ezzel a mondókával:

ku~ marjet phetr un köt
ix vintš aix e klikseliges nāijör.
ai~ ksuntses un langes lēve
frīd un ainix khait
pis in ti ēvix sēlix khait!

A jutalom nem is marad el. A kölesdi gyerekek almát, diót, cukrot, a tormásiak ezen felül régi német szokás szerint még újévi kalácsot (*naijöršvek*¹⁸⁸) kapnak.

„Wie das Neujahr, so das ganze Jahr“ — tartja a tormási. Az újév az egész esztendő sorsát befolyásoló nap. Nem jó semmit kiadni a háztól — mondják Kölesden — mert akkor nem lesz *jószérēncse*. Igyekeznek bőségesen táplálkozni, és legalább a gyermekek új ruhát kapnak. Jellegzetes eledel Kölesden az *orgyaleves* (a disznó szerencsét hoz!) meg a rétes, Tormáson a kolbász (*prōtvaršt*).¹⁸⁹ Az *orgyacsonttal* jósolnak is. Kirakják a lányok a csontokat, s aztán odahívják a kutyát. Amelyikét legelőször elviszi, az megy először férjhez.

A három királyok napját csak az evangélikusok és katolikusok tartják. Tormáson az öregek régi dél- és közép-európai szokás szerint C+M+B+-t rajzolnak krétával a szemöldökfára (*tērštök*).¹⁹⁰

A gyertyaszentelő mindkéthelyt a hátralevő tél rámutató napja.¹⁹¹

Kölesden: Gyertyaszentelőkor az ürge megfordul a *juktyába*, ha jó idő várható, kibújik, ha meg rossz, visszafordul.

Tormáson: Wenn der Dachs am Lichtmess seinen Schatten sieht, da bleibt es noch vier Wochen lang Winter.¹⁹²

¹⁸⁸ Formája megegyezik a németországi hosszúkás fonatoskalácsal (Zöpfe). Pessler: i. m. II. 153. l. 223. ábra.

¹⁸⁹ Atlas der deutschen Volkskunde III. 54. Hessenben Szilvesztereste jellemző eledele.

¹⁹⁰ A három király: Caspar, Melchior, Balthasar kezdőbetűje. — Pessler: i. m. II. 150—51. l. — Atlas der deutschen Volkskunde 69—70. — A Magyarság Néprajza. IV. 325. l.

¹⁹¹ A Magyarság Néprajza IV. 326. l.

¹⁹² Hessler: i. m. II. 110. l. (Fränkisches Niederhessen).

Tormáson részleges asszonyi dologtiltó nap is:

*lixtmes, špine trkes*¹⁹³

halvr hoi un havr mes!

(Szénából, zabból meg kell lennie még a felének, mert messze van még az új.)

A farsang vége, a húshagyó (*fašing*) termékenységvarázsló örömnép.¹⁹⁴ *fašing is tr frestok* (Fasching ist der Fresstag!) — mondja a tormási. Jól élnek, *tikot* vág-nak (*hinkl šlaxte*), fánkot sütnék (*krepl'pake*) mindkét helyen. A rektornak Kölesden tojást, borsót, mákot visznek. (Vala-mennyi a szerencse, áldás szimbóluma).¹⁹⁵ A csordás (*khihaltr*), kondás (*saihaltr*) juhász (*šēfr*) sorra járja a házakat, adományokat (lisztet, szalonnát, babot, tojást, fánkot) gyűjt.

Analógiás varázslatok napja a farsang. Sokat táncolnak s tánc közben magasra ugranak, hogy magas legyen a kender. (*Mēr tūn tse fašing hūx hipse, nōt vērt tr hanf lang*).¹⁹⁶ Nem szabad metéltet főzni a levesbe, mert *tolyófius lesz a kender*. (*Man sol khā~ nūl khoxe in ti sōp, tō kipts vinē im hanef*).¹⁹⁷ Ekkor morzsolják a vetőmagnak való kukoricát, hogy jó legyen a termés.¹⁹⁸

Állati termékenység varázsolására Kistormáson disznóöléskor elteszik a fejet, s farsangban megfőzik, a levét a disznóknak adják, hogy jobb legyen az étvágyuk. Tormáson ekkor végzik a tyúkvarázslatokat is, amelyek Kölesden általában Luca napján szokásosak: kötelet (*štrik*) kerítenek s minden ételből ebbe szórnak egy keveset, hogy ne tojjanak félre a tyúkok. Nem szabad varrni, csak kötni, különben, nem lennének jó tojók.

Hamvazó szerdán a kölesdi kisgyerekek hamut visznek a kezükben, *köröszaptjuknak*, — anyjuknak. Rádobják a *göncire*.¹⁹⁹ Néhány fillért kapnak érte. Egészségvarázsoló szokás.

¹⁹³ Wuttke: i. m. 95. l. — Hessler: i. m. II. 630. l. („lange Nacht“).

¹⁹⁴ A Magyarság Néprajza IV. 327. l. — Wb. d. d. V. 182. l.

¹⁹⁵ A Magyarság Néprajza. IV. 226. l.

¹⁹⁶ U. o. IV. 328. l. — Pessler: i. m. II. 48. l. (Fruchtbarkeitstänze).

¹⁹⁷ Analógiás alapú tiltás. A Magyarság Néprajza. IV. 224. l.

¹⁹⁸ U. o. IV. 328. l.

¹⁹⁹ A „ruha“ összefoglaló népi neve.

Április elseje itt is az *ámtás* napja.²⁰⁰ Eljáratják a hiszékenyekkel az április bolondját. Tormáson ez a mondóka szokásos:

hait ist ēršt april

*tō šikt man ten naren vū man hi~ vil.*²⁰¹

A húsvét ünnepköréből a nagypéntek emelkedik ki. Mindkét helyen megbőjtölik. Vannak, akik nem esznek egy falatot sem, míg a csillag fel nem jön. Az enyhébb böjt ételei Kölesden: lencseleves, főtt tojás, mákos-, túróstészta, Tormáson hagymakása (*tsvivlpri*),²⁰² főtt tojás (*kekhoxtes ai*), sózott retek (*inkšnitene rēti*).

Kölesden a század elején élt még a nagypénteki fürdés szokása.²⁰³ Koritsánszky O.²⁰⁴ közli 1902-ben: „Az anyák nagypénteken már kora reggel küldik a fiúkat, meg a lányokat a folyóra, hogy ott mosakodjanak meg, mivel ha ezt teszik, abban az évben frissek és szorgalmasak lesznek.“ A víz tisztító, megszentelő erejébe vetett ősi hit a szokás alapja.

A húsvét (*ūstrn*) szokásvilágában a tojásfestés és -ajándékozás²⁰⁵ áll a középpontban. Mercy 1724-iki kistormási papi Salariumában a papi javadalmak felsorolásában olvassuk: „Zu Ostern die Ostereier ... von einem jedem Haus.“²⁰⁶ „Ma a kisgyermekeket ajándékozzák meg tojással. A *körösz-anyák* (*köre*) buzgón festegetik a kacs- és *tik*-tojást, a köles-diek börszönnyel pirosra,²⁰⁷ a tormásiak hagymalében bar-

²⁰⁰ „Die Sitte der Aprilscherze ist den Südslaven kaum, den Russen erst seit 200 Jahren, sonst aber wohl allen Indogermanen bekannt... In Deutschland sind Aprilscherze seit 1631 bezeugt.“ Wb. d. d. Vk. 167. l. — Hazánkban „az áprilisijáratást a nép csak újabban kezdi gyakorolni“. A Magyarorság Néprajza IV. 329.

²⁰¹ Ugyanez a rigmus szokásos Hessenben is. — Archiv für kurhessische Volkskunde. Marburg (Lahn.) Kéziratos gyűjtemény.

²⁰² A zsírban párolt hagymaszeleteket vízben lisztel, ecettel péppé főzik.

²⁰³ A Magyarorság Néprajza. IV. 330. l.

²⁰⁴ Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia XIII, 84—85. l.

²⁰⁵ „A tojás, amelyben titokzatos élet lappang, a szaporodás, élet, feléledés jelképe lehet“. A Magyarorság Néprajza II. 411. l. — Pessler II. 65. l.

²⁰⁶ Kistormási ev. egyházi irattár.

²⁰⁷ A Magyarorság Néprajza. II. 335. l.

nára.²⁰⁸ Mindkét helyt *cifra tojások (puntixe aier)* szokásosak. Festés előtt viasszal *írják* rájuk a mintákat (*voksplume*). — Húsvét délutánján azután megindul a gyerekek között az ősi gyermekjáték, a *kókányulás (ti aier sesameklope)*. Egyaránt elterjedt ez Magyarországon, Németországban: a hegyes végükkel összeütik a tojásokat, amelyiké eltörik, annak meg kell ennie.²⁰⁹

Az öntözés csak Kölesden — és csak a kisgyermekek körében szokásos.

A Szent György-nap a mérsékelt éghajlatú vidékek ősi tavaszkezdő napja.²¹⁰

Süss fő nap, szenygyörgynap!

Amoda van ékkis bárán, maj mēktagy.

kiabálják a kölesdi gyerekek. Mint minden évnegyedkezdő, jóslónap is. Kölesden azt tartják: Ha Szent György napján esik az eső, jó termés lesz. Tormáson: *van ti freš fēr jerjetōk kraiše, sai~ si nōt štil*. (Ha Szent György nap előtt megszólalnak a békák, utána hallgatni fognak. — Hideg lesz.) Ez a nap mindkét faluban a jószágkihajtás (*austraive*) napja. A régi kontraktusok szerint a tavaszi adófizetés ideje.

A május elseje az igazi tavasz nagy kezdőünnepe, a májfatüzés (*maipēm šteke*) napja.²¹¹ Kölesden csak a *párgyának* tűz minden legény *májfát* (a kiskert kerítésére vagy az udvarba *labdarúzsával*, tulipánnal feldíszített *fictaágot*), Tormáson azonban, ahol a közösségi szellem még bontatlannabb, a községnek is állítanak a legények májufát (*kemā~te māipām*) a kocsma előtti kis téren.

²⁰⁸ U. o. II. 335. l. Általános. Ez a festési mód szokásos Hessenben is. Hoffmann: i. m. 247. l. — Hessler: i. m. II. 623. l.

²⁰⁹ A szokást már egy középkori oklevél is említi: „dies concussio-nis ovorum“ (Magyarság Néprajza. II. 412. l. — Atlas des deutschen Volks-kunde II. 31. d).

²¹⁰ A Magyarság Néprajza. IV. 330. l. — „Kelet- és Nyugat-Európa folklorejának vízvázlástó vonala, hogy a tavaszi évkezdő jellegű szokások máj. 1-re esnek-e vagy ápr. 24-re, Szent György napjára.“ Róheim G.: Magyar néphit és népszokások. 263. l. — Wb d. d. Vk. 238. l. — Lehet, hogy nyugateurópai német telepeseink csak itt vették át ezt a tavaszi évnegyed-kezdetet.

²¹¹ A Magyarság Néprajza. IV. 330. l. — Pessler: II. 69. kk.

A kivágott 6—8 méter magas jegenye- vagy nyírfát az év búcsúslányai (*khervementš*) bokrétázzák, pántlikázzák fel.

Tormáson boszorkányjáró nap is a május elseje.²¹² Ezért a babonásabbja esti harangszókor három keresztet rajzol az ajtóra, miközben a három legfőbb nevet mormolja: *kot fotr*, *kot sō~*, *kot hailier kaist!* (Gott Vater, Gott Sohn, Gott Heiliger Geist!), hogy be ne mehessen a gonosz.

A p ü n k ö s d a nyár bevonulásának ünnepe, ezért a május elsei szokások közül a májfatűzés ide is átkerült, de csak Tormáson. *Phingspām*-ot állítanak.²¹³

Nyárban, a nagy dologidőben szünetelnek az ünnepek. Gyéribben látogatják — különösen a férfiak — az istentiszteleteket is. Tormáson azonban szigorúan megülik mindig a két bűnbánó napot, (*püstōk*):²¹⁴ május 6-án és június 24-én. Az első az 1911-i nagy vihar, jégeső, árvíz emlékére tartják, mely a községnek sok kárt okozott, a másodikat még hesseni hazájukból hozták magukkal. Eredete ismeretlen.

Az a r a t á s i h á l a ü n n e p (Erntedankfest) megülése csak az istentiszteletben való részvételre szorítkozik. Egészen megtelik ekkor a templom, de a munka alól való felszabadulásnak a paraszti ujjongásnak igazi ünnepe csak ősszel érkezik el, Kölesden a szüreti bállal, Tormáson a templomszentelővel.

A szüreti mulatság nem régi. A háború előtt kezdtek, s rendezésében a magyar, illetőleg magyaros jelleg kiemelésén van a hangsúly. Előkerülnek ekkor a régi *rögyös* gatyák, *puruszkák*, *mándlik*, *csutorák* (kulacsok).

Főbukrétázott, *rögyösgatyás* zsinóros árvalányhajas csőszlegények lóháton, magyarruhás, pártás nemzetiszín pántlikás csőszleányok négyökrös *hosszi* szekéren, muzsikások, „*heltelenkődő*”, bekormozott arcú *bohócok* kíséretében, nagy vígsággal, kurjongatásokkal járják be a falut. Majd bevonulnak a nagyvendéglőbe, ahol kezdetét veszi a virradatig tartó bál. A csőszlegények a *párgyukkal* kezdik a táncot, s az ő kö-

²¹² A Walpurgisnacht-hiedelem maradványa. Wb. d. d. Vk. 801. I.

²¹³ A Magyarság Néprajza. IV. 331. — Pessler: i. m. II. 79. I.

²¹⁴ Elterjedt keresztyén szokás. Magyarság Néprajza. IV. 298. I. — Németországban különösen evangélikus vidékeken. Wb. d. d. Vk. 114. I. — Szokásos Hessenben is. Hessler: i. m. II. 238. I.

telességük, hogy a csószlányuk *csutoráját* borral töltsék meg.

Egy évtizede a tormaísiak is átvették a szüreti bálát ugyanezzel a magyaros jelleggel, Kölesdről kölcsönkért magyar ruhákkal.²¹⁵

Tormás igazi nagy népünnepe a templomszentelőkor rendezett búcsú (*kherp*). Van ugyan búcsú Kölesden is — a katolikusok tavasszal, az evangélikusok Márton napján tartják, sőt a háború óta a reformátusok is megülik februárban a harangszentelési ünnepet („református búcsú”), — ezek azonban alig terjednek túl az egyházi kereteken, nem válnak a nép egyetemes nagy mulatságává. Legfeljebb néhány bábos jön. Egy napig tart valamennyi.

Tormáson ellenben a *kherp* a templomszentelés egyházi emlékünnepeiből (Kirchweih) nagy mezőgazdasági népünneppé nőtt. Ősszel tartják a mindenszentekhez legközelebb eső vasárnap. Ekkorra már befejeződött a kinti munka, megtelt a csűr és a pince, pénz is van a mulatásra.

„Denn die Herbstes Arbeit ist nun jetzt vollbracht,
Mit Gottes Hilfe, Ihm sei Dank gebracht,
Er gab uns wieder Wein und Brot,
Und hat gehoben manche Not.“

— halljuk a *khervešprux*-ban.

A *kherp* a család és a közösség ünnepe. Mint családi ünnep a vendéglátás ideje. Összegyűlik messze vidékről atyafiság, mert: *je mī kest, je mī ēr* (Je mehr Gäste, je mehr Ehre). — Persze a vendéglátással nagy előkészületek járnak. A házakat kimeszelik, kitakarítják, libát-tyúkot vágnak, hordót ütnek csapra.

„Denn heute sind die besten Fässer aufgemacht
Gestern war unter Gänsen und Enten eine grosse Schlacht.“

A község ünnepének megrendezése a legények dolga. Mindíg egy évfolyam legényeiből kerülnek ki a búcsúslegények (*kherveparš*). Mindegyik párt választ magának, ez a búcsúslány (*khervementš*). A búcsúslány feladata, hogy legényének

²¹⁵ Ugyanez történt a németlakta Hartán is. Fél E.: i. m. 120. l.

kalapiját felvirágozza, felpántlikázza. Maga is koszorút tesz a fejére (*kherveštraus*) s — mint ünnepi alkalomhoz illik — feketebe öltözik. (Öltözete hasonlít a menyasszony viseletéhez).

A búcsú három napig tart. Az első nap délelőtt templomba mennek; kivált a férfinép (*manslait*), az öregek és a gyerekek; az asszonyok (*vaipsiltr*) otthon sütnék-főznek. Délután a búcsús legények rezesbandával (*špileit*) a párjukért mennek, majd — a papnál való tisztelkedés után — a községi kocsmá elé vonulnak. Itt áll már a pántlikákkal, kendőkkel, borospalackokkal és koszorúval (*kherveštraus*) díszített májfa, amelyet a legények állítottak s a lányok cicomáztak. Háromszor körültáncolják a fát, majd bent a kocsmában folytatják a táncot egész reggelig. (Közben a leányok, különösen a módosabbja háromszor-négyszer is átöltözködik). Rövid délelőtti nyugalom után másnap újra kezdődik a tánc. A harmadik nap már csak a legények búcsúja. Kimennek a szőlőkbe pincészerézni s ott mulatnak estig. Ekkor végetér a búcsú s csak a száradó májfa s a kocsmá padlásáról póznán függő *kherveštraus* őrzi emlékét a következő őszi.

A Kirchweih²¹⁶-nak a hessenivel való mozzanategyezései (*kherveparš*, *khervementš*, felvonulás, háromszoros körtánc stb.) arra engednek következtetni, hogy elég híven megőrzött hesseni régiséggel állunk szemben.²¹⁷ Az ősi őszi örömnep megnyilvánulása, a torma-búcsú is, amely itt is keresztyén egyházi alaphoz, a templomszentelés emlékűnnepéhez kapcsolódott.

B) Az egyén életének ünnepi alkalmai.

Az egyéni életritmus ünnepi alkalmai közül csak az élet három nagy határpontjához — a születéshez, házassághoz, halálhoz — kapcsolódó szokásvilágot ragadjuk ki. Az élet legfontosabb állomásai ezek, két állapot közti határkövek, melyek — A. Spamer hasonlatával²¹⁸ — szinte „mágnesként” vonza-

²¹⁶ A név Hessen-Nassau déli részére jellemző (szemben az északi Kirmess-szel). Atlas der Deutschen Volkskunde I. 10.

²¹⁷ K. Hessler: i. m. II. 627. l. — Pessler: i. m. II. 109. kk. Wb. d. d. -Vk. 393. l. — O. Schulte: Kirchweih im Vogelsberge. Hess. Bl. f. Volkskunde, I. 65—86. l.

²¹⁸ Pessler: i. m. II. 159. l.

nak magukhoz hagyományos cselekvéseket, elválasztó és felavató rítusokat.

Születés.

A születés titkát így magyarázza a gyermekeknek a kölesdi szüle: *A picikét a góija hozza. Ott keringű a ház fölött és megszáll. Hoz valamit.* — A tormási *fräxe* pedig így: *Ti hēvam vēsje pringt tes khintje aus tem prune.* (Die Hebamme Bäschen bringt das Kindchen aus dem Brunnen.)

Mindkét magyarázat végső gyökerében germán eredetű.²¹⁹ A gólya-mese — az Atlas der deutschen Volkskunde tanúsága szerint²²⁰ — általánosan elterjedt Észak- és Kelet-Németországban s a gyermek-folklórban mindenütt él nálunk is; a bába-magyarázat Nyugat- és Dél-Németországra jellemző hiedelem. Ez utóbbi él tormási telepeseink származási területén, Hessenben is.²²¹

A szülés a régi világban mindkét helyen a földön történt.²²² A kölesdi asszony *léguzsgulva, lēkupērcolva*, a tormási pedig az ágy mellett a földön fekvve hozta világra gyermekét. Ősi, primitív szülőmódok ezek, a „földreszállítás” végső, tudatalatti oka talán a föld erőtadó hatalmába vetett hiedelem. — Ma már természetesen mindkét faluban képzett bába irányításával az ágyban megy végbe a szülés.

Mihelyt a picike a világra jött, az ott segédkező öregasszonyok igyekeznek gyorsan elvégezni minden elhárító varázsoló cselekvést, amellyel az anyát és gyermekét a rontás ellen biztosíthatják. Mert válságos átmeneti idő ez mind az anyára, mind pedig a gyermekre. Fokozottan ki van téve minden gonosz ártó hatalomnak.

Az anyát az *első szoba* díszes ágyába fektetik s az ágy elé *supērlát-lepedőt*²²³ akasztanak, hogy meg ne verhessék egykönnyen szemmel. Bőséges táplálkozásáról a komaasszo-

²¹⁹ A Magyarság Néprajza IV. 155. l.

²²⁰ Atlas der deutschen Volkskunde I. 18.

²²¹ Hessler: i. m. II. 604. l.

²²² A Magyarság Néprajza IV. 158. l. — Wb. d. d. V. 228. l.

²²³ Supērlát (Müncheni Codex 69: soporla) = „velum, Vorhang ... ágyfedél”. (Magyar Nyelvtört. Szótár, 1613. l.) — „vmit eltakaró függöny” (Czuczor—Fogarasi: A magy. nyelv szótára V. 927. l.) — Ez Kölesden a szemfedő is.

nyok gondoskodnak. Felváltva viszik neki a *komatálat* (*kfotrššop*),²²⁴ Kölesden rendszerint *tikhuslevest* és csörgefánkot, Tormáson pedig borlevest (*vai~söp*), rántott levest (*äi~prensöp*), metéltes húslevest (*nutlsöp*) és kalácsot (*khuxe*).

A gyermekkel régen nem volt az a *pátyolás*, mint most az egykéssel. Tormáson nem adtak rá ingecskét, hanem csak rongyba csavarták. *In te lumpe tsi~mēr klumpe* (In die Lurmpen ziehen wir Klumpen) — mondogatták. Erősebb, kövérebb (*tikr*) lett így a gyermek — tartják az öregek — mint a mai pólyázással. Kölesden *böcsőbe*, *tekenyőbe* tették a *pickét* és betaszították az ágy alá.

Annál jobban őrizték azonban rontás ellen. Kölesden és Tormáson egyaránt, a születés hetében nem adnak ki semmit a háztól, napnyugta után nem öntik ki a fürdővizet, nehogy megbabonázzák a kicsit.²²⁵ Szókásos a szenesvízzel mosdatás, (*met khölevasr veše*),²²⁶ ha pedig mégis valami rontás érte volna a gyermeket, *önnyát öntenek* (*plaikise*).²²⁷ Régi, általános európai védekezőmódok ezek. — Tormáson ezeken kívül még „Elut Jesu Christ“ mondással hexagrammot (*alpxe fūs*, „Alpchenfuss“)²²⁸ rajzolnak a szemöldökfára, hogy be ne jöhesse a gonosz, el ne szívja az anya tejét. „*Tes alpxe tūt tem khint ti prist sāte!*“ (Das Alpchen tut dem Kind die Brüste saufen!) — tartják az öregek. Amíg a gyermek egy éves korát el nem éri, ott marad az ajtón a varázsjel. — Az Alpchenhiedelem a védekezés módjával együtt általánosan elterjedt Németországban, a tormási név — szemben az északi „Mahr“ s a déli „Trud“, „Schratt“, „Doggi“ démon-elnevezésekkel — Közép-Németországra jellemző.²²⁹

A gonosz elleni védekezés legbiztosabb módja a keresztesség, ezért a régi világban igen siettek a *köröszőlővel* (*khints-tāi*). A születés után három-négy nappal már megtörtént. (Ma

²²⁴ A Magyarság Néprajza IV. 160. l. — Sartori: Sitte und Brauch I. 28—29. l.

²²⁵ A Magyarság Néprajza IV. 160. l. — Sartori: i. m. I. 27. l.

²²⁶ Leírását l. Koritsánszky O.: Tolnamegyei népbabonák. i. h. 86. l.

²²⁷ Leírása u. o.

²²⁸ Wb. d. d. Vk. 126. l. — Beittl: i. m. 111. l.

²²⁹ Wb. d. d. Vk. 11. l.

egy hónapot is várnak néha vele.) A *komák* (*kľotršlait*) felkérése az apa tiszte. Az egyházi előírás ugyan csak egy keresztapát és -anyát rendel el,²³⁰ de az ajándékvágy, a gyermek testi-lelki biztosítása, közösséghez kapcsolása a keresztszülők számát idővel mindkét községben 3—12 párra növelte. Régen inkább csak férj és feleséget hívtak komának, ma már legényeket, leányokat is.

A *körösztlőre* nagy gonddal öltöztetik a *picikét*. A kölesdiék visszájára adják reá a kis inget,²³¹ a tormásiak karocskájára piros pántlikát (*rüres pentltje*)²³² kötnek, hogy meg ne rontsák a rosszak, szemverés ne érje. Az utcán igen gyorsan haladnak, hátra nem tekintenének világért sem (*man terf net umkuke! Man darf nich umgucken*).²³³ — A keresztvízre tartás Kölesden a legidősebb *körösz tanya*, Tormáson a bábaasszony tiszte, de a keresztszülőkkel való közvetlen kapcsolat itt is kifejezésre jut. Amíg a pap a miatyánkot mondja, a bába sorban minden keresztszülőnek karjára teszi egy pillanatra a kicsit (*ēvr ti tāf hēve 'über die Taufe heben'*).²³⁴ Fiú és leány keresztelésénél azonban különbség van. A fiút (*pīpxe* Bübchen) valamennyi keresztapa, (*phetr*) „emeli“ kereszteléskor, a keresztanyák (*kōt*) közül azonban csak a hajadonok (az asszonyok a padban maradnak), — a leányoknál (*mētje*) pedig fordítva: a keresztanyák valamennyien, a keresztapák közül csak a nőtlenek mennek ki az oltár elé.

A névadásban magyar helyen az egyes, német helyen a kettős, sőt ritkábban hármas nevek jellemzők. A különbség okát a névadás forrásában kell keresnünk. Kölesden általában a szülők, vagy valamelyik nagyszülő nevét kapják a gyermekek, esetleg arra a névre keresztelik őket, amilyen napon születtek: *vele hozta a névit*.²³⁵ — Tormáson — különösen a régi világban — a keresztszülők nevét kapta a gyermek, s ha több

²³⁰ A Magyarság Néprajza IV. 162. l. — Pessler: i. m. II. 163. l.

²³¹ A Magyarság Néprajza IV. 389. l.

²³² Sartori i. m. I. 36. l.

²³³ A Magyarság Néprajza IV. 163. l. — Pessler: i. m. II. 164. l.

²³⁴ Hessenben ugyanígy: O. Schulte: Taufsitten und Bräuche in einem oberhessischen Orte vor 250 Jahren und heute (Grossen-Linden). Hess. Bl. f. V. VII. 75. l. — Hessler: i. m. II. 50. l.

²³⁵ A Magyarság Néprajza IV. 161—162. l.

keresztapja vagy -anyja volt, kettős, sőt elvéve hármast nevet nyert.²³⁶ A tormási születési anyakönyv egyik 1752-i bejegyzésében olvassuk: „Kis-Tormás den 20-ten ejusdem ... ist Johann Friedrich Schönfelde liebe Ehe-Consortin Anna Elisabetha mit einem Söhnlein erfreut worden, welches den 22-ten ejusdem im Schul Haus allhier getauft Johann Heinrich Andreas genannt worden. Die Zeugen waren Johannes Müller und dessen Ehe-Consortin Anna Elisabetha, wie auch Heinrich Gerhardt und dessen Frau Maria Catharina und ... Johann Andreas Schönfeld ledigen Standes.“

„Pogánt vittünk, köröszttyént hozunk!“

„Jetzt kommen wir in Gottes Namen,
Einen Heiden haben wir fortgetragen
Einen Christen haben wir gebracht!“

— köszöntenek be Kölesden és Tormáson ugyanazzal az általános európai formulával a keresztanyák az anyához.²³⁷ Most azután megkezdődnek a többnyire analógiás alapú sorsvarázsolások. Kölesden, ha van jónótás és -táncos a *körösztanyák* között, az megforgathatja a *picikét*, hogy jónótás meg jótáncos legyen. — Beteszik a ládába vagy a kászliba, hogy ne legyen *kódorgó*. — Tormáson sok tarka selyem-kendőt borítanak rá s úgy kell feküdnie egy órahosszat, hogy majd az életben szerencsés, boldog legyen, ne lásson szükségét. — Megkezdődik az ajándékozás is. A leánynak kanalat, kendőt, a fiúnak pénzt tesznek a vánkosára. *Evvé a szivességgé vagyok a kis körösztgyerékemhő* — mondja a kölesdi.

Az egyház áldását lakomával ünnepelik meg. Kölesden *paszita*, Tormáson — magyar jövevényszóval — *altemāš* (áldomás) a keresztelői vendégség neve. Ünnepi ételek kerülnek az asztalra, Kölesden: *tikleves*, *pecsénye*, *kalács* — Tormáson: *rintsöp* (Rindsuppe), *rintflāš* (Rindfleisch) *hinklspröre*

²³⁶ A névadásnak ez a módja még hesseni hagyomány. Schulte: i. m. 70. l.: „Das Kind bekam seinen Namen nach den Gevattern (Die Kirchenverordnung Philipps des Grossmütigen). Nach den beiden Gevattern, die vom Geschlechte des Täuflings waren, bekamen sie die Doppelnamen.

²³⁷ A Magyarság Néprajza IV. 163. l.

(Hühnerbraten), *inkemoxte kvetše* (eingemachte Zwetschgen), *khuxe* (Kuchen). Bőségesen esznek-isznak, hogy a gyermek se lásson az életben soha szükségét.

A gyermeket óvja már a gonosztól a keresztség, az anyát is az egyház áldása juttatja vissza régi állapotába. A gyermekágyas asszony első útja a templomba vezet: *kimëgy az egyházhoz*. (Egyházra bocsátás, Aussegnung). Megáll az úrasztala, vagy az oltár előtt, a *tisztéletös úr szép imádságot mond az anyáéért és a kis magzatéért*, s ezzel véget ér életüknek első, rosszaktól veszélyeztetett válságos időszaka.

H á z a s s á g.

Az élet második nagy határköve: a házasság. Csúcspont, „Hoch Zeit“, ahogy a német nyelv nevezi.²³⁸ *Örök életre létészik annak a fiatának a sorsát* — mondja a kölesdi.

A házassági életkor Kölesden általában két-három évvel későbbre esik, mint Tormáson. A németeknél a legények (*parš*) már 18—22 évvel nőülnek (*haiern*), a leányok (*mentš*) 14—17 éves korukban mennek férjhez. A korai házasság, a gondtalan leányság elvesztésének fájdalma sír fel az egyik régi tormási népdalban.

Eure Tochter Ihr lasst freien
Das werdet Ihr noch gereuen.
Gereuen wird es dich
Wenn alle junge, junge Mädchen
In ihren grasgrünen Kränzchen
Wohl in das Wirtshaus gehn,
Da musst du, armes, armes Weibchen,
In deinem schneeweissen Häubchen
Wohl bei der Wiege stehn.

A közösségi szokás kötelező erejével azonban nem mer az egyén szembeszállni.

A házasság ideje mindkét faluban a pihenés és mulatság időszaka, a késő őszi és tél. Először egy közeli rokon — Kölesden rendszerint férfi, Tormáson nő — megy el a lányosházhoz tudakozódni (*trët on*): *Égyühet-é a kisöcsém?* Ha igenlő a vá-

²³⁸ Pessler: i. m. II. 171. l.

lasz, megjelenik a legény is. Kölesden régen ezzel a rigmus-sal kérte meg a leányt:

Valamint gerlice észáll az erdőbe,
Főkeresi párgyát tulajdon fészkebe,
Én is kigyémetek házánál keresék mátkát
Ez jelen időbe'.
Ez szóm és mondásom.

A leánykérés megpecsételése a *kézfogóval* (*hantšlők* 'Handsschlag'). történik. Ezt azonban Kölesden²³⁹ gátló motívumként a „*móring*²⁴⁰ *tőlött való kocolódás*“ előzi meg. Hosszasan alkudozik a legény és leány két-két násznagya — a kérő és kiadó násznagy — a menyasszonynak kikötendő móríngról. Nehezen egyeznek meg, nem engednek a kiadó násznagyok, különben olyan színe lenne a dolognak, mintha *tuszkúnák* ki a leányt a házból. Ha megállapodtak a móríngban, következik a *jegyadás*.²⁴¹ A leány keszkenőt, a legény jegypénzt (a régi világban egy 10 és egy 20 koronás aranyat, ma 10—20 P-t) ad. A móríng körüli alkudozás szertartásos volta s a jegypénz valószínűleg a régi nővásárlás maradványa.²⁴² — Az alkut és a jegyadást a nagy vígsággal megünnepeelt *kézfogó*²⁴³ fejezi be.

Tormáson egyszerűbben történt a leány megszerzése. Régen a leánykérést nyomban követte az ünnepélyes megerősítés, a Handschlag (*hantšlők*). A vőlegény — az ősi nővásár maradványaképen²⁴⁴ — jegypénzt (*hantkelt* 'Handgeld') ad menyasszonyának, amelyet ez nem költhet el, hanem lakodalma napján a balcipőjében a sarka alatt „hurcol“.²⁴⁵

Legújabbán mindkét faluban terjed már a módosabbnál a városi mintára, gyűrűvel való jegyváltás.

²³⁹ A kölesdi lakodalmi szokásokat részletesen leírja Koritsánszky Ottó. (Lakodalmi szokások Kölesden. Ethnographia XII. 273—278. és 307 315. l.) Én csak a főmozzanatókat emelem ki, felhasználva a — magam gyűjtésén kívül — Koritsánszky O. közleményét is.

²⁴⁰ A Magyarország Néprajza IV. 191. l. — Koritsánszky: i. m. 283. l.

²⁴¹ U. o. 283. l.

²⁴² A Magyarország Néprajza IV. 209. l.

²⁴³ Koritsánszky: i. m. 274. l.

²⁴⁴ Sartori: i. m. I. 56. l. — Hoffmann: Beiträge zur Volkskunde Rhein Hessens (Hess. Bl. f. V. X. 106. l.)

²⁴⁵ Hessler: i. m. II. 287. l. — Sartori: i. m. I. 56.

Az esküvő napja. Kölesden is, Tormáson is a kedd vagy csütörtök. Az Atlas der deutschen Volkskunde adatai szerint mindkettő szerencsés napnak számít Hessenben,²⁴⁶ mint esküvői napok általánosan kedveltek Németországban²⁴⁷ és nálunk is.²⁴⁸ A *keddi nap vót a régieknek a szent naptjuk* — tartja a kölesdi.

Az előkészületek már jóval előbb megkezdődnek.

Az első teendő a lakodalmi *tisztviselők* kiválasztása, felkérése. Számuk és szerepük nagyjában hasonló a két faluban.

A vőlegény (*hoxtsairer*) és menyasszony (*praut*) segítése, oltalmazója Kölesden a két *vőfény* és a két *koszorú*-vagy *nyoszolyólány*, Tormáson a két Brautführer (*prautfärer*) és a két Brautmädel (*prautmäl*). Feladatuk a passzív méltósággal viselkedő jegyespár kiszolgálása, megvédése. Vőfénynek Kölesden általában felserdült legényeket hívnak, de sokszor fordulnak *bajcos*, feleséges emberhez is, ha *áraláló*, *tudós*. Tormáson — akárcsak a Schwalmban — 14–16 éves fiúkat (rendszerint az idősebb keresztanyák gyermekeit) kéri fel erre a szerepre. A nyoszolyólányok a menyasszony barátnői.

Öltözetük a főszereplőkéhez hasonló. Az azonosság oka eredetileg talán a leselkedő gonosz hatalmak megtévesztése volt. A vőfélyeken — akárcsak a vőlegényeken — fekete ruha, fejükön *bukrétás* kalap, gömblyukukban régebben selyemkendő, ma csokor, kezükben díszes vőfélybot. A nyoszolyólányok ruhája szintén fekete, fejükön a leányság régi szimbóluma, a koszorú.

A vőfélyek és nyoszolyólányok a régi közösség — a legénység, leányság — képviselői. Az új közösségből, a házasság világából a férfiak részéről Kölesden a négy násznagy, Tormáson inkább a két apa, az asszonyok részéről pedig a nyoszolyóasszony, a Brautaufbinderin áll a jegyespár, a leendő *új ember és menyecske mellett*.

A *vendég hívás* Kölesden az ékes rigmusú vőfények,²⁴⁹ Tormáson a mátkapár²⁵⁰ tiszte. A meghívás kötelezett-

²⁴⁶ Atlas der deutschen Volkskunde I. 2., I. 4.

²⁴⁷ Hessler: i. m. II. 608. l.

²⁴⁸ A Magyarság Néprajza IV. 198. l.

²⁴⁹ A vőfélyrigmusokat közli Koritsánszky O.: i. m. 275. l.

²⁵⁰ Sartori: i. m. I. 62. l.

séget is ró a vendégre. Az, aki elmegy a *nászba*, már előre ajándékot küld. Kölesden régen egy fél füstölt disznófej meg egy ebédes véka kalács (5—6 kúcsos meg egy hajtóka) volt egy-egy ház adománya. Ma a disznófej helyett inkább tyúkot küldenek. — Tormáson a tyúkon kívül természetben küldik a kalácshoz valót: tojást, lisztet, vaját.

A lakodalmas háznál serényen folynak az előkészületek. Marhát, disznót, tyúkot vágnak, kalácsot sütnek, levestésztát metélnek. A sütés-főzés kalákamunka. Kölesden *pógárhelén* 10—12 szakácsnét is hívnak, akiket azután a lakodalom előtti este jól megvendégelnek *gombóc*os káposztával, kaláccsal. — Tormáson hagyományos rendje van az előkészületeknek. Ha kedden van az esküvő, akkor péntek a *šloxttők* (*Schlachttag*), a vágás napja, szombat a *paktők* (Backtag), a sütés napja, hétfő a *nutltők* (Nudeltag) a metéltkészítés ideje. A közösmunka befejezője a nagy lármával, edénytöréssel, kiabálással megült *poltrövet* (Polterabend), amelyen párolt káposztával, disznóhússal vendégelik meg a segítséget. A hagyományos zajongásnak gonoszszűző szerepe van.²⁵¹

Végre felvirrad az esküvő napja, ahogy a tormásiak levezik: az Ehrentag (*ēretők*). Kíváncsian vizsgálja a násznép, de különösen a menyasszony az időt. A kezdet időjárása jóslat az egész házaseletre: „Ha esik az eső, szomorú életük lesz, ha szép idő van, szép lesz az életük sora” — tartja a kölesdi. Tormáson ugyanez a hit él: „Dem Gottseligen regnet's ins Grab, dem Schlechten auf dem Ehrentag.”

A násznép a vőlegény házánál gyülekezik. A vőlegény már üneplőben várja az érkező vendégeket. Öltözete ma mindkét helyen fekete, fején *bukrétás* kalap, gomblyukában kendő, karján csokor. Tormáson a régi világban a hagyományos heseni körgallért (*krölix*e *mantl*)²⁵² viselte. Talán valamikor — akárcsak Schwalmban²⁵³ — a cipője is jelezhetette vőlegényi állapotát. Erre következtethetünk a vőfélyi rigmusnak — ma már elhomályosult értelmű — szavaiból:

²⁵¹ U. o. I. 71. l.

²⁵² L. „A férfiak viselete” c. fejezetben.

²⁵³ Schwalmban a vőlegények négyszögletes, a házasság ovális csatot viselnek cipőjükön.

Nun, du junger Ehemann
Hast heut' die Mannesschuhe an...

Reggelizés — borozás, kalácsevés — után hangos muzsika-szóval, rezesbandával (*trottyosok* 'trombitások' — *spiläit* 'Spielleute') vonul a násznép a menyasszonyos házhoz. Elöl a két vőfély, az ő feladatuk lesz a leány kikérése.

A menyasszony kikérése a régi állapottól való elszakításnak, a szülői ház elhagyásának első fontos mozzanata, éppen ezért általában mindenütt akadályozó, késleltető szertartásokkal kapcsolatos. A retardációs elemek oka az esetleg ott leselkedő gonosz szellemek megtévesztése, kijátszása.

Kölesden háromszor kéri az első vőfély a menyasszony kiadását:

Kedves seregeim, én csak azt csudálom
Hogy akiért jöttünk, azt seholy látom.
Odabenn maradt tán, én majd kiinstálom,
Hogy kárba ne vesszék sok fáradozásom.
Menyasszony asszonyunk, jöjjön ki kértemért,
A mi seregünknek nagy fáradságáért.
Elsőbb elkísérjük az Isten házába
S ott összeköttetjük a hitnek láncával.
Adják ki hát kérem, legyenek szívesek,
Mivel sok a dolgom, hamar végezhessenek.
.... Harmadszor is kérem, legyenek szívesek,
Mivel sok a dolgom, hamar hadd mehessek.²⁵⁴

Csak a harmadik kérésre vezetik ki a menyasszonyt.²⁵⁵ Ott kint a vőfények jól megforgatják, megpörgetik; ez-e az a leány, akit vőlegény uruk választott.

Tormáson a menyasszony késedelmes kiadása az a menyasszony szertartásával bővült. Sokhelyt élő, elterjedt európai szokás, számos helyen megvan hazánkban is,

²⁵⁴ Koritsánszky O.: i. m. 307. l.

²⁵⁵ A menyasszony öltözete a legünnepibbnek érzett viselet. A század elején feketében, ma már — városi mintára — fehérben esküszik a kölesdi menyasszony. Főkéssége a koszorú, amely régebben fehér és *pirhanyós*, pirosas művirágból, készült; ma a városi „mirtuszkoszorú” a szokásos.

magyar és német községekben egyaránt.²⁵⁶ A tormási változata a két vőfély közt lejátszódó párbeszédű kis drámai játék. A kisebbik Brautführer bemegy a házba, a másik, a vőlegény képviselője az udvarban marad:

1. Brautführer:

Bring mir die Jungfrau Braut heraus!
Denn der Hochzeiter steht noch allein
Und des kann und darf net sein.
Bringt mir die Jungfrau Braut heraus!

2. Brautführer (egy szépen feldíszített kislányt vezet elő):

Hier bring' ich eine, die ist jung von Jahren,
Was sie net weiss, das wird sie noch erfahren.

1. Brautführer:

Was soll ich mit der Jungen machen,
Da tät' mich die Leut' auslachen.
Sie möchte nur immer müssig gehn,
Beständig vor dem Spiegel stehn,
Sie streicht die Gassen hin und her,
Als wenn die Füß' für Nadel wären.
Packt euch nur weg vor meinem Gesicht,
Unser Hochzeiter braucht so eine Kleine nicht.

2. Brautführer (bemegy a házba és egy púpos, sántikáló öregasszonnyal, az ú. n. *filtras*-szal (Vielfrass) tér vissza. A Vielfrass egyik kezében egy egész kalács, a másikban nagy kés van. Nagyokat fal.):

Hier bring' ich eine, die ist hübsch und fein
Allein sie hat ein krummes Bein.

1. Brautführer:

Was soll ich mit der Krummen machen,
Da täten mich die Leut' auslachen.

²⁵⁶ A Magyarország Néprajza IV. 200. l. — Sartori: i. m. II. 74—75. — Fél E.: Harta néprajza; 104—105. l. — Hartmann: Falsche Braut in der Schwäbischen Türkei. DJHB. III. 57. — El a szokás Hessenben is, Hessler: i. m. II. 282. l. — H. Hepding: Die falsche Braut. Hess. Bl. f. V. V. 161—164. l.

Diese Vielfrass brauch' ich nicht,
 Packt euch hinweg vor mein Gesicht,
 Sonst werdet ihr sehen, was euch geschieht.
 Und stell dich nicht so dumm
 Und schau dich um eine andere um.

2. Brautführer:

Ich weiss nicht, was ich sagen sollte,
 Bin ich denn so dumm?
 Bald so alt, bald so jung!
 Und keine, was deinem Herrn Gefallen tut.
 Jetzt werd' ich mich noch einmal umschauen,
 Ob ich einen finden tu',
 Was deinem Herrn Gefallen tut.

(Bemegy a házba s most már az igazi menyasszonnyal²⁵⁷ tér vissza. A leány szeme — az elválási rítusok ősi törvénye szerint — sírásra áll. Ha önként nem akarnának megindulni a könnyei, az öltöztető asszonyok tudják a módját, hogyan kell mesterségesen (tormával) sírásra készíteni a menyasszonyt.)

2. Brautführer:

Hier bring' ich eine, die ist hübsch und fein
 Sie ist gechmückt mit Goldschaum und Rosmarein,
 Vielleicht mag das die Rechte sein.

1. Brautführer:

Das mag ja wohl die Rechte sein,
 Denn ihre Augen stehn zu Weinen
 Sie geht so traurig da heraus
 Aus ihrem lieben Vaterhaus.
 Jetzt wollen wir zur Kirche gehn
 Und ihren Ehrentag helfen schmücken und zieren.
 Ihr, Burschen lasst den Pulver sprengen,
 Ihr, Spielleut' lasst die Trompeten klingen!
 Vivat!

²⁵⁷ A tormaí menyasszony öltözete sokáig őrizte a régi fehér-fekete színösszeállítású hesseni prot. viseletet. (L. a „Női viselet“ c. fejezetet.) Ma tiszta feketébe öltözik a menyasszony, csak a harisnyája fehér. A fején tarka, csillogó gömbökkel díszített, művirág koszorú.

A legények lövöldözni kezdenek, a rezes banda rázendít, s a násznép megindul a templom felé.

A lakodalmas menet hagyományos sorrendje kis eltérést mutat a két faluban. Kölesden a két *vőfény* halad elől, utánuk a négy násznagy, köztük a leendő *új ember*, a vőlegény. Azután a házas emberek, majd a legények haladnak. A férfiak sorát a rezesbanda választja el a nőkéől. A trombitások után lépked a menyasszony szorosan a két nyoszolyólány közt, balra tőlük a nyoszolyóasszony, mögöttük az asszonyok, leányok, végül a hivatlanok. — Tormáson a muzsikások haladnak elől. Utánuk lépked a vőlegény az új közösség képviselőivel, az apjával és ipával (*švēr*), majd a házasok és a legények. A menyasszonyt — nevükhöz híven — a *Brautführer*-ek vezetik, utánuk megy a két *Brautmädel* a leányokkal, s az asszonyok sora zárja be a menetet. — A különbség szívócsán megőrzött helyi hagyomány. A tormási sorrend még most is egyezik a Hessenben szokással.²⁵⁸

A lakodalmas menet nagy vígsággal, kurjongatással halad előre. A zene szól, a legények lövöldöznek, *kurgyásznak*. A kezükben tartott boros palackokból sorra megkínálnak minden arramenőt. Kölesden pénzt szórnak az úton a *pápisták szegényeinek*. A zajnak gonoszüző, az ajándéknak áldozati jellege volt eredetileg.²⁵⁹ Nem hiányoznak az akadályok sem. A gyerekek szalmakötelet (*štrūsāl*) feszítenek ki az úton s a vőlegénynek vagy násznagynak meg kell vásárolnia a továbbjutást.²⁶⁰ A leányok és asszonyok rozmaringszálat tartanak a kezükben, hogy óvja őket minden gonosztól.

Az esküvőhöz mindkét helyen a pap megajándékozása kapcsolódik. A hagyományos ajándék Kölesden: egy üveg bor, ráhúzva egy *kúcsos* kalács.²⁶¹ „Amely földnek zsengéjéből mi élünk, ugyanazon földnek zsengéjéből kívánunk szolgálni becsülettel“ — mondja a vőfély. — Tormáson egy zsebkendőt (*šnuptux*), egy almát és (beleszúrva) egy rozmaringágot tesznek le az oltárra. A kölesdi papi ajándék eredetére vonatkozólag nincs adatunk, a tormásiról azonban — összehasonlítható

²⁵⁸ Pessler II. 183. l. — Beitzl: i. m. 161. l.

²⁵⁹ A Magyarság Néprajza IV. 201. l. — Sartori: i. m. I. 84—86. l.

²⁶⁰ A Magyarság Néprajza IV. 201. l. — Sartori: i. m. I. 85. l.

²⁶¹ A Magyarság Néprajza IV. 201 l.

néprajzi alapon megállapíthatjuk, hogy igen régi. Pontosan így él a szokás a származási területen, Hessenben is.²⁶² A zseb-kendőadomány szerepel Mercy 1724-i papi Salariumában is: „Von der Kopulation soll und muss ein jeder zahlen 6 Zehner und ein Schnupftuch“. Ez a kendőadományozás M. Hain magyarázata szerint²⁶³ — a középkori, papnak járó vászon-adó maradványa. Az alma és a rozmaring a termékenység és szerelem ősi szimbóluma. — A kölesdi kalács- és borajándékozás szintén a régi terményadó maradványa lehet.

Az egyházi szertartás, az esketés (*kopulērn*) után a két családközösség összekapcsolódásának házi megünneplése, a *lakodalom* (*hoxtset*) következik. A lakodalom főmozzanatai általában mindenütt ugyanazok: a menyasszony kiválik családjának, leánytársainak régi közösségéből és új közösségbe, férje családjába, az asszonyok rendjébe lép át. Búcsúztató, összekapcsoló és felavató rítus tehát minden lakodalom lényege.

A régi családközösségtől való elbúcsúztatás a vőfély rigmusával Kölesden még az esküvő előtt, Tormáson nyomban az esküvő után történik.

Fájó szívvel mondok „Isten hozzádot“

Te néked, te szegény, kedves kis lak...

(Kölesd)

Liebe Braut, du musst dich fassen,

Deiner Eltern Haus musst du verlassen...

(Kistormás)

— kezdik rá a búcsúztatót a vőfélyek, s a menyasszony nevében szépen elköszönnek a szülőktől, testvérektől, rokonoktól.

Az új pár, a két család összekapcsolásának eszköze a nagy közös lakoma. A vőlegény és menyasszony mindkét helyen egy tányérből eszik, hogy könnyen összeszokjék. Az étrend hagyományos. Kölesden: metéltes *tikhúsleves*, káposzta füstölt disznófejjel, egészben sült kakas, jérce *fokhajmásan* rizskásával, kalács, bor. — Tormáson: *rintsöp* (Rindsuppe), *rintflaš met meretj* (Rindfleisch mit Meerettig) *švaine-*

²⁶² Hessler: i. m. II. 69. l. — Hoffmann: Rhein Hessische Vk. 184. l.
— Szokásos ez az ajándék magyar helyen is, pl. a Sárközben.

²⁶³ M. Hain: Das Lebensbild eines hessischen Trachtendorfes 40. l.

pröre met sise kvetše (Schweinsbraten mit süssen, gedörrten Zwetschgen), *khuxe* (Kuchen) *vai~* (Wein). — Az ételek egy-némelyikének szimbólikus jelentése is van. A metéltről azt mondja a vőfély:

En csak egyet szólok a vőlegényünkhöz;
Hogy lásson hozzá a metélt leveshez,
Kívánom életét sok bő esztendőkhöz,
Hogy kapcsolja szívét a menyasszony szívéhez.

A tyúk és kakas a termékenység jelképe, a kása a gazdagságé, stb.

Az összekapcsolásnak másik ősi jelképes eszköze a *tánc*. Tormáson mindjárt a templomból hazajövet három valcert táncol a menyasszony a vőlegényével (*prautraie Brautreigen*).²⁶⁴ Tánc formájában történik a megajándékozás is. Vacsora után — Kölesden is, Tormáson is — feláll a menyasszony és megkezdődik az *ajándéktánc* (*šenkaustants, Schenkaustanz*). A vendégek sorban megpörgetik az új menyecskét és közben hátára terítik vagy kezébe nyomják az ajándékot: kendőt, ruhának valót, pénzt, stb. Búcsúztatás ez, s egyszersmind szerencsekívánság az új életre.

Az új állapotba való átlépés, a menyecske felavatása mindkét helyen éjfélkor történik. Ekkor *kitáncótattyák a menyasszont, ti praut vert kštöle* (die Braut wird gestohlen). A leányek azonban résen vannak. Seprűvel, összekötött keszkenőkkel váraкоznak az ajtóban és elverik az új embert (*si tū~flaisi trufšlōe, Sie tun fleissig daraufschlagen*). Felavató rítus, esetleg a menyasszonyért folytatott régi harcnak csökevénye.

Odakint leveszik a menyasszony fejéről a koszorút — régen a hajából is kivágtak egy darabot — és *főteszik* az asszonyi állapot jelképét, a főkötőt²⁶⁵ (a régi világban Kölesden pántlikás kontyot, Tormáson *hūxhāp*-ot, ma piros *ásó kendőt* illetőleg *netshāp*-ot).

Petersilie, Soppekraut!
Unser Mädchen war ein Braut,

²⁶⁴ Pessler: i. m. II. 182. l.

²⁶⁵ A Magyarság Néprajza IV. 204. l. — Sartori: i. m. I. 100–103. l.

Braut gewest, und nimmer mehr,
Kranz hinweg, die Haub' jetzt her!

mondja a tormási vőlegény. A kölesdi vőfély pedig ilyen szavakkal köszönti be a felkontyolt új menyecskét a lakodalmas házhoz:

...A szép menyasszonyunk előbb még leány volt,
De egy idő óta végkép megváltozott:
A haját nem látom, nem tudom, hová lett —
Annyi bizonyos, hogy feje beköttetett.

Az új ember is leteszi *bukrétás* kalapját, egyszerű báránybőr-kucsmát tesz fel, s ezzel mindketten belépnek a házasok közösségébe.

H a l á l.

A földi élet utolsó nagy állomása a halál. Ennek is megvannak a maga régi, szinte általános-emberi szertartásai.

Mikor elérkezik az a perc, amit *Isten mindenkinek érëndűt*, megállítják az órát;²⁶⁶ kinyitják az ablakokat, hogy a lélek szabadon kiszállhasson; befedik a tükröt, hogy senki abba bele ne nézzen.²⁶⁷ Tormáson minden bútort betakarnak erre a célra szőtt fehér halottas lepedővel (*toretixr*) s így marad az elsőszoba (*fereštup*) a temetés után négy hétig. — A halottat kinyújtóztatják, megmosdatják s felöltöztetik szépen ünneplőbe (*khērixkevant*). A nagylányra menyasszonyiruhát adnak, fejére koszorút, kezébe rozmaringcsokrot tesznek. A fiatalon elhalt legény mellére is feltűzik a vőlegényi bokrétát. Hadd legyen meg örömük legalább a halálban!²⁶⁸

A felravatolozás mindkét faluban az *ésőszobában*, Kölesden mosószékekből, deszkákból hevenyészett *hidegdágyon*,²⁶⁹ Tormáson a rendes ünnepi ágyon történik. Háziszőttés fehér *supērlátlepedőt* (*tōrelaine*) terítenek alája, fejét szép *févánkosra* (*khophkise*) fektetik. Gyertya vagy lámpás ég mellette. Nem hagyják magára. Amint az esti harangszó megkondul, jönnek az atyafiak, szomszédok is *vērrasztanyi* (*torevoxt*).²⁷⁰ Köszö-

²⁶⁶ A Magyarság Néprajza IV. 302. l. — Sartori: i. m. 129. l.

²⁶⁷ A Magyarság Néprajza IV. 302. l. — Sartori: i. m. 128. l.

²⁶⁸ A Magyarság Néprajza IV. 305. l. — Sartori: i. m. l. 132—33. l.

²⁶⁹ Kiss G.: Ormányság, 121. l.

²⁷⁰ A Magyarság Néprajza IV. 303. l. — Beitl: i. m. 180. l.

nés nélkül, csendben lépnek be a halottas házba. Valaki, aki jó *óvasó*, fennhangon olvas fel az imádságos könyvből. Halottas énekeket énekelnek, beszélgetnek. — Kölesden ma már lassanként kezdik elhagyni a *vérrasztást*: *Nem hâjja aszt az a halott, há minek!* — Tormáson még él a szokás.

A halálhírt hamar megtudja az egész falu. A megboldogult nemét már a lélekharang is jelzi: férfinak hármát, nőnek kettőt *kondítanak* (*auslaite*).²⁷¹ Egy távolabbi rokon azért bejárja az atyafiakat, komákat. Bejelenti a halálesetet, meghívja őket a temetésre.

A temetés a koradélutáni órákban történik. A halottat koporsóba fektetik és ráteszik a Szen-Mihállovára. A kihozatalnál vigyáznak, hogy az ajtó felé legyen a lába:²⁷² ne befelé nézzen a halott, hanem kifelé. — Odakint megkezdődik a siratás. Hangos jajszóval, ritmikus hajlongással borul rá az özvegy, az árva, a testvér *nagybáratú halottjára*. Kölesden ma már inkább csak *néma siratás* van, de Tormáson most is hangos, szinte ritmikus erejű mondatokban búcsúzkodnak a legközelebbi rokonok a halottól.²⁷³

Az egyházi szertartás után felemelik a koporsót és megindul a gyászmenet a temető felé. Az embertársnak kijáró utolsó szolgálatot: a koporsóvivés és siratás tisztét Kölesden a közeli atyafiak, komák, körösztfiak, Tormáson a szomszédok látják el. Abban a pillanatban, mikor elindítják a halottat utolsó útjára, a házban is van egy fontos elintéznivaló. Megbízhatnak valakit a rokonságból: szaladjon ki az istállóba, hajtsa fel a szarvasjószágot, lovakat, nehogy beálljon a dögvész, utána ne menjenek gazdájuknak.²⁷⁴ Ezzel is jelezni akarják az élők és a halott világának elkülönülését.

A népi élet minden fontos állomását nyomon követi az — eredetileg áldozati áldomás-jellegű — lakoma. A kereszttelő után ott van a paszita, az esküvő után a lakodalom, a halál után a *tor*, a Tröstermahl (*trēstrmöl*).²⁷⁵ Zajos megülését az

²⁷¹ A Magyarorság Néprajza IV. 302. l. — Kiss G.: i. m. 127. l. — Beitl: i. m. 179. l.

²⁷² A Magyarorság Néprajza IV. 303. l. — Sartori: i. m. 143. l.

²⁷³ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Beitl: i. m. 181. l.

²⁷⁴ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Wb. d. d. Vk. 712. l.

²⁷⁵ A Magyarorság Néprajza IV. 304. l. — Wb. d. d. Vk. 714. l.

egyházi hatóságok sokszor kárhoztatták a multban. Az 1814-i tormási Canonica Visitatio jegyzőkönyvében olvassuk: „Abusus Ecclesiae, Convivia Silicernia abrogati quidem sunt, sed non penitus cessati.“ 1868-ban megismétlődik a rosszaló megjegyzés: „Die Abstellung der üblichen Totenmahle, als eines in aller Hinsicht unchristlichen Missbrauches, wurde anempfohlen.“ (Protocollum Canonicae Visitationis). Kölesden ugyanígy: „A Presbyteriumnak kötelességévé tétetett, hogy a még szokásos halotti virrasztásokat és költséges halotti torokat eltörölni ... törekedjék.“ (Egyházlátogatási Jegyzőkönyv, 1862.) — Ezeket a mélyen a népi hitvilágban gyökerező szokásokat azonban nehéz kiirtani. Ma is összegyűlnek még mindkét faluban temetés után az atyafiak, sírásók, és csendben, de ünnepi lakoma — Kölesden *birkapörküt*,²⁷⁶ rizskása, Tormáson: marhahúsleves, hús, torma,²⁷⁷ kalács — mellett megülik a halotti tort. Búcsúritus ez, az élők közösségéből kiváló léleknek a búcsúztatása, hiszen a halál nem vég, nem befejezés, csak átmenet:

Liebe Eltern und Geschwistern! Gute Nacht!

Ich will schauen, was Jesus macht!

— hirdetik a tormási sírfeliratok.

Az élet ünnepi pillanataihoz kapcsolódó szokásvilágban sok egyezés, de sok eltérés is mutatkozik. Az egyezések jórészt ősi egyetemes-emberi viselkedések, hiedelmek, melyek függetlenül tértől és időtől igen nagy területeken általánosak. Elterjedtségükre csak magyar- és németországi párhuzamokat idéztünk, de ismert voltuk természetesen túlterjed a két nyelvterület — sőt gyakran Európa — határain is. A különbözőségek a származási területről magukkal hozott, szívósan őrzött hagyományfolytonosságok eredményei. Kölcson hatásról a szokásvilágban alig beszélhetünk. Ennek magyarázata természetes: a szokások nagy része a lélek mélyén, a hiedelmek világában gyökerezik és nyelvhez kötött, ezért átadásuk és átvételük igen nehéz.

²⁷⁶ A halotti torok hagyományos étele. (A Magyarság Néprajza IV. 225. l.)

²⁷⁷ Ugyanez az étrend Hunsrückben is (Wbd. d. Vk. 715. l.)

Végszó.

Dolgozatom nem nyújtja egész gyűjtött néprajzi anyagomnak feldolgozását, teljesség helyett inkább a történelmi és összehasonlító szempontok kiemelésére törekedtem.

Ha két faluközösségünket hossz- és keresztmetszetben, történelmi és összehasonlító módszerrel²⁷⁸ vizsgáljuk, fejlődés-vonalukban fokozatos közeledést figyelhetünk meg. Ennek a közeledésnek külső és belső okai vannak.

A külső okok közül a legfontosabb a földrajzi tényezők szerepe. A hasonló térszín befolyásolta a hasonló telepformát, a talaj az építkezés anyagát és módját, a tájjelleg a lakosság foglalkozását, a közlekedés a fejlődés ütemét. A kölcsönhatások, átvételek alapja mindenekelőtt a földrajzi közelség volt.

A földrajzi okokhoz történelmiek járultak. A két község újból való benépesülése, lakosainak összetétele történelmi erők függvénye. A török uralom idején pusztává néptelenedett terület a „vacuum“ törvényével vonzotta ide az új telepeseket. Az új lakosság nagyon különböző elemekből tevődött össze, de itt az új hazában egységes vezetés, egységes földesúri irányítás alá került, azonos történelmi, közigazgatási erők befolyásolták fejlődését (földosztás, termelés, építkezés, stb).

A belső, lélektani okok közül mindenekelőtt az alkalmazkodás, az utánzás ősi emberi ösztöne volt az, amely a két faluközösség életformáját egymáshoz közelítette. Irányát a tekintély elve szabta meg. Ez biztosította a községek keretén belül a kiegyenlítődésben az első telepések győzelmét. A két falu viszonyában az előbb benépesült, sokáig mezőváros-rangú Kölesdnek volt nagyobb tekintélye, s hozzá alkalmazkodott az újabb, kisebb Tormás (ünnepi viselet, bútorkultúra stb. átvétele). Ellenkező irányban jóval kisebb a néprajzi hatás. Inkább csak néhány olcsó, egyszerű viselet-darab (klumpa, pacsker) átvételére korlátozódik. Az átvétel alapja a célszerűség, olcsóság elve lehetett.

Az azonosságra törekvő hasonló erők mellett azonban különbözőséget eredményező hagyományörző erők

²⁷⁸ H. Schmidt: Die Mode auf dem Dorfe. DUHBL. IV. 32. 1.

is szerepelnek. Érvényesülésük igazi területe a nyelv, a szokások, hiedelmek világa. A külső körülményektől függetlenebb szellemi néprajzi hagyományok szívós őrzése biztosítja két faluközösségünk néprajzi arculatának jellegzetes, elütő színezetét.

*

*

*

Munkám bevégeztével köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik kutatásaimat tanácssal, adatnyújtással elősegítették.

Mindenekelőtt dr. Schmidt Henrik egyetemi tanár úrhoz fordulok mély tanítványi hálával és köszönettel. Ő ébresztette fel bennem a néprajz iránti érdeklődést, az ő buzdítására, irányításával fogtam jelen tanulmányom megírásához is. Köszönettel tartozom Schmidt professzor úrnak és az intézetében működött dr. Dugonics Ferenc v. egyetemi gyakornok, gimnáziumi tanár úrnak a fényképfelvételekért is, amelyekkel dolgozatom szemléletességét fokozták.

Köszönetemet kell tolmácsolnom dr. Luise Berthold, W. Mitzka, B. Martin marburgi, A. Goetze giesseni és F. Stroh erlangeni professzoroknak, akik németországi tanulmányutam alkalmával intézetük nyelvi és néprajzi anyagát rendelkezésemre bocsátották, hasonlóképen Bucsky János főjegyző, dr. Somogyi Henrik körorvos, Pánczél Imre, Havasi Dezső és Grosz János lelkész uraknak, akik tormáskölesdi helyszíni tanulmányaimat megértéssel támogatták. Végül pedig köszönettel fordulok a két falu népéhez, — élő forrásaimhoz — azért a készségért, mellyel gyűjtőmunkámban segítségemre voltak.

Irodalom.

Kéziratok:

- A kölesdi ág. h. gyülekezet története a reformáció négyszázados jubileumára. (Az ev. egyház irattára, Kölesd.)
- A' Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek valamely innen onnan öszveszedett, lehets. Históriája. 1782. (A ref. egyház irattára, Kölesd.)
- Anyakönyvek. (A kölesdi ref. és ev., a kistormási ev. egyház irattára.)
- Archiv für kurhessische Landes- und Volkskunde. Marburg/Lahn.
- Canonica Visitatio Ecclesiae, 1814, 1820, 1868. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. (Ref. és ev. irattár, Kölesd.)
- Hessen-Nassauisches Volkswörterbuch. Marburg/Lahn.
- Herrschaftlicher Contract, 1731. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Kölesd Mező Várost illető Contractualis Levél, 1754. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Kurz gefaßte Nachricht der Gemeinde Kis-Tormás, 1774. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Merczy Gyenerálisnak Kölesd megszállásakor Kontraktusa. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Pesthy Frigyes: Helységnévtár. (Nemzeti Múzeum, Széchenyi-könyvtár.)
- Salarium, 1724. (Ev. irattár, Kistormás.)
- Sprachatlas. Térkép-, kérdőív- és nyelvjárási hanglemez-gyűjtemény. Marburg/Lahn.
- Südheßisches Wörterbuch. Gießen.
- Tanúvallomások a ref. Ecclesia földjéről és a Városi Communitasról. 1815. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Urbarium, 1767. (Ref. irattár, Kölesd.)
- Urbaria et Conscriptiones. (Országos Levéltár, Budapest.)

Nyomtatott művek:

- A Magyarság Néprajza, I—IV. Budapest.
- Atlas der deutschen Volkskunde. Herausgegeben von H. Harmjanz und E. Röhr. 1—5. Lieferung, Leipzig.
- Bach, Adolf: Deutsche Volkskunde, ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. Leipzig, 1937.

Brandsch, G.-Jungbauer, G.-Schirmunski, V.-Schwartz, E.: Deutsche Volkskunde im außerdeutschen Osten. Berlin und Leipzig, 1930.

Beitl, Richard: Deutsche Volkskunde. Berlin, 1933.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1898.

Czoernig, Karl: Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien, 1857.

Czuczor G.-Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest. 1862—1874.

Daróczy Aladár: Tolna vármegye közgazdasági leírása. Budapest, 1909.

Diehl, Wilhelm: Bilder aus der hessischen Vergangenheit. Friedberg, 1910.

Ebert, Sigrid: Die Marburger Frauentracht. Marburg, 1939.

Erich, O.-Beitl, R.: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936.

Fehrle, E.: Deutsche Feste und Volksbräuche. Leipzig und Berlin. 1927.

Fél Edit: Harta néprajza. II. kiadás. Budapest, 1935.

— Magyarországi ujjatlan felsőruhák. A Néprajzi Múzeum Értesítője, XXVIII. 13—30. 1.

Fényes Elek: Magyarországnak s' a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani álláspontja statisztikai és geographiai tekintetben. II. jav. kiadás. Pest, 1841.

Hahm, Konrad: Deutsche Bauernmöbel. Jena, 1939.

Hain, Mathilde: Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes. Jena, 1936.

Hartmann, Rudolf: Die falsche Braut in der Schwäbischen Türkei. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, III. 57—59.

— Die Volkstracht. DUHBl. II. 120—130.

— Haus, Hof und Tracht. Wörter und Sachen, XIV. 1. sz.

Helm, Rudolf: Deutsche Volkstrachten aus der Sammlung des Germanischen Museums in Nürnberg. München, 1932.

— Die bauerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg. Heidelberg, 1932.

— Köpfe und Trachten. Kassel.

Hepding, Hugo: Die falsche Braut. Hessische Blätter für Volkskunde. V. 161—164.

Hessler, Karl: Hessische Landes und Volkskunde, I—II. Marburg, 1904.

Hoffmann, Wilhelm: Beiträge zur Volkskunde Rhein Hessens. Hessische Blätter für Volkskunde, X. 106.

— Rhein Hessische Volkskunde. Bonn und Köln, 1932.

Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Budapest, 1926.

Hottenroth, Friedrich: Deutsche Volksrachten vom XVI. Jh. an bis zum Anfange des XIX. Jh-s, I—III. Frankfurt, 1898—1902.

— Die nassauischen Volkstrachten. Wiesbaden, 1905.

Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza.

Julien, Rose: Die deutschen Volkstrachten zu Beginn des 20. Jahrhunderts. München, 1912.

Justi, Ferdinand: Hessisches Trachtenbuch. Marburg, 1905.

Kaindl, R. Fr.: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Gotha, 1907.

Kammer, Wilhelm: Geschichtliche Volkskunde der Wetterau nach den Schriften des Erasmus Alberus. Hessische Blätter für Volkskunde, XXX—XXXI.

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Magyar Remekírók. 7. Budapest, 1903.

Kehrein, Johann: Volkssprache und Volkssitte in Nassau. Bonn, 1872.

Kiss Géza: Ormányság. Budapest, 1837.

Kling Adam: Über die deutschen Ansiedlungen in Tolnau. Sonntagsblatt. 1924.

Kogutowicz Károly: Dunántúl és Kisalföld, I—II. Szeged, 1930—1936.

Koritsánszky Ottó: Lakodalmi szokások Kölesden. Ethnographia, XII.

— Tolnamegyei népbabonák. Ethnographia, XIII.

— Tolnamegyei gyermekversikék. Ethnographia, XIV.

— Tolnamegyei szállógék és találós mesék. Ethnographia, XIV.

Kretschmer, Alb.: Deutsche Volkstrachten. Leipzig, 1870.

Kusztér, M. L.: Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked. (Baranya). Szeged, 1939.

Luh, Wilhelm: Die Hüttenberger Frauentracht. Hessische Blätter für Volkskunde, XXV.

Malonyay Dezső: A magyar nép művészete, IV. Budapest, 1912.

Maurer, Fritz: Sprachschranken, Sprachräume und Sprachbewegungen im Hessischen, Giessen, 1930.

Naumann, Hans: Grundzüge der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1922.

Peßler, Wilhelm: Handbuch der Deutschen Volkskunde, I—III. Leipzig.

Prinz Gyula-Cholnoky Jenő-Gr. Teleki Pál-Bartucz Lajos: Magyar Föld, Magyar Faj, I—IV. Budapest, 1939.

Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.

Sartori, Paul: Sitte und Brauch, I—III. Leipzig, 1910.

Schlitz, E. Gräfin von: Schlitz und das Schlitzerland, Schlitz, 1936.

Schmidt, Henrik: A magyarországi német nyelvjáráskutatás módszerei és problémái. Magyar Nyelv, 1924. évf. 169—171

— Die wissenschaftliche Untersuchung der deutschen Mundarten Ungarns. Sonntagsblatt, 1922. évf. 25. sz.

— Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ungarische Rundschau, III. 656—677.

— Herkunft und Mundart. Ungarische Jahrbücher, XIV. 63. 75.

— Typische Entstehungsformen donaudesischer Siedlungen. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 1939. évf. I. sz.

— Was uns die Kirchenbücher erzählen. BUHBL. I. 57—65.

— Die Mode auf dem Dorfe. DUHBL. IV. 1. sz.

— Haus und Hof der Donauschwaben. DUHBL. II. 169—182.

— Willst du Kuchen? DUHBL. V. 179—188.

Schulte, Otto: Die Kirchweih im Vogelsberge. Hess. Bl. f. Vk. I. 65—86.

Spamer, Adolf: Die Deutsche Volkskunde, I—II. Leipzig, 1934.

Statistikai Közlemények.

Svensson, Siegfried: Skanes Folkdräkter.

- Szarvas Gábor-Simonyi Zsigmond*: Nyelvtörténeti Szótár, I—III. Budapest, 1890—1893.
- Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos*: A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. A Néprajzi Múzeum Értesítője, XXXI.
- Szinnyei József*: Magyar Tájszótár, I—II. Budapest, 1897—1901.
- Vass József*: A dunántúli nyelvjárás. Magyar Nyelvészet, V.
- Varga, Anna*: Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn. (Kistor-más.). Zeitschrift f. Mundartforschung (Teuthonista), XIII. 193—213.
- Wagner, Kurt*: Geographisch-historische Volkskunde. Hess. Bl. f. Vk., XXI. 1.
- Weidlein, Johann*: Deutsche Flurnamen im südlichen Transdanubien. DUHBl. IV.
- Wosinszky Mór*: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig, I—II. Budapest, 1896.
- Wrede, Adam*: Rheinische Volkskunde. Leipzig, 1922.
- Wuttke, Adolf*: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. Berlin, 1900.

Deutscher Auszug aus der Arbeit von

Anna Varga :

Zwei Nachbarsdörfer.

Beiträge zur vergleichenden Volkskunde des ungarischen Dorfes KÖLESD und der deutschen Siedelung KISTORMÁS.

Vorliegender Aufsatz befaßt sich mit der vergleichenden Volkskunde von zwei geographisch, historisch und wirtschaftlich engverbundenen transdanubischen Dorfgemeinschaften, dem ungarischen Kölesd und dem deutschbevölkerten Kistormás (Komitat Tolna). Beide Gemeinden sind in ihrer neuen Form erst nach der Türkenververtreibung im XVIII. Jahrhundert entstanden, ihre Geschichte bedeutet eine zweihundertjährige Symbiose zweier verschiedener Volkskulturen.

Unsere Betrachtungsweise ist eine *geographische, historische und vergleichende*. In der Erforschung der Lebensbilder der beiden Dorfgemeinschaften versuchen wir das Kräftespiel 1. der uniformierenden *geographischen Umwelt*, 2. der verschiedenen *historischen Erbfaktoren* (dingliche Überbleibsel, geistige Überlieferungen) und 3. der volkhaften *Wechselwirkung* zu erfassen.

Die geographische Umwelt.

Die erdkundlichen Wirkungsfaktoren sind für Kölesd und Kistormás im allgemeinen dieselben. Für die *Morphologie* der Landschaft sind breite, flache Bergrücken, und lange Täler, für die *Hydrographie* mehrere Bächlein und Kanäle (unter ihnen zwei größere: Sió und Sárviz), für die *Bodenverhältnisse* fruchtbarer dunkelbrauner Löß kennzeichnend. Die Dörfer ziehen in den Tälern hin, in feiner Anpassung an das Gelände. Hin-

sichtlich des *Verkehrs* hat Kölesd die günstigere Lage. Dieser Umstand bewirkte die Zunahme der Bevölkerung in positiver, das Beibehalten der bodenständigen Volksgüter aber in negativer Weise. Kölesd erscheint schon 1732 als Marktflecken, mußte aber mit dem größeren Verkehr allmählich auch die Lockerung der alten Gemeinschaftsbindungen erfahren. Das mehr entlegene Kistormás dagegen war dem Einfluß der fremden Elemente weniger ausgesetzt und bewahrte seinen bäuerlichen Charakter bis zum heutigen Tage.

Zur Geschichte der Dörfer.

Beide Ortschaften waren schon vor der Türkenherrschaft — sogar in den prähistorischen Zeiten — besiedelt. Die ungarische Bevölkerung des XVI. Jh-s, die blühende Kultur des Mittelalters wurde aber in den Türken-Kämpfen völlig vernichtet. Am Ende des XVII. Jh-s lagen beide Dörfer ganz verwüstet, entvölkert da.

Die Neubesiedlung von Kölesd erfolgte um 1720 durch die freiwillige Niederlassung *ungarischer Bauern*, die größtenteils aus transdanubischen Gegenden (besonders aus Simon-tornya und Zsámbék) kamen. Sie waren alle protestantisch mit einer größeren reformierten (kalvinischen) und einer kleinen evangelischen (lutherischen) Gruppe.

Die Neubevölkerung von Kistormás ist ein Erfolg der planmäßigen Kolonisation des Grafen Claudius Florimund Mercy, der 1722 mit der Hőgyész-er Herrschaft auch *Kistormás* und *Kölesd* ankaufte. Der berühmte Kolonisator des ärarischen Banats ließ auch auf seine Privatgüter *deutsche Kolonisten* kommen. In Kistormás wurden 69 Familien angesiedelt, die teils aus Südnassau, teils aus Oberhessen kamen. Konfessionell waren sie einheitlich: sie bekannten sich alle zum evangelischen Glauben.

Mercy wollte Kölesd und Kistormás zu einer Gemeinde vereinigen und ließ einen kleineren Teil der deutschen Auswanderer in Kölesd ansiedeln. Der Plan der Vereinigung scheiterte aber an den religiösen Gegensätzen, die zwischen den reformierten Ungarn und den evangelischen Deutschen bestanden. Kölesd und Kistormás sollten voneinander getrennt werden.

Die Entwicklung des Gemeinschaftsgeistes, die Neugruppierung der verschiedenen Elemente ging nicht auf rassischen oder sprachlichen Grundlagen, sondern nach *Dorf- und Kirchengemeinschaften* vor sich. Das in Kölesd angesiedelte Deutschtum assimilierte sich allmählich an die evangelischen Ungarn, so daß wir heute von einem einheitlichen Kölesder und einem einheitlichen Kistormáser Typ sprechen können.

Die Volkssprache.

In beiden Gemeinden hat sich eine einheitliche Mundart ausgebildet. In Kölesd wird die Sprache der ersten Bevölkerungsschicht, der sg. *transdanubische Dialekt* gesprochen. — In Kistormás kam aus dem Kampf der verschiedenen sprachlichen Elemente die Mundart der Südnassauer, das sg. *Binnenfränkische* als Sieger hervor.

Die sprachliche Wechselwirkung zwischen den beiden Ortschaften beschränkt sich nur auf das Gebiet des *Wortschatzes* und ist in der Mundart von Kistormás viel stärker, als in der von Kölesd. Die Kölesder Volkssprache weist zwar auch eine Anzahl deutscher Lehnwörter auf, diese stammen aber nicht aus der Kistormáser Mundart, sondern aus dem deutschen Lehnwortgut der ungarischen Mittelschicht. Sie sind also für Ergebnisse eines *vertikalen Sinkens* und nicht für Resultate *horizontaler Übernahme* zu betrachten.

Die Siedlungsform.

Die Siedlungsform der Ortschaften war von der morphologischen Eigenart und den grundherrschaftlichen Verordnungen bedingt. Da für Kölesd und Kistormás beide Faktoren identisch waren, weisen unsere Gemeinden einen ähnlichen Siedlungstyp auf. Sie sind in den Tälern hinziehende *Reihendörfer*, mit aus einem Mittelpunkt ausstrahlenden, langen Straßen. Kölesd liegt in sieben, Kistormás in drei Tälern.

Der Hausbau.

Das Bauwesen hängt in seinem *Stoff* mit den geographischen Verhältnissen zusammen. In der stein- und holzarmen

Umgebung unserer Gemeinden war von uralten Zeiten her die Erde des billigste und natürlichste Baumaterial. Die Mauern der Häuser werden aus Lehm gestampft, die Nebenbauten (Rauchküchen, Backöfen, Keller, Hühnerställe, Preßhäuser usw.) höhlenartig in die abgehackten Hügelabhänge gegraben. — Die aus dem Fachwerk-Gebiet herstammenden deutschen Kolonisten haben sich die hiesige, erdgebundene Bauweise angeeignet.

In *formaler Hinsicht* können wir — nach der Anlage der Wirtschaftsgebäude — zwei Grundtypen unterscheiden. In Kölesd ist das *Langhaus*, in Kistormás der *Hakenhof* vorherrschend. Ersteres war der Grundtyp des Kolonistenhauses, letzterer ist in Tormás eine neuere Erscheinung. Zu seiner schnellen Verbreitung in den deutschen Gemeinden mag vielleicht auch die Tradition des fränkischen Gehöfts beigetragen haben.

In der *inneren Einteilung* des Wohnhauses weist Kölesd und Kistormás die gleiche Entwicklung auf. Aus dem einfachen Kolonistenhaus (Stube, Küche, Kammer) entstand die neuere Form des Bauernhauses (Vorderstube, Küche, Hinterstube, Kammer, Sommerküche) durch die Verdoppelung der Räumlichkeiten in der Längsrichtung.

Nach der *Anzahl der Feuerstellen* war das Bauernhaus der Ansiedlungszeit ein Zweifeuerhaus mit einem offenen Herd in der Küche und einem geschlossenen Ofen in der Stube. Mit der Weiterentwicklung ist auch hier eine Verdoppelung eingetreten.

Das Bauernmobiliar.

Die Einrichtung des Kölesder und Kistormáser Bauernhauses weist eine auffallende Ähnlichkeit auf. Die Erklärung für diese Übereinstimmung liegt auf der Hand: das Bauernmobiliar ist größtenteils *sekundäres Volksgut* (mit Naumanns Ausdruck: „gesunkenes Kulturgut“). Da die Kistormáser deutschen Kolonisten wahrscheinlich keine Möbel mitgebracht hatten, entwickelte sich ihre Wohnkultur hier nach ungarischen Vorbildern. Im Bauernmobiliar unserer Gemeinden lassen sich drei Schichten unterscheiden: 1. primitive, meistens selbstverfertigte Möbel (Schemel, binsengeflochtene Betten, Stühle usw.) die in

Deutschland, wie in Ungarn verbreitet sind, 2. von den Dorftischlern verfertigte, das Mobiliar der adeligen Kurien nachahmende, gemalte Möbel (Tulpenbetten, -tische, Eckbänke, Truhen, Wandschränke usw.) 3. billige Fabrikwaren, die der bürgerlichen Zeitmode folgen.

Die Volkstracht.

In dem impressionistischen Bild unserer Dörfer ist die Verschiedenheit der Tracht das wichtigste Unterscheidungsmerkmal. Die Tracht — unabhängiger von den äußeren, materiellen Gegebenheiten — konnte mehr eine Ausprägung des Volksgeistes sein, als die Siedlungsform, der Hausbau oder das Mobiliar.

Bis zur Jahrhundertwende wies die Bauernbekleidung unserer Dörfer einen charakteristischen Unterschied auf. Kölesd hing hinsichtlich der Tracht mit den benachbarten ungarischen Gemeinden zusammen, Kistormás bewahrte dagegen treu die Trachtenstücke der hessischen Heimat. (In der Frauentracht: die Bänderhaube, das typisch deutsche Ärmelhemd, das Leibchen, den schwarzen Faltenrock, die weiße Faltenschürze, die mit Leinen gesohnten Strickschuhe, sogar auch die schwarz-weiße Farbenharmonie und die Symbolik der roten, grünen, blauen Farbe, usw., — in der Männertracht: den weitkrämpigen Hut, die kurze, enge Leinenhose, den Traumantel, die Strümpfe, die Holzschuhe usw.).

Zur Zeit des Weltkrieges ist eine Veränderung eingetreten. In Kölesd ist die städtische Mode eingedrungen, und zugleich haben einige der abgelegten ungarischen Trachtenstücke in Kistormás Eingang gefunden.

Zur Bauernarbeit.

Die freiwillige Ansiedlung in Kölesd, die planmäßige Kolonisation in Kistormás hatte den gleichen Zweck: die Urbarmachung der brach liegenden Felder. Die primäre Bestimmung, die Hauptbeschäftigung der Bevölkerung ist also der *Ackerbau*.

Für die *Einteilung der Gemarkung* ist die Gewinnflur, für die *Bearbeitung* die Dreifelderwirtschaft kennzeichnend. In

den *Arbeitsmethoden* hat ein allmählicher Ausgleich stattgefunden. Zwei Agrarkulturen trafen hier zusammen: die mitteleuropäische weizenbauende Landwirtschaft. Der Hauptunterschied lag im Arbeitsbrauch des Dreschens. Es wurde in Kistormás mit Dreschflegeln, in Kölesd durch Austreten mit Pferden, Ochsen verrichtet. Später ist eine Differenzierung eingetreten: das Dreschen ist die allgemeine Arbeitsmethode des Roggens und das Austreten die des Weizens geworden. Das Verbreiten der Maschinen wird allmählich alle Unterschiede verwischen.

Festzeiten im Volksleben.

Die Kontinuität der erdgebundenen, naturbedingten Bauernarbeit wird durch Feiertage unterbrochen. Das Wort gebrauchen wir in einem ganz weiten Sinne: wir verstehen dabei die hervorragenden, mit Sitten und Bräuchen verbundenen Zeiträume des Volkslebens. Solche sind: 1. im Kreise der *Gemeinschaft* die Festzeiten des kirchlichen und Naturjahres, 2. im Leben des *Einzelnen* die Hauptstufen des Menschenlebens: Geburt, Hochzeit und Tod.

Sowohl in dem einen, wie in dem anderen Kreise können wir in unseren Dörfern eine große Anzahl von Überstimmungen und zugleich eine Anzahl von Abweichungen feststellen. Die *Übereinstimmungen* (gleiche Abwehr-, Fruchtbarkeits-, Analogienzauber usw.) sind größtenteils uralte, allgemein-menschliche Reaktionen, die zeitlich und räumlich unabhängig bei den verschiedensten Völkern zu finden sind. Die *Abweichungen* dagegen sind treubewahrte Traditionen, die noch aus dem Herkunftsgebiet mitgebracht wurden. (z. B. die Kistormáser Gestalten des Christkinds und des Pelznickels, die Herbstkirchweihe, der Bußtag vom 24. Juni, die Benennung „Zwischen den Jahren“ für die Zwölften, usw. sind hessische Überlieferungen). Eine *Wechselwirkung* tritt auf dem Gebiet der Sitten und Bräuche nur in ganz beschränktem Maße zur Geltung. Die Sitten und Bräuche wurzeln ja tief im Volksglauben und sind sprachlich gebunden, eben deshalb können sie schwer übergeben und übernommen werden.

Zusammenfassung.

Die *Entwicklungslinien* der beiden Gemeinden zeigen eine allmähliche Annäherung. Diese Annäherung hat *äusserliche* und *innerliche* Ursachen. Unter den äusserlichen spielten die geographischen und historischen Faktoren die wichtigste Rolle, unter den innerlichen (psychologischen) waren die uralten Instinkte der Nachmachung und der Angleichung von höchster Bedeutung.

Diesen Assimilationskräften gegenüber war aber auch eine andere Tendenz tätig, die *das Erhalten der alten Erbgüter* bestrebte, und so unter den Gemeinden eine Verschiedenheit bewirkte. Die Wirkung dieses Strebens tritt besonders auf den Gebieten der Sprache, der Sitten und Bräuche, des Volksglaubens zur Geltung. Das zähe Beibehalten dieser geistigen Erbfaktoren sichert die charakteristische Eigenart unserer Dörfer.

TARTALOMJEGYZÉK (INHALTSVERZEICHNIS):

	Lap
<i>Schmidt Henrik</i> : Bevezetésül:	5
<i>Kovács János</i> : Kolbenheyer E. G. eszmevilága	9
Előszó	11
Életrajz	12
Alapvetés	17
A család	23
A nép	31
A küzdő	39
A cél	52
Befejezés	64
Kolbenheyer E. G. művei megjelenésük sorrendjében (E. G. Kolbenheyers Werke in zeitlicher Folge):	67
A Kolbenheyerre vonatkozó irodalom (Die Literatur über Kolbenheyer):	77
Deutsche Inhaltsangabe der Arbeit von <i>J. Kovács</i> : E. Guido Kolbenheyers Ideenwelt	77
<i>Varga Anna</i> : Két szomszéd falu (Adatok Kölesd [magyar] és Kistormás [német] községek összehasonlító néprajzához)	87
Bevezetés	89
Földrajzi fekvés	91
Helytörténet	93
Településforma	103
Építkezés:	105
1. Udvarszerkezet	105
2. Építőanyag	106
3. A lakóház belső tagolódása	108
4. Tüzelő berendezés	108
Bútorzat	110
Viselet	112
A) Női viselet:	
1. Fésülködés, fejrevaló	113
2. A test ruházata	118
3. Lábbeli	122

	Lap
B) A férfiak viselete:	
1. Hajviselet	125
2. Fejrevaló	125
3. A test ruházata	126
4. Lábbeli	130
Összefoglalás	130
Népi munka	131
Ünneplés:	
A) Jelesnapok a közösség életében	137
B) Az egyén életének ünnepi alkalmai	149
Születés	150
Házasság	154
Halál	164
Végszó	167
Irodalom	169
Deutscher Auszug aus der Arbeit von <i>Anna Varga</i> : Zwei Nachbarsdörfer : (Beiträge zur vergleichenden Volkskunde des ungarischen Dorfes Kölesd und der deutschen Siedlung Kistormás)	173

GERMANISZTIKAI FÜZETEK. Szerk. SCHMIDT HENRIK.
(GERMANISTISCHE HEFTE, hg. von HEINRICH SCHMIDT)

EDDIG MEGJELENT (BISHER SIND ERSCHIENEN):

A—sor. (A—Reihe, ung.)

1. LUX GYULA, *Modern nyelvvoktatás (Julius Lux, Vom modernen Sprachunterricht)*. 1933. Ára 4.— P.
2. VESZELKA LÁSZLÓ, *Sopron régi németisége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában (Ladislaus Veszélka, Das älteste Deutschtum Oedenburgs und das Auftauchen der deutschen Sprache im städtischen Kanzleigebrauch)*. 1934. Ára 4.— P.
3. FÉL EDIT, *Harta néprajza (Edit Fél, Volkskunde der deutschen Gemeinde Harta. Kom. Pest)*. 1935. Ára 6.—P.
4. BIRÓNÉ BARTOS IDA, *Schlegel Frigyes és a német nyelvtudomány kezdetei (Frau Ida Biró-Bartos, Friedrich Schlegel und die Anfänge der deutschen Sprachwissenschaft)*. 1936. Ára 4.— P.
5. DETRICH MÁRTA, *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága (Marta Detrich, Karl Kertbeny und seine Übersetzungstätigkeit)*. 1936. Ára 4.— P.
6. SCHUMMER ESZTER, *Rezsőháza településtörténete és nyelvjárása (Esther Schummer, Gründungsgeschichte und Mundart der Gemeinde Rudolfsnad)*. 1937. Ára 3.— P.
7. VOZÁRY KATALIN, *Mechtild von Magdeburg és a középkori német misztika (Katharine Vozáry, Mechtild von Magdeburg und die deutsche Mystik des Mittelalters)*. 1937. Ára 3.— P.
8. CSERÉS MIKLÓS, *A német impresszionista dráma típusai (Nik. Cserés, Typen des deutschen impressionistischen Dramas)*. Szeged, 1939. Ára 4.— P.

B—sor. (B—Reihe, deutsch, mit ung. Einleitung)

1. DUGONICS F., *Lautlehre der Fuldaer Siedlung Himesháza (F. Dugonics, Himesháza fuldai település nyelvjárásának hangtana)*. 1938. Pr. 3.— P.
2. M. L. KUSZTER, *Volkskundliche Beobachtungen in der Rhön-Siedlung Feked (Baranya) (Kusztér M. Lygia, Néprajzi megfigyelések a rhön-vidéki származású Feked községben [Baranya])*. Preis 5.— P.

Megrendelhetők a Szeged Városi Nyomda- és Könyvkiadó Rt. könyvkereskedésében (zu beziehen durch die Städtische Druckerei und Buchverlags-A. G., Szeged) Szeged, Kárász-utca 9.

ACTA

Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisko-Josephinae.
A m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem és a Rothermere-alap támogatá-
sával kiadja: az Egyetem Barátainak Egyesülete.

Nyelvészeti és Történeti értekezések. (Sectio Philologico-Historica):

Tom. I. fasc. 1.	<i>Marót</i> , Karl: Der Eid als Tat. 1924.	— — — —	2.20 P
Tom. I. fasc. 2.	<i>Miskolczy</i> István: Anjou Károly balkáni politikája. (La politica balcanica di Carlo d'Angio). 1925	— — — —	1.20 „
Tom. II.	<i>Horger</i> Antal: A magyar igeragozás története. 1931	— —	8.— „
Tom. III.	<i>Hornyánszky</i> Gyula: Görög társadalomrajz. 1931.	— —	2.— „
Tom. IV. fasc. 1.	<i>Erdélyi</i> László: Az ezeréves magyar alkotmány. 1931.	— — — — — — — —	2.— „
Tom. IV. fasc. 2.	<i>Marót</i> Károly: Goethe görögsége. (Ein Zeitgenosse und Bürger zweier Dichterwelten). 1932.	— — — —	2.— „
Tom. V. fasc. 1. v.	<i>Somogyi</i> Ferenc: A vogul kettősszámképző ere- dete. 1933.	— — — — — — — —	1.50 „
Tom. V. fasc. 2.	<i>Nemes</i> Zoltán: A magyar parlamenti nyelv leggyako- ribb szavai. Összeállította —. 1933.	— — — — — — — —	2.— „
Tom. V. fasc. 3.	<i>Husztí</i> József: Humanista kézirati tanulmányok. I. Pacificus Maximus Hecatelegiumának magyar vonatkozásai. II. Angelo Colocci Janus Pannonius-tanulmányai. 1934.	— —	2.50 „
Tom. VI., VI/a., VI/b.	„Szegedi Füzetek“ I. évf. 1—12. füz. 1934.	— —	5.— „
Tom. VII.	<i>Zolnai</i> Béla: Irodalom és Biedermeier. 1935.	— —	6.— „
Tom. VIII., VIII/a., VIII/b.	„Szegedi Füzetek“ II. évf. 1—12. f. 1935.	— —	5.— „
Tom. IX. fasc. 1.	<i>Papp</i> János: A Hipparchos-dialogus hitelessége. 1936.	— — — — — — — —	2.— „
Tom. IX. fasc. 2.	<i>Mészöly</i> Gedeon: A hit szó eredete és rokonsága	— — — — — — — —	1.— „
Tom. X.	<i>Moór</i> Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. 1936.	— — — — — — — —	30.— „
Tom. XI., XI/a.	„Szegedi Füzetek“ III. évf. 1—12. füz. 1936—1937.	— —	5.— „
Tom. XII.	<i>Zolnai</i> Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. 1939.	— —	4.— „
Tom. XIII. fasc. 1.	<i>Marót</i> Károly: Amicitia. 1939.	— — — —	2.— „
Tom. XIII. fasc. 2.	<i>Heinrich XLV. Erbprinz Reuss</i> : Das deutsche Theater im Kulturaufbau des dritten Reiches — — — —	— — — —	1.50 „
Tom. XIV.	Sajtó alatt (Im Druck).		
Tom. XV. fasc. 1.	Germanisztikai Tanulmányok I. Szerk.: Schmidt Henrik — — — — — — — — — —	— — — — — — — —	5.— „

